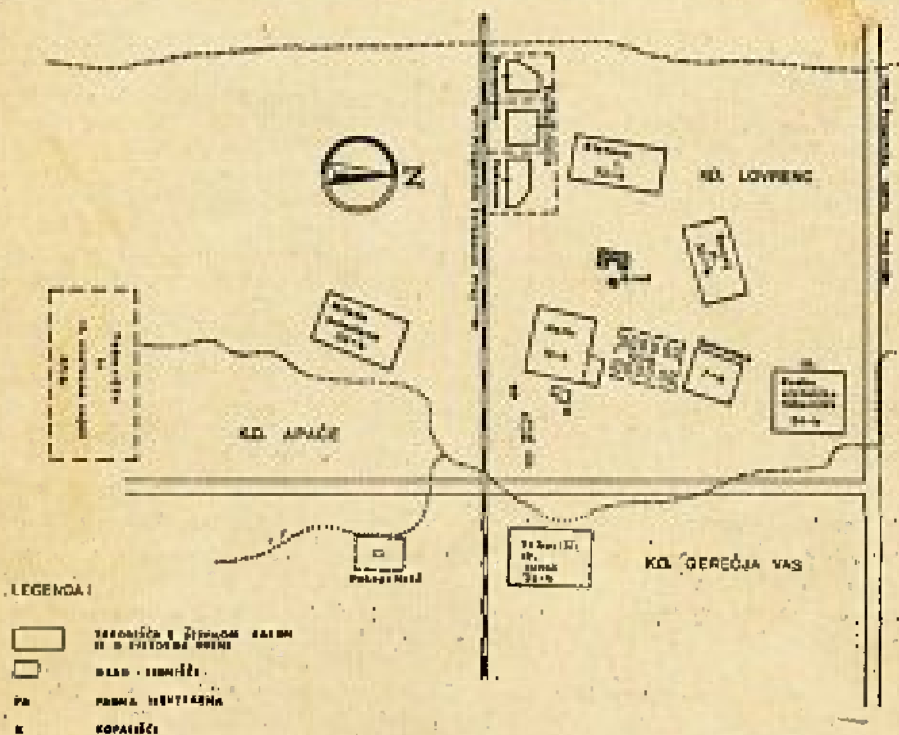

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Izdaja (Editors): Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor. Glavni in odgovorni urednik (Chief and Responsible Redactor): prof. dr. Jože Koropec, 62001 Maribor, Koroška 160, Jugoslavija. Telefon: 22-171

Uprava in založba (Administration and Publisher): Založba Obzorja, 62001 Maribor, Partizanska 5, Tiskarna (Printing House): ČGP Večer, 62001 Maribor, Svetožarevska 14, Jugoslavija.

Vsebina		Contents
Koropec Jože: Zemljiško gospostvo Zusem do 17. stoletja	1	Koropec Jože: The Manorial Estate of Zusem up to the 17th Century
Curk Jože: Zemljiško gospostvo Zusem — gradbenozgodovinska skica	23	Curk Jože: The Manorial Estate of Zusem — a Sketch of Its Building History
Rajh Bernard: Severovzhodna Slovenija pri oblikovanju slovenskega knjižnega jezika do konca prve polovice 19. stoletja	38	Rajh Bernard: The Nord-East Part of Slovenia at the Formation of Slovene Literary Language up to the End of the First Half of the 19th Century
Zorn Tone: Iz šolske problematike v Prekmurju po priključitvi k Jugoslaviji v letih 1919—1922	50	Zorn Tone: From the School Problems in Prekmurje after the Annexation to Yugoslavia in the Years 1919—1922
Rojic Vida: Iz zgodovine Strnišča in Kidričevega	57	Rojic Vida: From the History of Strnišče and Kidričevo
Šuligoj Ljubica: Spoznavanje krajevne zgodovine ob kulturno zgodovinskih spomenikih ptujskega pokrajinskega muzeja	122	Šuligoj Ljubica: Learning about Local History through Cultural Historical Monuments of the Ptuj Regional Museum
Ocene		Review
Curk Jože: O novejših raziskavah romanskega cerkvenega stavbarstva na slovenskem Štajerskem	137	Curk Jože: About the Recent Researches of the Romanic Church-Architecture in Slovenian Styria
Curk Jože: Dr. Ivan Stopar: Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem	146	Curk Jože: Castles, Manor-Houses and Mansions in Slovenian Styria
Ževart Milan: Tone Ferenc: Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941—1945	156	Ževart Milan: Sources of the Nazi Denationalizing Policy in Slovenia 1941—1945
V spomin		In Memory
Zgonik Mavricij: Tretje spominsko obeležje profesorja Franja Baša	162	Zgonik Mavricij: The Third Memorial Characteristic Mark of Professor Franjo Baš
Ožinger Anton: Ivan Škafar	164	Ožinger Anton: Ivan Škafar
Curk Iva: Dr. Peter Petru 1930—1983		Curk Iva: Dr. Peter Petru 1930—1983
Curk Iva: Dr. Bernarda Perc 1929—1983		Curk Iva: Dr. Bernarda Perc 1929—1983
Curk Jože: Akademik Marjan Mušič		Curk Jože: The Academician Marjan Mušič

Izvlčke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical Abstracts« in »America: History and Life«.

Abstracts of articles in this review are included in »Historical Abstracts« and »America: History and Life«.

Na naslovni strani je skica taborišč vojaških rezervnih bolnišnic med 1. svetovno vojno v Strnišću pri Ptuju (Vida Rojic: Iz zgodovine Strnišča in Kidričevega, stran 63).

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.

ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO ŽUSEM DO 17. STOLETJA

Jože Koropec*

UDK 332(091)(497.12-11 Žusem)»12/16«

KOROPEC Jože: Zemljiško gospostvo Žusem do 17. stoletja. (Die Grundherrschaft Žusem bis zum 17. Jahrhundert.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55 = 20(1984)1, str. 1—22.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 1 slika, 1 karta, 3 preglednice.

Srednjeveško žusemsko zemljiško gospostvo, zgodaj last krške (Krka) škofije, so si prilastili v drugi polovici 14. stoletja Celjski. Za njimi je postalo lastnina vladarjev. Lastniki so ga oddajali v posedovanje raznim plemičem, najprej Žusemskim. Leta 1624 ga je kupil v pravo last Polikarp Scheidt. Nasledili so ga Reisingi, ki so ga posedovali do konca 18. stoletja. Leta 1871 je dal takratni njegov lastnik porušiti grad, da si je tako znižal davčno obveznost.

UDC 332(091)(497.12-11 Žusem)»12/16«

KOROPEC Jože: The Manorial Estate of Žusem up to the 17th Century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55 = 20(1984)1, p. 1—22.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl., 1 pict., 1 chart, 3 tables.

The middle-sized manorial estate of Žusem, early the property of the diocese of Krka, had been appropriated by the counts of Celje in the second half of the 14th century. After them it became the property of the sovereigns. The owners leased it out as tenure to different noblemen, first to the ones of Žusem. In the year 1624 Polikarp Scheidt bought it as his real possession. He was followed by the Reisinges, in whose possession it was to the end of the 18th century. In the year 1871 its owner of that time had the castle pulled down in order to reduce so his taxation.

Žusemske grajske razvaline na kopastem pomolu nad naseljem Dobrino pri Žusmu 16 kilometrov bolj zahodno kot južno od Podčetrтка pričajo o nekdanjem središču slovitega zemljiškega gospostva.

Slikovita razgibana prijazna pokrajina je pritegovala ljudi od mlajše kamene dobe do naselitve Slovencev posavskega poselitvenega toka s hrvatske strani proti koncu 6. stoletja.

Proti koncu 10. stoletja je prišla pokrajina okoli gore Rudnice in pri Tinskem potoku v sestav nemškega cesarstva. Nemški cesar Henrik II. je podelil leta 1016 savinjskemu mejnemu grofu Viljemu v last svet med Savo, Savinjo in Sotlo. Viljemova snaha grofica Hema je te zemlje darovala leta 1043 samostanu v koroški Krki (Gurk), kjer je leta 1072 nastalo središče koroške krške škofije, predhodnice sedanje celovške škofije.

* Dr. Jože Koropec, redni profesor, Pedagoška akademija Maribor.

Prvo svetovno središče krške obsotelske pokrajine je bil grad Pilštanj, versko središče pilštanjska Mihaelova cerkev. Nastati sta morala že proti koncu 11. stoletja. Ob njegovem zatonu so krški škofi začeli mejiti ob Sotli na novega neprijetnega sosedu, na ogrskega kralja. Nemški cesar, kranjsko-savinjski mejni grof oziroma njegov namestnik, krški škof in salzburški nadškof so morali z vnemo vzpostavljati ob Sotli obrambo pred Ogrji. Pokrajino so zavarovali z novimi gradovi, med njimi tudi z Žamerkom nad Loko pri Žusmu in z Žusmom.

Po Žamerku (Saldenberch) se je imenoval leta 1197 in 1199 Sigmar, vitez v službi krškega škofa.¹ Njegova soseda sta bila leta 1203 krški vitez Popon iz Žusma (Süzenheim) in leta 1208 Popon in njegov brat Henrik.² Poimenovanji za oba gradova sta pod vplivom koroških krških škofov nemški. Vinogradništvo okoli Poponovega domovja Süszenheim (— Sladki dom) je nudilo zamisel za njegovo ime. Nemška viteza Sigmar in Popon sta prvi po imenu znani osebi v žusemskem svetu. Po volji krškega škofa sta prišla med žusemske slovenske podložnike iz severnih krajev, Sigmar verjetno iz Žalema (Saltenheim-Saldenheim), severozahodno od Celovca. Ker je bil obmejni obsotelski grad Kunšperg najbolj ogrožen s hrvatskoogrsko strani, je krški škof pred letom 1212 vojaško podredil Kunšperškim svoje viteze v zaledju, med njimi tudi žamerske in žusemske.³

V prvi polovici 13. stoletja naletimo na že omenjenega Henrika Žusemskega in na njegovega sina Friderika, leta 1259 na Friderika in Henrika. Na osnovi ohranjenih virov vemo, da so v tem stoletju živeli tudi vsaj štirje Žamerski: Henrik 1213, Sigmar II. 1256, Gerloh in Valter 1263. Nastopali so kot priče v pravnih zadevah, tako Gerloh in Valter v Kamniku v korist gornjegrajskega benediktinskega samostana.⁴

V drugi polovici 13. stoletja se v listinah prvič omenjajo Strtenica (1263 Terztoniz)⁵, Malčanjsko (1275 Malzach) pri Veračah, Virštanj (1275 Vieristein)⁶ in Vinji dol (1286 Weintal)⁷ pri Drenskem Rebru. Žusemsko zemljiško gospodarstvo bo imelo pozneje v teh krajih svoje posesti.

Leta 1310 je podelil gornjegrajski samostan Frideriku Kunšperškemu v fevd pravico do cerkvene desetine po Bizeljskem. Pred tem je imel to pravico zadnji Žamerski.⁸

Naslednje leto se je zaključila petletna vojna med štajerskim vojvodom in koroškim vojvodom, ki je bil hkrati gospod Kranjske in njej pridružene Savinjske mejne grofije. Z mirovno pogodbo je bilo Štajerski priključeno ozemlje nekdanje Savinjske mejne grofije do Save. Žusemski svet se je tako znašel na Štajerskem.

Albreht Žusemski je bil leta 1329 po volji krškega škofa vojaško podrejen Planinskemu in ne več Kunšperškemu. Kot priča v pravnih zadevah je nastopal v korist krškega škofa v Strassburgu (severovzhodno od koroške Krke) in v krškem Vitanju.⁹

¹ J. Zahn: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark III*, 1909 (Zahn III), 10—12
² Franc Kos: *Gradivo za zgodovino Slovencev IV*, 1915.
³ Franc Kos: *Gradivo za zgodovino Slovencev V*, 1928 ((*Gradivo V*) 39, 76
⁴ Hans Pirchegger: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*, 1962 (Pirchegger), 236—238 *Gradivo V*, 112—113
⁵ Zahn III, 277—278
⁶ *Gradivo V*, 112—113, 343, 344, 415, 423—424
⁷ Joseph Zahn: *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter*, 1893 (ONB), 447
⁸ ONB, 325, 498
⁹ ONB, 502
¹⁰ *Regesten des Herzogtums Steiermark I*, 1973, 58
¹¹ Listini 1980 h, 2148 b, Štajerski deželni arhiv v Gradcu (Sda)

Oglejski patriarh je leta 1346 za trajno podredil pilštanjso župnijo gornjegrajskemu samostanu. Prva podređitev iz leta 1254 se je izkazala za prešibko.¹⁰

Henrika Žusemskega poznamo iz treh listin. Leta 1355 je pečatil s svojim pečatom, ki pa se ni ohranil, pogodbo v korist gornjegrajskega samostana. Leta 1364 je z bratom Albrehtom priznal žusemsko trdnjavo (vest) za fevd Celjskih, leta 1369 je bil v Vitanju med razsodniki nekega spora, v katerega je bil vpleten tudi krški škof.¹¹

Proti koncu 1392. leta so se dogovorili Friderik, Viljem, Janez in Rajnpreht, bratje Žusemski, kako si bodo delili očetovo imetje in dolgove. Svaku so priznali 72 mark (marka – 160 srebrnikov), skrbeli bodo za mater Ano. Pogodba omenja v očetovi zapuščini posebej 6 kmetij v Bukovju (Puech), zastavljenih za neko posojilo 80 funtov (funt – 240 srebrnikov), za 100 funtov zastavljeno posest pri Žusmu (Suessenekh) in 2 mlina pri Podsredi. Rajnpreht Žusemski je bil takrat župnik v Šmartinu pri Kranju.¹²

Rajnpreht, Janez in Friderik Žusemski so v soglasju z odsotnim bratom Viljemom podarili leta 1394 gornjegrajskemu opatu za Jakobovo cerkev (sand Jacob) v Dobrini nad žusemskim gradom 3 kmetije in 5 mark letnega dohodka pri Zgornjem Podgorju (južno od Slovenjega Gradca) v Mislinjski dolini (Gracztal). Darilno listino sta Rajnpreht in Friderik tudi pečatila vsak s svojim pečatom. Ob tej priliki je opat podaril Jakobovi cerkvi še pravico župnijskega sedeža in pravico do cerkvene desetine pri Žusmu, Žamerku, Orešju (Oriesch, 1329 Oriezz) pri Dobrini, Dobrini (Dobrin), Rojnici (Ronicz) pri Hrastju, Hrastju (Chrast), Plešivcu (Plessowicz) pri Hrastju in v Bukovju (Obenpuech). Žusemski so dobili pravico predlagati vsakokratnega novega župnika, ki ga je zatem gornjegrajski opat bil dolžan imenovati.¹³

V listinah 14. stoletja naj nas zanimajo še prve omembe krajev: Drozgommet (1332 Druzgomet) pri Strtenici, Zibika (1332 Sybkaw)¹⁴ in Grobelce (1341 Gewbliz) s trdnjavo (1362 Gröblicz das fest).¹⁵ Že v naslednjem stoletju bodo tudi tu živele žusemske podložniške družine.

Ob koncu 15. stoletja bomo zvedeli, da so bile žusemske podložniške družine tudi v 15. stoletju prvič omenjenih naseljih: Lekmarje (1404 Nekmer), Zgornje Tinsko (1404 superius Tinsk),¹⁶ Obršnica (1414 Oberssicz)¹⁷ pri Babni Gori, Gubno (1424 Gawn),¹⁸ Zakelj (1428 Sakel)¹⁹ pri Podpeči, Cerovec (1436 Zerowez), Javorje (1436 Aharn),²⁰ Babna Gora (1466 Papenberg), Brezovica (1466 Bresobecz) pri Babnih Brdih in Kladje (1466 Clade)²¹ pri Lokah.

Leta 1404 sta sprejela žusemski grad od krškega škofa v fevd Janez Žusemski in njegov nečak Andrej. Slednji je takrat dobil v fevd tudi Žamerk, ko ga je kupil.²²

¹⁰ Ignaz Orožen: Das Bisthum und die Diözese Lavant VI, 1887 (Orožen VI), 34–38

¹¹ Listini 2528, 3058 d, Sda

Pirchegger, 236–237

¹² Listina 3022, Sda

¹³ Listina 3806 a, Sda

ONB, 389

¹⁴ ONB, 462

¹⁵ Albert Muchar: Geschichte des Herzogthums Steiermark VI, 1856 (Muchar VI), 290, 398

ONB, 237

¹⁶ ONB, 134, 352

¹⁷ ONB, 383

¹⁸ ONB, 242

¹⁹ ONB, 406

²⁰ ONB, 279

²¹ ONB, 18, 99

²² Pirchegger, 237

V vojni med Walseeji in Habsburžani je bil Andrej Žusemski na strani Habsburžanov. V njej je začasno pred letom 1413 zgubil svoje priženjene konjiške fevde.²³

Novo poglavje v preteklosti Žusemskih se odpira z letom 1425. Takrat je vetrinjski samostan prodal vitezu Andreju Žusemskemu pravico do letnega činža od domcev (hofsteten) s pripadajočo posestjo pred Ulrikovimi vrati pri Mariboru.²⁴ Pred njim je to užival po volji samostana pokojni Vid Betnavski (Wintnawer), gospod Betnave južno od Maribora. Nedvomno se je Andrej že pred letom 1413 poročil z Vidovo hčerko Lizo. Februarja 1430 je vrnil mariborskima Židoma 99 funtov in 196 mark, kar so si sposodili ženini predniki pred tri četrt stoletja. Še isto leto je kupil kot vladarjev fevd 12 kmetij in dvor v Močni (zahodno od Lenarta v Slovenskih goricah) pa tudi posesti pri Slovenjem Gradcu.²⁵ Andrejeva žena Liza je kupila leta 1433 šentpavelski vinograd na Prošekju pri Bresternici (zahodno od Maribora).²⁶

Leta 1437 si je Andrej sposodil pri celjskemu knezu Frideriku II. 2000 funtov in mu zanje zastavil svoje žusemsko zemljiško gospostvo.²⁷ Iz žusemskega gradu, ki ga je še obdržal v upravi, se je preselil v Betnavo.

Leta 1444 je vladar začasno zastavil Andreju Žusemskemu svoje slovenj-graško gospostvo, ker mu je dolgoval 400 funtov.²⁸ Andrej je posedoval tudi krške in vladarjeve fevde, vezane na zemljiški gospostvi Vitanje in Vodriž (južno od Slovenj Gradca).²⁹

Andrej je leta 1447 namenil hčerki Marjeti 300 funtov dote.³⁰

Leta 1449 je kupil od Andreja Ložniškega za žusemsko zemljiško gospostvo 2 župnici (županski kmetiji), 9 kmetij, 4 pušče, 2 polovični kmetiji, 7 domcev, 2 mlina, 155,5 veder vsakoletne gornine in 2 kmečka vinograda. To posest najdemo v sledečih krajih:

Virovce (Wyrobetz)	župnica, 3 kmetije, polkmetija, 2 mlina, 71 veder, 2 kmečka vinograda; priimki Janžič, Pucko, Žavfrac
Lekmarje	1 kmetija
»Pusti Plaz«	5 kmetij, 3 pušče, domec
Podčetrtek	5 domcev; priimki Friček, Jurinar, Šmid, Zuher
Kristan Vrh (Cristansekg) pri Virštanju	župnica, pušča, polkmetija, 17 veder; priimek Skodič (weintzurlei nad dvorom)
	8 veder
Rudnica	8 veder
Strtenica	31,5 veder
Babna Reka (paberriekher perg)	domec, 16 veder; priimek Druško
Javorje	4 vedra.

Hišni očetje podložniških družin so navedeni zvečina le z imeni, med njimi Bratec, Majhen, priimki so bili še prav redki. Druško v Babni Reki

²³ Pirchegger, 141

²⁴ Jože Mlinarič: Gradivo za zgodovino Maribora VI, 1880 (Mlinarič VI), 26

²⁵ Mlinarič VI, 37

²⁶ Orožen VI, 570

²⁷ Mlinarič VI, 52

²⁸ Listina 5583, Sda

²⁹ Listina 5929 b, Sda

³⁰ Pirchegger, 177, 215

³¹ Listina 6180 d, Sda

je oddajal letno za svoj domec 50 srebrnikov činža. Za njivo v Kristan Vrhu pri Virštanju je dobival zemljiški gospod letno po 24 srebrnikov in 2 kopuna, za kmečki vinograd v Virovcah po 4 in 5 veder vinskega mošta. V tej pogodbi je prvič omenjena Marijina (unser lieben frawn) cerkev v Spodnjem Tinskem.³¹

Leta 1451 je Andrej kupil od Janeza Winterja še pravico do celjske fevdne cerkvene žitne desetine in do pobiranja dajatve od prosa (Choplenigk) v vasi Nezbishe (Neswisch).³²

Decembra 1454 je šlo z Andrejem že proti koncu. Takrat je kot vdovec obdaril Tomažev oltar v mariborski župnijski cerkvi v krajih:

Zgornje Pobrežje (Maribor)	kmetija, 19 domcev	
Spodnje Radvanje (Maribor)		domec
Laznica pri Rušah	2 kmetiji,	domec, gornina
Bistrica pri Rušah	kmetija, 2 domca,	gornina
Limbuš pri Mariboru		vinograd
Orešje pri Mariboru		vinograd.

Tomažev oltar, pri katerem je kaplan za Andreja dnevno maševal, se je odslej imenoval tudi žusemski oltar. Pred tem oltarjem je bila pokopana Andrejeva žena Liza. Leta 1788 je dohodke te žusemske ustanove začel uživati župnik v Pernici (severovzhodno od Maribora).³³

³¹ Listina 6163, Sda

³² Listina 6288 a, Sda

³³ Jože Milnarčič: Gradivo za zgodovino Maribora VII, 1961 (Milnarčič VII), 56
Ignaz Orožen: Das Bisthum und die Diözese Lavant I, 1875, 16–17
Orožen VI, 370

Andrejevega sina Janeza srečamo leta 1447 poročenega z Lizo Pesniško, zatem še leta 1453. Po pokojni materi Lizi je podedoval Vartenhajm (severno od Rač pri Mariboru, zaradi bližnjega mariborskega letališča so leta 1976 Vartenhajm porušili).³⁴ Leta 1458 je Janez z drugo ženo Uršo, rojeno Ruckendorf, sprejel od krškega škofa po očetu podedovane fevde: žusemsko zemljiško gospostvo in žamerske ruševine (Burgstall).³⁵ Habsburžan kot dedič leta 1456 izumrlih Celjskih ni protestiral. Poslej je Janez živel pestro življenje. Zanimali so ga rodni Žusem, Maribor (1459, 1460), po materi podedovani Valdek (severozahodno od Vitanja), Celje, kjer je leta 1464 prevzel v oskrbo grad in bil tu še leta 1472, Konjice, kjer je bil prav tako grajski oskrbnik (1474, 1479).³⁶

Iz Konjic je julija 1474 poročal o strašnem turškem pustošenju okolice. Leta 1479 je dosegel za konjiško gospostvo pravico višjega deželjskega sodstva. Ko je sosed njegove Betnave limbuški upravnik Bernard Griebinger ustanovil leta 1478 kaplanijo v Limbušu in jo obdaril z bogatimi posestmi pri Konjicah, se je Janez Žusemski zgledoval po njem pa tudi po svojem očetu Andreju in naklonil leta 1479 konjiški kaplaniji 35 podložniških družin pri Slovenskih Polani južno od Betnave.³⁷ Še isto leto je gornjegrajski opat na Janezov predlog imenoval za duhovnika v Dobrini Marina Pilštanjskega.³⁸ Leta 1480 je Janez Žusemski umrl.³⁹

V istih desetletjih, ko se je javljal Andrejev sin Janez Žusemski, srečamo v virih tudi Andrejevega bratranca Janeza Žusemskega. Bil je cesarjev komornik do leta 1460 in oskrbnik zemljiškega gospostva Fürstenfeld (vzhodno od Gradca). Po bratrancu Andreju je leta 1457 dedoval hišo v Mariboru. Leta 1461 si je nakupil precej posesti v Avstriji. Leta 1479 je cesarju dolgoval kar 10.000 funtov.⁴⁰

Po Andrejevem sinu Janezu Žusemskemu je leta 1480 prevzel vladarjeva zemljiška gospostva Konjice, Valdek in Žusem njegov nečak Bernard Lichtenberger. Gospodaril jim je verjetno le 4 leta.⁴¹ Za njim je bil upravnik žusemskega zemljiškega gospostva Jurij Katzendorfer.⁴² Do leta 1494 je vladarjev (ne več krški) Žusem bil zastavljen Pavlu Buchwaldu,⁴³ od istega leta dalje izroččen v upravo Ahacu Mutmannsdorferju, poročenemu z vdovo Andrejevega sina Janeza Žusemskega. Mutmannsdorferju je vladar že hitro po smrti Janeza Žusemskega zastavil dele žusemskega zemljiškega gospostva. Mutmannsdorfer je že leta 1481 zastavil cerkvi v Vinarju pri Bukovju pol kmetije. Vladarju je letno dajal od dohodkov žusemskega zemljiškega gospostva 20 mark, 60 veder mošta, 20 celjskih mer pšenice in toliko ovsa.⁴⁴

³⁴ Listina 6100 d, Sda

³⁵ Pirchegger, 123

³⁶ Pirchegger, 237

³⁷ Listini 7446 a in 7776 e, Sda

Orožen VI, 570–571

Pirchegger, 142, 175, 237

Milnarič VII, 79, 85

³⁸ Listini 7512 in 7776 e, Sda

Imenjska cenitev XL/133, Sda

³⁹ Listina 7808, Sda

⁴⁰ Listina 7842, Sda

⁴¹ Listina 6849 c, Sda

Orožen VI, 570

Milnarič VII

⁴² Listina 7842, Sda

Orožen VI, 571

Pirchegger, 175, 237

⁴³ Žusemski urbar leta 1496, Stockurbare 82 in 193 (Urbar 1496), Sda

⁴⁴ Orožen VI, 571

⁴⁵ Urbar 1496, Sda

Pirchegger, 237

Za časa Mutmannsdorferja si je vladarjeva komisija ogledala žusemsko zemljiško gospostvo in spisala leta 1496 zanj nov urbar. Komisiji je bil na voljo takrat še ohranjeni starejši (verjetno iz leta 1480) urbar.

Urbar iz leta 1496 je vsekakor odličen vir za spoznavo žusemskega zemljiškega gospostva ob koncu 15. stoletja.

Od 188 podložniških družin v 40 naseljih je bilo Mutmannsdorferju zastavljenih blizu pol. Od vseh podložniških posestnih enot jih je bilo drobnih (polovičnih kmetij in domcev) za šibki dve petini. Nastajale so najbolj v 14. stoletju, ko se je spričo visoke rodnosti število podložniških družin v mirnih časih precej dvignilo. Do pušč, katerih je bilo za blizu sedmino vseh podložniških enot, je prihajalo najbolj proti koncu 15. stoletja, največ zaradi najhujših vojnih pustošenj. Koncentracija podložniške posesti je komaj omemba vredna. Za podložniške družine je bilo v pogonu 12 mlinov in stope.

Po urbarju 1496

	družine	Mutmannsdorferju začasno zastavljene družine	razno
Obršnica pri Babni Gori	3 = 3 k		
Babna Gora	6 = 4 k, 2 pk	3 = k, 2 p	župan
Lekmarje	1 = 1 k		
Strtenica	4 = 3 k, p		
Trefferhof	3 = 2 pk, ml		
Sedovec pri Strtenici Sidennitz	1 = dvor		lesitzerhof
Nirobitz	10 = k + ml, 1,5 pk, 2 p, stope		
Malovice pri Loki klain			
wiczka	4 = k, 3 d		
Loka	lackhen 4 = k + ml, d + + ml, 2 ml	3 = d + ml, 2 ml,	Ternowitz, Katzen- dorfer
Primožno pri Loki Primossn	3 = 2 pk, p		
Virovce	4 = 3 pk, d	1 = k	
Orešje pri Sopotah Arieschs	4 = k, dvojna pk, pk + p, d		
Kristan Vrh pri Virštanju	5 = pk, 4 p		pilšt. vikar Jakob (Sule)
Vinji dol pri Dremskem Rebru	2 = k, p		župan
Malčanjsko pri Veračah	2 = k, p		župan
Spehna pri Pristavi Spechtnig	4 = 2 k, 2 p		župan
Dobležiče	2 = 2 pk		
Pristava	Mairhof 4 = ž + k, 3 p		
Gubno	4 = 3 k, p		Sandt Pri- mos
Rojnice pri Hrastju Rawnitz	7 = 7 k		
Orešje pri Dobrini	3 = k + d, 2 d		
Hrastje	3 = 2 k, p		
Bukovje	1 = p	6 = 2 dvojni k, 3 k, p	župan
Dobrina	5 = 5 k		župan

		družine	Mutmansdorferji začasno zastavljene družine	razno
Žusem	Suesseneckh	1 = p	4 = 4 d	vzel Puchwalder
Svetlika pri Dobrini	Setling	2 = 2 pk		
Pokorna vas pri Bistrici	Pakorendorf	2 = dvojna k, k + p		župan
Babna Reka	Pabenreck	6 = k, 3 pk, d + p, p		župan
	Zerobitz		5 = ž + ml, k, pk 2 dvojni pk	Oberlendern
	Stropuech		3 = k + pk, k + p, pk + p	
Vinarje pri Bukovju	weinaren		1 = k + pk + 2 p	
Gračnica pri Brdu	Bratnitz		2 = ž + dvojn- nak, dvojna k + ml	
Zakelj pri Podpeči			3 = 2 pž, k + p + +ml	
Kladje pri Lokah			4 = 2 k, dvojni d, d	
Javorje	Ohorn		14 = 11 k, pk + p, 2 pk	
Brezovica pri Babnih Brdih			3 = 3 k	
Podčetrtek			9 = dvor, dvojni d, 7 d	
Nezbiše			12 = dvojnak, 1, 5 k, 7 k, 3 pk	župan
	Jertzin		8 = 1, 5 k, k, 5 pk, ml	župan
	pusti plasch		9 = 3 k, 3 pk, 2 d, p	

k = kmetija, pk = polkmetija, p = pušča, ml = mlin, d = domec, ž = župnica, pž = polžupnica

Župnici sta bili le v Pristavi in Cerovcu. V obeh se pozneje namesto njih pojavita pristavi. Po imenu kraja sodeč je veljala pristavska župnica že za pristavo.

Dajatve podložniških družin so bile precej poenotene. Kmetija bi naj oddajala 20 do 100 srebrnikov, najbolj do 40 srebrnikov, najbolj 6 do 8 skafov pšenice, toliko ovs, nekaj kur in jajc, ponekod do 30 pogač in nekaj prediva. Četrtni vseh kmečkih podložniških družin je grad zaradi težkih vojnih časov omilil dajatve tako, da so oddajale le v denarju do 160 srebrnikov. Puščam so zelo znižali obveznosti, čistim puščam pa jih povsem črtali. Za dvor so plačevali v denarju 360 srebrnikov. Župnica je veljala za dvojno kmetijo. Domčarji so plačevali le v denarju in opravljali po 3 dni tlake letno. Mlini so oddajali v grad do 56 srebrnikov in kakšnega kopuna, stope 81 srebrnikov. Za redke posamezne njive, travnike in vrtove so njihovi kmetniki plačevali po nekaj srebrnikov.

Žitna škafa sta bila dvojna: veliki in rojniški (Rojnice pri Hrastju). V rojniškem so oddajali žitarice v krajih Babna Brda, Bukovje, Cerovec, Dobrina, Hrastje, Orešje pri Dobrini, Pokorna vas pri Bistrici, Rojnice pri Hrastju, Svetlika pri Dobrini in Žusem. Veliki škaf je bil tako velik kot pol celj-

skega, rojniški pa za petino manjši. Celjski škaf bi sedaj računali za 118 litrov, velikega žusemskega torej za 59 litrov in rojniškega za 47 litrov. Podložniške družine (39), ki so oddajale žitarice v rojniškem škafu, so bile manj obremenjene kot sosedje. Majhne dajatve je bilo moč poravnati z denarjem, pri čemer so veljale naslednje cene: kozlič 12 srebrnikov, čehulja prediva 7, kopun 6, kura 3, 10 jaje 2 in pogača 1 srebrnik. Za vse podložnike je grad pobiral zahtevno umrščino, najboljše govedo pri hiši.

S tlako so morali podložniki obdelovati grajske njive, velike 8 ornih dni, 3 grajske vinograde, velike za 40 kopaških dni, grajske travnike, velike za 20 dni košnje. Za grajske travnike so podložniki zatrjevali, da jih niso dolžni pokositi, temveč na njih le posušiti krmo in jo spraviti v grad. V grajskih gozdovih bi naj vsaka družina letno pripravila ali vozila les za grad. Podložniki so menili, da od časov upravnika Katzendorferja tlačanijo v gozdu le po 1 dan na leto.

Sogornikov je bilo v žusemskem gospostvu kar 266. Poleg domačih in bližnjih podložnikov so to bili le še dobrinski (Dobrina) župnik Martin, planinski (Planina) župnik Vincenc in plemič Jurij Katzendorfer. Sosednji podložniški sogorniki so živeli v krajih: »Chorn«, Črnolica-Tschernolitze, Dragomilo, »Geschies«, Gorica pri Hruševcu-Geritz, Grobelce, »Kerst«, »Mamgosch, Monigossetz, Pereschitz, Perntal«, Preskočina pri Črnolici-Preschkototzin, »Presnitz, Pressegh«, Rakitovec pri Slivnici-Rakytwitz, »Romischa, Rosentz-wet«, Rudnica pri Loki, Slatina pri Lesičnem, Sopote-Sopoltsche, Stopce pri Šentjurju-Stoptze, »Syrkhopnitz«, Trata pri Podčetrtku-ttratey, Turno pri Slivnici-Turn, »Warnsdorf, vdalli, Wisch« in Zibika-Syppke.

Gorninski vinogradi so bili prav majhni, zanje so sogorniki oddajali le do 4 vedra gorninskega mošta.

		sogorniki	Mutmans- dorferjevi	skupno veder
Drensko Rebro	Drengaka- perg	9		19
Dobležiče		10		13
Virštanj		5	1	
Kristan Vrh pri Virštanju		14	6	
Orešje pri Sopotah		3		7
	Normer- ischerperg	7		6
	Weschapitz- perg	2		2,5
Spehna pri Pristavi		9	7	
Javorje			76	
Babna Brda			56	
Brezovica pri Babnih				
Brdih			15	
Babna Reka			10	
Virovce			16	
	Weskovitz- perg		13	
Strtenica	Grestenitz- perg		6	
Zgornje Tinsko			1	
		59	207.	

Urbar iz leta 1496 navaja tudi 16 osebenjkov (podložnikov brez posesti). Osebenjek je moral letno plačati v grad po 24 srebrnikov. Osebenjki so živeli v Babni Gori, Brezovici pri Babnih Brdih, Javorju, Kristan Vrhu pri Virštanju, Krivici pri Anini (S Anna) cerkvi, Rakitovcu pri Slivnici in v Zaklju pri Podpeči.

Ljudje, ki so si oskrbovali iz grajskih gozdov kurivo ali vinogradniške kole ali pa pasli v njih živino, so morali oddati letno v grad po pol celjskega mernika ovsu in kuro. Bilo jih je 69, od tega pol zastavljenih Mutmannsdorferju, v krajih:

		začasno zastavljeni Mutmannsdorferju		
Rudnica	Runtz	5	4	
Gubno	Kusinasgeschies	1	2	
	Clain selich	1	4	
Ješovec pri Gubnem	Jewschabetz	3	3	Supan
Krivica	Kriffice	1	2	župan
Jasen pri Krivici	Jassene	2	2	
Prevorje	Prevor	3	3	
Lopaca	lappetitz	3	1	
Plešivec pri Hrastju	Preschwitz	18	21.	

Vsi, ki so puščali v grajske gozdove svinje na žir in želod, so plačali za vsako svinjo 2 ali 4 srebrnike, le žusemski so dajali za to kuro in klobaso.

Pri gradu je bil ribnik, grajski so ribarili tudi v dveh potokih svojega gospostva.

Pravica do grajske cerkvene desetine je bila zastavljena Mutmannsdorferju v celoti v Nezbišah in v kraju »Jertschin«, dvetretjinska pa v Bukovju, Cerovcu in Obršnici pri Babni Gori. Ostalo tretjino je tu sprejemal župnik.⁴⁵

Leta 1524 so spisali nov urbar za žusemsko zemljiško gospostvo. Bil je precej soroden urbarju iz konca 15. stoletja. Leta 1566 je bil še ohranjen.⁴⁶

Leta 1526 je vladarjevo žusemsko zemljiško gospostvo postalo gospodarsko zanimivejše. Notranjeavstrijski vladar Ferdinand I. Habsburški je postal tudi ogrskohrvatski kralj. S tem meja med nemškimi cesarstvom in Ogrsko-hrvatsko ni bila več zapreka za močnejše gospodarske vezi prek Sotle.

Ko je leta 1528 plemič Andrej Altenhaus († 1543) vladarju posodil 2000 funtov, je zanje dobil v zastavo žusemsko zemljiško gospostvo. Nasledil ga je sin Franc.⁴⁷

Pod Francovo upravo so izdelali v 1547. in naslednjem letu kar 101 kupno pismo za podložniške posesti. Pisma so obležala v gradu, podložniki jih niso marali prevzeti in seveda tudi ne plačati visokih odkupnin. Posamezne podložniške družine bi morale zanje odšteti od 2 do 11 ogrskih goldinarjev. Ogrski goldinar je bil vreden 4 tretjine nemškega goldinarja. Poleg tega so zahtevali še za vsako odkupno pismo ogrski goldinar pečatnine in 2 krajcarja »Kapselgelt«. Med žusemskimi kraji v tem seznamu ni več naslednjih iz leta 1496: »Trefferhof, Nirobitz, Jertzin, pusti plasch«, Sedovec pri Strtenici,

⁴⁵ Urbar 1496, Sda

⁴⁶ Notranjeavstrijska dvorna komora (Ndk), karton 105/38-3, Sda

⁴⁷ Orožen VI, 571

Zusem, Georg Matthäus Vischer: Topographia ducatus Stiriae, 1681, 121

Malovice pri Loki, Orešje pri Sopotah in Nezbiše. V Cerovcu je že nastajala grajska pristava.⁴⁸

Po odločitvah žusemskih zemljiških gospodov sta službovala pri pištanjški podružni Jakobovi cerkvi v Dobrini nad žusemskim gradom v prvi polovici 16. stoletja duhovnika Jurij Lueger (1533) in vikar Peter Slavič. Slednji je leta 1542 ocenil imenjsko vrednost svojih njiv in travnikov z 20 imenjskimi funti, vinograda z 12, cerkvene vinske in žitne desetine s 30 imenjskimi funti. Približno takrat je bilo v njegovem vikariatu 150 odraslih vernikov.⁴⁹ Že sta stali Andrejeva cerkvi v Pokorni vasi pri Bistrici (1535)⁵⁰ in na mestu sedanje žusemske župniške Valentinove cerkve njena predhodnica Fabjanova in Boštjanova cerkvi z Valentinovim stranskim oltarjem (1545).⁵¹

Franc Altenhaus je dobil leta 1550 vladarjevo žusemsko zemljiško gospostvo v dosmrtno zastavo za 4700 goldinarjev = funtov. Dodatno je moral na vladarjev račun izboljšati grajske stavbe za 400 goldinarjev. Poleg Žusma je posedoval tudi Brezovec v Veliki Brezi (severovzhodno od Laškega).⁵²

Leta 1561 bi naj imel za vsa podložniška kupna pisma že blizu 807 goldinarjev, vendar je dobil za 24 od 101 kupnih pisem le dobrih 189 goldinarjev do leta 1561 in v letu 1561 za 22 kupnih pisem 152 goldinarjev.⁵³

V letu 1566 je Franc Altenhaus poskrbel za popis podložnikov žusemskega zemljiškega gospostva.

⁴⁸ Ndk, stvarni oddelek 64-3, Sda

⁴⁹ Orožen VI, 539

⁵⁰ Orožen VI, 157

⁵¹ Orožen VI, 549

⁵² Ndk, stvarni oddelek 64-1, Sda

⁵³ Ndk, stvarni oddelek 64-3, Sda

Po popisu 1566

	družine	njive orni dnevi	poprečje	travniki dnevi košnje	poprečje
Zerobitz	4	1,5—6	4,5	1—12	5
Stropuech	7	2—6	4	2—6	4
Kladje pri Lokah	3	5—6	5	3,5—6	5
Zakelj pri Podpeči	4	1—6	4	1,5—3	2
Gračnica pri Brdu	4	2,5—7	4	1—4	2
Vinarje pri Bukovju	2	4—6	5	5—6	5,5
Javorje	16	1—5	3,5	0—3	1
Brezovica pri Babnih Brdih	8	1,5—5	3	0—2,5	1
Bukovje	8	2—5	3	1—3	2
Babna Gora	10	3—6	4	1—5	2
Obršnica pri Babni Gori	3	7	7	4—5	4
Babna Reka	6	4—5	4	1—6	3,5
Okroz pri Vinskem Vrhu — Okrog	1	3	3	1,5	1,5
Zgornje Tinsko	3	3	3	1,5—3	2
Virovce	9	0,5—6	2	0—7	3
Loka	5	2—9	4	1—8	3
Podčetrtek	2	0—0,5	0,5	0—1	0,5
Žamerk pri Loki	8	3—3,5	3	2—8	4
Primožno pri Loki	3	3,5—6	4	0,5—4	2
Lekmarje	1	7	7	7	7
Strtenica	3	3,5—4	4	1—4	2
Dobležiče	1	3	3	1	1
Malčanjsko pri Veračah	2	3,5—7	5	2—4	3
Spehna pri Pristavi	3	3,5—6	4	2—6	4
Gubno	2	4—8	6	10—12	11
Pristava	1	15	15	12	12
Rojnice pri Hrastju	7	4—5	4	2—4	3
Hrastje	2	3—4	3,5	3—5	4
Raunpuch	2	3	3	3	3
Orešje pri Dobrini	5	2—4	3	0—2	0,5
Dobrina	6	4—6	5	1—4	3
Svetlika pri Dobrini	2	5	5	3—4	3,5
Pokorna vas pri Bistrici	4	5—7	6	3—7	6
Kristan Vrh pri Virštanju	3	1—7	4	1—5	3
Vinji dol pri Drenskem Rebru	1	3	3	1	1
Senikl	1	5	5	3	3
	151	0—15	4	0—12	3

Običajni urbarialni podatki tega popisa so v ostalem bili na moč sorodni onim iz urbarja konec 15. stoletja. V popisu sta se prvič v okviru gospodstva pojavila kraja Okroz pri Vinskem Vrhu in »Senikl«. Podložniških družin je bilo 151, kar pomeni okoli 20 več kot konec 15. stoletja v istih nase-ljih. Podložniška družina je imela poprečno njiv za 4 orne dneve in travnikov za 3 dni košnje. Plemiča Helfenberga sta posedovala večje njive, travnike in vinograd pri Pristavi in Gubnem. V popisu iz leta 1566 se prvič omenjajo mlin v Babni Reki, 2 mlina pri Podčetrtku in Miklavževa (Sanndt Nicla) cerkva v Planinski vasi (vzhodno od Planine). V Pristavi in Gubnem se je že oblikovala Helfenbergova pristava.⁵⁴ V letu 1567 je nastal sedaj ne več ohranjeni inventarni popis žusemskega gradu.⁵⁵

Leta 1568 je že nastopal Francov sin Sigmund Altenhaus. Takrat je nastal popis žusemskih sogornikov.⁵⁶

gorice	veder gornine (vedro = 18,5 litra)
Virštanj, Kristan Vrh, Pokorna vas, Orešje pri Sopotah, Drenik	86
Javorje	143
Babna Brda	116
Virovce	66,5
Potschiachperg, Orešje pri Dobrini, Strtenica, Babna Reka, Hrastje	79,5
Vinji dol pri Drenskem Rebru, Spehna, Dobležiče	27

Tu Žusem ni dobival posebne cerkvene vinske desetine. V primerjavi s koncem 15. stoletja je število vinogradov precej naraslo.

Sigmund Altenhaus se je leta 1571 poročil z Benigno, vdovo po račkem Sigmundu Regalu, rojeno Idunspeug. Za doto 500 goldinarjev ji je jamčil 1573 in 1580 z žusemskim zemljiškim gospostvom.⁵⁷

Iz Gubčevega upora v letu 1573 vemo, da je 15 žusemskih kmetov moralo spremljati v Celje 42 ujetih puntarjev.⁵⁸

Zadolženi vladar je v 16. stoletju na veliko razprodajal državna zemljiška gospostva. Na vrsto je prišlo tudi žusemsko. V gospostvo je prišla julija 1579 tričlanska vladarjeva ocenjevalna komisija. Ogladala si je vse, poizvedovala o vsem. Grad že slabotnega Sigmunda Altenhausa je bil skromno oborožen. V njem je bila kapela. Pri gradu sta stala poseben hlev za konje in pristava. Grad je imel 2 vrta, 4 grajske njive (skupaj okoli 10 ornih dni), 3 grajske travnike, 3 ribnike, sadovnjak, 2 vinograda, vsakega za 90 dni kopi. Pristavo v Pristavi je posedoval plemič Helfenberg po kupnem pravu.

Poleg urbarialnih dohodkov so se stekali v grad dvotretjinska vinska desetina 16 veder od 11 novih vinogradov v Babni Gori, Hrastju in Obršnici, dvotretjinska žitna desetina od 13 kmetij v istih krajih, pašnina 30—40 goldinarjev od grajskih gozdov, 40 celjskih škafov gozdnine, dohodek od 3

⁵⁴ Ndk, karton 105, U 38, Šda

⁵⁵ Ndk, stvarni oddelek 64—2, Šda

⁵⁶ Ndk, karton 105, U 38—1, Šda

⁵⁷ Ndk, stvarni oddelek 64—1, Šda

⁵⁸ Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice 1, 1971, 558

polhišč, od potokov Cerovec in Žamerk, desetek, umrščina in primščina od 4 kopunov do 7 goldinarjev.

Komisarji so pregledali kupna pisma, prelistali so urbar s konca 15. stoletja, urbar iz leta 1524 in priročni grajski urbar. Zaslišani podložniki so se pritožili zoper previsoko tlako — tlako po potrebi —, zlasti osebenjki zoper prejno tlako, podložniki v Brezovici zaradi nasilja pri pobiranju cerkvene desetine, sogorniki v Javorju zaradi preobremenjenosti.

Sad dela komisije predstavljajo tudi kar 3 ohranjeni urbarialni zapisi iz leta 1579. Iz njih zvemo prvič za Golobov mlin v Gračnici pri Brdu. Gozdnino so pobirali od koristnikov iz krajev, omenjenih že v urbarju leta 1496, in še iz krajev Brezovica (Puergkl), Skopečno pri Krivici, Gubno in Dobležiče. Osebenjki (32) so živeli pri vinogradih v krajih: Javorje — 6, Babna Gora — 13, Babna Reka — 2, Hrastje — 3, Virovce — 5, Orešje — 1, Spehna — 1 in Dobležiče — 1. Dragoceni so ti urbarji s svojimi zapisi o merah, grajskem odvetništvu nad dobrinsko cerkvijo, o primščini, o grajski posesti, tlaki, pomirju in o dohodkih od gozdov in vod. Ogleдали si jih bomo v urbarju iz leta 1624, kjer so ponovno prisotni. Enemu urbarju iz leta 1579 je dodanih še 18 v deželi običajnih pravnih napotil.⁵⁹

Po komisijskih poročilih si je graška dvorna komora ustvarila sliko o vrednosti žusemskega zemljiškega gospodarstva. Že avgusta 1579 je začela vabiti Sigmunda Altenhausa v Gradec na dogovor o njegovem nakupu gospodarstva. Ostalo je pri starem, Sigmund je posedoval žusemsko zemljiško gospodarstvo kot zastavnino do smrti (1581). Slabotnemu, kot je bil, sta bila v pomoč žena Benigna in brat Krištof. Zadolževal se je pri sosedih in pri državi. Zapravil je posojila svojih prednikov in svoje mladosti. Vladarju je ostal dolžan 567 goldinarjev.⁶⁰

Po Sigmundu Altenhausu je postal gospodar žusemskega zemljiškega gospodarstva Krištof Kronegger,⁶¹ a ga je že 1583. leta nasledil Inocenc Moškon (1583—1620).⁶²

V zvezi z Moškonovim nastopom v Žusmu je bila leta 1583 in 1585 na delu nova vladarjeva komisija. Ugotovila je med drugim sledeče letne dohodke gospodarstva: 92 goldinarjev in 44 krajcarjev činža, 3 goldinarje in 12 krajcarjev od osebenjkov, 3 goldinarje in 22 krajcarjev gornine, 20 goldinarjev za dvotretjinsko cerkveno desetino od pšenice, rži, ovsa in vina, 5 goldinarjev za les, 8 goldinarjev od lova in ribolova, goldinar za kupno pismo, 5 goldinarjev umrščine in primščine, 239,5 škafov (škaf = 42 litrov) činžne pšenice, 162 škafov (škaf = 31,5 litra) činžne pšenice, 18 graških četrtov na pristavi pridelane pšenice in toliko tudi rži, 266 škafov (škaf = 45 litrov) činžnega ovsa, 162 škafov (škaf = 35,5 litra) činžnega ovsa, 25 škafov (škaf = 45 litrov) ovsa gozdnine, 4,5 graška četrti na pristavi pridelanega ječmena, 8,5 škafa (škaf = 42 litrov) činžnega prosa, 3 škafe (škaf = 42 litrov) činžnega prosa in rži, 29 vozov na pristavi dobljene krme, 27 štartinov (štartin = 420 litrov) gornine, 4 štartine v grajskih vinogradih pridelanega vina, 258 kur, 26 kur gozdnine, 3 kure gornine, 54 kopunov, 22 kopunov gornine, 3 gosi, 935 jajc, 72 pogač, 58 povesev prediva in 64 funtov preje od osebenjkov. Moškon bo moral izterjati od podložnikov še denar za 57 v gradu ležečih kupnih pisem.⁶³

⁵⁹ Ndk, stvarni oddelek 64—2, 64—4, Sda
Ndk, karton 105, 38—2, 38—3, Sda
Zusemski urbarji, Stockurbare 76/176, 177, Sda
Orožen VI, 576

⁶⁰ Ndk, stvarni oddelek 64—1, 64—4, 64—5, Sda
Orožen VI, 578

⁶¹ Ndk, stvarni oddelek 64—1, Sda
Orožen VI, 572

⁶² Ndk, stvarni oddelek 64—1, 64—2, Sda

V drugi polovici 16. stoletja je bilo po zapisu iz leta 1572 podrejeno zemljiškemu gospostvu dobrinske Jakobove cerkve 10 podložniških družin: 2 Poganškovi, Polutnikova, Valekova, Zapuškova, v Brezju (Ober Pürg) Kranjčeva, v Ravnem (Eben) pri Dobju (severno od Planine) Lončaričeva, na Vrhu (Gupf) Zajfridova in na Zgornjem Žegarju (Obersegger) Županova. Okoli leta 1597 je bil vikar v Dobrini Luka Muhavec. Še leta 1757 je imela Jakobova cerkev 10 podložniških družin.⁶⁴

Inocenc Moškon se je kot gospodar žusemskega zemljiškega gospostva zapletel v dolgotrajne (1607—1620) obmejne spore s sosednjimi zemljiškimi gospostvi. Posredovati so morale vladarjeve komisije. Žusemski vikar Jurij Kramaršek je prosil leta 1607 ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, naj bi pri Moškonu dosegel obnovo grajske kapele.⁶⁵

Leta 1624 je kupil žusemsko zemljiško gospostvo v trajno last od vladarja baron Polikarp Scheidt, predsednik notranjeavstrijske dvorne komore, upravitelj štajerske dežele, cesarjev tajni svetnik in komornik, zemljiški gospod Humperka (južno od Celovca), Zlemberga (severozahodno od Maribora), Wolkensteina in radgonskega Šahenturna. Takrat so spisali nov urbar za gospostvo.

Iz urbarja 1624. leta

	število družin	posestne enote	razno
Cerovec	7	pristava + p, dvojna k, 3 k, pk, ml	
Stropuech	4	2 k, dvojna pk, pk	
Kladje pri Lokah	3	posest, k + p, k	
Zakelj pri Podpeči	4	2 k, pk, ml	
Gračnica pri Brdu	4	k + p, 2 k, ml	
Vinarje pri Bukovju	3	2 k, pk	
Javorje	16	posest, 8 k, 4 pk, d, 2 p	
Brezovica pri Babnih Brdih	9	7 k, pk, p	
Bukovje	8	poltretja k, 5 k, 2 pk	
Obršnica pri Babni Gori	3	2 k, pk	Podbrege — Podwregam
Babna Gora	12	k + p, 7 k, 3 pk, koča	
Babna Reka	9	dvojnak, 4 k, 2 d, 2 ml	
Okrus pri Vinskem Vrhu pri Slivnici	1	d	
Zgornje Tinsko	2	dvojni d, d	
Virovce	16	dvojna k, 2 pž, 3 k, 3 pk, dvojni ml, 2 ml, njiva, 3 vrti	
Loka	5	3 k + ml, d + ml, d	
Podčetrtok	1	dvojni d	
Zamerk pri Loki	8	dvojni d, 2 d + ml, k, pk, 3 d	
Primožno pri Loki	3	3 pk	
Lekmarje	1	k	
Strtenica	3	dvojna k, k, vrt	
Dobležiče	1	k	

⁶⁴ Seznam dimnine (Rauchfanggeld) 1572, 143, Sda Orožen VI, 556—557, 559

⁶⁵ Ndk, stvarni oddelek 64—6, Sda Orožen VI, 547, 560, 569, 573

	število družin	posestne enote	razno
Malčanjsko pri Veračah	4	ž + k, k, 2 njivi	
Spehna pri Pristavi	4	poldruga k, 2 k, njiva	
Gubno	2	poldruga k, pk	
Pristava	1	dvojna k + 2 p	
Rojnice pri Hrastju	7	k + d, 6 k	
Hrastje	2	2 k	
	Raunpuech	1	dvojna k
Orešje pri Dobrini	8	k, 4 d, koča, posest, njiva	
Dobrina	6	k + d, 5 k	
Svetlika pri Dobrini	2	k, pk	
Pokorna vas pri Bistrici	4	k + p, 2 k, p	
Vonarje	1	ml	
Kristan Vrh pri Virštanju	1	dvojna k + 2 p	
Vinji dol pri Dremskem Rebru	2	k + p, dvojna njiva	
	Senickhl	2	p, pašnik

170

p = pušča, k = kmetija, pk = polkmetija, ml = mlin, d = domec, pž = polžupnica

Za razliko od konca 15. stoletja je bilo drobne posesti manj, bilo je je le za četrtino vseh posestnih enot, konec 15. stoletja kar dve petini, število pušč se je skrčilo za polovico. Pristavi v Pristavi in Cerovcu sta pospravili precej tamkajšnje podložniške posesti. Do koncentracije posesti je prihajalo tudi pri podložnikih. K temu sta prispevali tudi delitev gmajn in krčenje rut. Število mlinov je naraslo od 12 na 16. Med 1579 in 1624 se je število osebenjkov pri vinogradih dvignilo od 32 na 70. Na novo so bili omenjeni v Cirah (Zeisnperg) pri Babnih Brdih, na Rudnici, v Oslešici (Oslitschitz) in Okiču (Ockitsch) pri Dremskem Rebru.

Urbarialne obveznosti podložnikov do gradu so bile močno podobne onim iz konca 15. stoletja. Mere so se celo zmanjšale. Osebenjki so plačevali po 6 krajcarjev in opravljali tlako ali pa dajali namesto nje po 2 kopuna ali 24 krajcarjev.

Med sogorniki srečamo tudi podložnike iz krajev Drozgomet pri Strtenici, Polena pri Škofiji, Roginče pri Cmerečki gorci, podložnika Kozerepa in Uršo Profet, žusemskega grajskega upravnika Mateja Liechtstocka, dobrinskega vikarja Luko, pilštanjskega župnika Martina Peniča (že od 1586), in Sv. Heleno (St. Hellen) vzhodno od Slivnice. Gornina pri posameznih sogornikih je nanese do 8,5 veder, vendar bi izračunano poprečje pokazalo le poldrugo vedro na sogornika. Vedra za gorninski mošt so bila različno velika, od 18 do 23,5 litra.

Sogorniki	1496	1624
Javorje	76	82
Babna Brda	56	77
	Petschitsch	9
Brezovica pri Babnih Brdih	15	12
Pilštanj		1
Babna Reka	10	12
	Pecklatsch	4

Strtenica	6	18
Hrastje		21
Virovce	16	49
Virštanj	6	10
Kristan Vrh pri Virštanju	20	21
Pokorna vas pri Bistrici		4
Orešje pri Sopotah	3	14
Drensko Rebno	9	7
Vinji dol pri Drenskem Rebru		2
Spehna pri Pristavi	16	15
Dobležiče	10	7
	243	365

Dvotretjinsko vinsko desetino so dobivali v grad že iz 41 vinogradov: Cire (Zerou) pri Babnih Brdih — 24, »Waasenperg« — 9, Babna Gora — 6 in Virovce — 2. Grajsko vino so po dogovoru točili tudi podložniki.

Za svinje v grajskih gozdovih so dajali domači podložniki od svinje pleče in klobaso, sosedi 6 do 12 srebrnikov. Od 3 polhišč bi naj lovci prinesli v grad 36 polhov. Za odvetniške posle pri dobrinski cerkvi je pošiljal gornjegrajski opat letno po enega skobca. Pri Helenini cerkvi vzhodno od Slivnice je Žusem ob proščenju skrbel za red in pobiral stojnino.

Pri pristavi so stali skedenj, hlev in opekarna. Grajskih gozdov je bilo obilo. V njih je delovala apnica (kalch prandt). V zvezi z gozdovi so zapisali mnoga lepa ledinska imena: »na Berzy, Bresana Rauen, Dougi ördt, Gollu Hryb, Na Kakotonem (Kokotinjek), Lava Riegl, Loschna, Mesliuitschke Loge, Per Mlaki, Petkoua Petsch, Pleshiuiza, Na Prekrishach, Na Presekich, Rosic Hryb, na Rounach, Rudiniza Gora, Saborouez, Silouez, Schönik, Sloko Koleno, Smodila, Stara Germada, Siuraziza, Teletschy Dou, Tousti Verch, per Tramposhouem Mlinischy, Tesherna Mlacka, Waberschiza, Welle Kamen, Veliki Hrib, Vodolach, na Votsky Hrib«. Pomirje nižjega sodstva je pokrivalo prostor Hrastje—Svetlika—Žamerk—Loka—Babna Reka—Vinski Vrh—Sv. Helena. Nekdanjo Helfenbergovo pristavo v Pristavi je posedoval Jurij Reising.⁶⁶

Zadnji listi urbarja iz leta 1624 so zgubljeni. Ohranjen pa je v celoti njegov naslednik, ki je nastal po letu 1625. Vsebinsko je enak urbarju iz leta 1624, je pa v njem tudi seznam gozdnine. Nova sta v tem urbarju le popisa gozdov in mej iz leta 1626. Po 1 ali 2 škafa ovska gozdnine so oddajali podložniki iz krajev: Plešivec — 3, Dol (Thall pri Zibiki) — 1, Prevorje — 1, Brezje — 1, Dragomil (severozahodno od Zibike) — 1, Jasen pri Krivici — 3, Skopečno — 2, Gubno — 3, Krivica — 7, Dragomeriči — 2, v »Smainich Sel-lach-Majhna sela« — 3, Rudnica — 5 in Dobležiče — 1. Osem podložnikov pri Žamerku je oddajalo po 20 obročev in 220 vinogradniških kolov. Polhišča so bila v Obršnici, Primožu in pri Žamerku.⁶⁷

Leta 1627 je oskrbel žusemski grajski upravnik Janez Liechtstock nov oltar za dobrinsko Jakobovo cerkev.⁶⁸

⁶⁶ Žusemski urbar 1624, posebni arhiv Žusem, Sda Orožen VI, 80—81

⁶⁷ Žusemski urbar po letu 1625, Stockurbare 76/178, Sda

⁶⁸ Orožen VI, 546

Ko je država pobirala leta 1632 posebni davek glavarino, je bilo žusemsko zemljiško gospodarstvo že v lasti Jurija Reisinga. Gospodstvo je takrat predstavljalo 133 imenjskih funtov.⁶⁹

Judita, vdova po Juriju Reisingu, je doživljala leta 1635 Drugi slovenski kmečki upor. Gospodovala je v Žusmu in Pilštanju. Že 3. maja je pobegnila na Kranjsko. Uporniška skupina, ki se je zbrala pri Jakobu (severovzhodno od Laškega), se je 5. maja polastila pod vodstvom Antona Kresija njenega žusemskega grada in ga oplenila. Martin Tičar si je z ženo in hčerjo prilastil kravi, denar in 4 škafe pšenice, Blaž Novak poldrugi škafo pšenice in kositrno skledo, Jurij Leskošek škafo pšenice, Jurij Štefančič škafo pšenice in pol škafo rži, Jurij Razvoršek nekaj pšenice, Aleš Leskovšek se je oblekel v upravniškova oblačila. Po uporu je Judita Reising zapienila udeležencu Matiji Kovaču iz Vodruša 4 vole. Judita je še živela leta 1640. V dobrinski cerkvi je naročila zase 2 tedenski maši za 24 veder vina letno.⁷⁰

Reisingi so posedovali žusemsko zemljiško gospodarstvo še zelo dolgo. Leta 1669 sta si ga brata Reisinga celo razdelila. Šele leta 1765 je obe polovici združila Marija Izabela Petazzi, rojena Reising. Od konca 18. stoletja so se lastniki žusemskega zemljiškega gospodarstva, od leta 1848 le še gradu in neposredne grajske zemlje, naglo menjavali. Grad je dal leta 1871 takratni njegov lastnik Leopold Fieglmüller porušiti, da si je tako znižal davčno obveznost.⁷¹

Prve omembe priimkov

Babna Gora

- 2 — Lindl, Šuster
- 3 — Cigler, Hafner, Majcen, Tumpfer, Zupan
- 4 — Bezjak, Jansko, Klavž, Pankrac, Planinc, Polir, Šoba
- 5 — Drefar, Okrošek, Rihter, Sirk, Šmid, Trač, Vouha

Babna Reka

- 1 — Druško
- 2 — Viliher
- 3 — Janžek, Jurič, Turnšek, Zupan
- 4 — Kribe, Melhart, Paberič, Pesičar, Šimec, Voda
- 5 — Dregenšek, Hafner, Jurančič, Jurko, Krajner, Metličar

Brezje

- 4 — Kranjc

Brezovica

- 2 — Korpnik, Palir, Vošak
- 3 — Rihter, Supan
- 4 — Koser
- 5 — Pankiher, Polišer, Tičar, Urban, Volf

Bukovje

- 2 — Frajman, Lončar, Šer
- 3 — Cigler, Jazbec, Melhior, Mesner, Voha
- 4 — Praznik, Ros, Stupan, Šuster, Vošnar
- 5 — Erhart, Palir, Pezdevšek, Šorn, Tičar

⁶⁹ Seznam glavarine (Leibsteuer) 1632, C4, Sda

⁷⁰ Seznam dimnine (Rauchfanfsteuer) 1640, 91, Sda
Orožen VI, 576

Jože Koropec: Ml smo tu, 1985

⁷¹ Orožen VI, 572—573

Cerovec

- 2 — Oberlenden, Rues, Šmid, Šuster
- 3 — Korošec, Otenič, Volf
- 4 — Cingerli, Krainer, Rek, Volf
- 5 — Jajce, Koderman, Šketa, Začnik

Dobležiče

- 4 — Okrošek

Dobrina

- 2 — Lorber, Praznik
- 3 — Supan, Turnšek
- 4 — Grobelšek, Podgajem
- 5 — Deček, Nuič, Srebolt

Gračnica

- 2 — Hafner, Milner
- 3 — Veber
- 4 — Golob, Planinšek, Volf
- 5 — Lešnik, Medved, Šuster, Zupanc

Gubno

- 2 — Berdenik, Kaspinet
- 4 — Brate
- 5 — Dvoršak, Vrašej

Hrastje

- 2 — Martoko, Pirš
- 3 — Perko, Srebolt
- 4 — Voha, Vosak
- 5 — Korošec, Mesner, Ror, Vošjak, Vuc

Javorje

- 2 — Gregorič, Pahič, Planinšek, Plebe, Rihter, Rues, Skrinar, Šuster, Vabič, Veg
- 3 — Turn
- 4 — Behajm, Bernard, Frajman, Gačnik, Golob, Hafner, Juri, Korošec, Kranjc, Mihelak, Pernat, Suhl, Tanšek, Veber
- 5 — Čačnik, Janko, Neslan, Rehan

»Jertzine«

- 2 — Fajfer, Kratnik, Marolt, Mašič, Šnajder, Šuster, Vagner, Zajkovič

Kladje

- 2 — Kolar, Vagner
- 3 — Turn, Veber
- 4 — Devjak, Kladnik, Supan
- 5 — Korošec, Rihter

Kristan Vrh

- 1 — Skodič
- 2 — Galsl, Marčič, Mosenek, Rozman
- 3 — Perko
- 4 — Kohne, Veršec
- 5 — Čurej

Lekmarje

- 5 — Jurko

Loka

- 2 — Lupše, Milner, Plavec, Rihter, Šmid, Šuster, Vencerl
- 3 — Tumper
- 4 — Šohar, Volf
- 5 — Jurančič, Vervušek

Malčanjsko

- 2 — Šernik
- 4 — Bobek, Poserl, Puncer, Vabnik
- 5 — Robina, Vouha

Malovice

- 2 — Nagroso, Šnajder

Nezbiše

- 2 — Novoh, Posorn, Rosanič, Sutane, Veber, Zidarič

Obršnica

- 3 — Šaber
- 4 — Brate, Gregor, Voha
- 5 — Podbregom, Rihter

Okrus

- 3 — Šuster
- 4 — Okrošek
- 5 — Zaje

Orešje pri Dobrini

- 2 — Adgera, Šmid, Virt
- 3 — Cigler, Hudojajce, Supan, Unleb
- 4 — Cengraf, Muc
- 5 — Stoklasa, Škar

Orešje pri Sopotah

- 2 — Pesnic, Somekc, Suga

Podčetrtek

- 1 — Friček, Jurinar, Šmid, Zuher
- 2 — Lorenčič, Meserer, Šuster, Šutor
- 4 — Galuf, Gomsej, Kolar, Pečimal, Stergar

Pokorna vas

- 4 — Volšlager
- 5 — Medved, Strašek

Primožno

- 3 — Voha
- 4 — Verhovšek
- 5 — Tičer, Vabek

Pristava

- 2 — Berdenik, Gergerič, Kotnik

»Pusti plas«

- 2 — Prišenak, Rozman, Šmid, Vunšak

»Raunpuech«

- 4 — Osišek, Voha

Rojnica

- 3 — Jazbec, Sekar, Šoba, Šuster

- 4 — Suše, Turnšek
- 5 — Klošner, Korošec, Lorber, Muhovec, Pišek

»Senickl«

- 4 — Seniker
- 5 — Krvavič, Planinc, Strgar

Sphna

- 3 — Sterle
- 4 — Krobat, Stanko, Sterlik, Supan
- 5 — Jazbec, Mihel, Premern, Vojda

»Stropuech«

- 2 — Korušec, Leitgeb
- 3 — Bratej, Rehan
- 4 — Gumše
- 5 — Tanšek

Strtenica

- 4 — Suher, Volha
- 5 — Bregant, Krhlanko, Lonh, Vos

Svetlika

- 3 — Jazbec
- 4 — Kral
- 5 — Vosjak

Vinarje

- 2 — Mendel, Veber
- 4 — Koša, Lipe, Primož, Šketa
- 5 — Asiček, Korošec

Vinji dol

- 4 — Okisek
- 5 — Kupec

Virovce

- 1 — Janžič, Pucko, Zavřrac
- 2 — Šnajder
- 3 — Briga, Deček, Krumpl, Sojnišek, Šmid, Zupan
- 4 — Krahis, Kopfl, Krisec, Krivec, Luka, Palir, Savinek, Šipšak, Tiček, Vogrinec
- 5 — Gumperl, Hafner, Kolar, Kreklič, Milner, Surman, Škrjanc, Volf, Zajler

Vonarje

- 5 — Lupše

Vrh

- 4 — Zajfrid
Zajler
- 4 — Suhtl
- 5 — Brglez, Vratij

Zgornje Tinsko

- 3 — Brate
- 4 — Luka, Valek
- 5 — Jerman, Kernpajs, Kosirer

Zgornji Žegar

4 — Supan

Žusem

2 — Gompanija, Plavec

3 — Ceh, Okorošak, Šuster, Vrecek

4 — Cvirn, Čok, Dervar, Podpečtoj, Rajtkneht, Vezjak

5 — Blažič, Kladnik, Lešnik, Osiš, Rehan, Rihter, Sajdenik, Smodej, Vouh, Vrensik.

1 = 1. polovica 15. stoletja

2 = 2. polovica 15. stoletja

3 = 1. polovica 16. stoletja

4 = 2. polovica 16. stoletja

5 = 1. polovica 17. stoletja

DIE GRUNDHERRSCHAFT ŽUSEM BIS ZUM 17. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die Schloßruinen von Žusem zeugen vom einstigen Mittelpunkt der berühmten Grundherrschaft. Vom 13. bis zum 15. Jahrhundert war sie im Besitz der Ritter von Žusem. In der zweiten Hälfte des 14. Jh. bemächtigten sich die Grafen von Celje (die Cillier) der Grundherrschaft von Žusem, die früh Eigentum des Bistums von Gurk war. Nach dem Ende der Grafen von Celje kam sie in den Besitz des Herrschers, diese gaben sie als vorübergehenden Besitz an verschiedene Edelleute ab. Gegen Ende des 15. Jahrhunderts lebten in der Herrschaft 188 Untertanenfamilien in 40 Ortschaften und 266 Bergleute bearbeiteten die bergrechtlichen Weingärten.

Im Jahre 1526 wurde die Grundherrschaft Žusem, die im Besitz des Herrschers war, wirtschaftlich interessanter. Der innenösterreichische Herrscher Ferdinand I. von Habsburg wurde auch ungarisch-kroatischer König. Dadurch war die Grenze zwischen dem deutschen Kaiserreich und Ungarn-Kroatien kein Hindernis mehr für stärkere wirtschaftliche Verbindungen über die Sotla.

Zwischen 1528 und 1581 war Žusem des Herrschers im Besitz der Ritter Altenhaus. Die Grundholden lehnten die Einführung des teuren kaufrechtlichen Besitzrechtes ab.

Im Jahre 1624 kaufte der Edelmann Polikarp Scheidt des Herrschers Grundherrschaft Žusem. Zu dieser Zeit wurde ein neues Urbar für die Herrschaft verfaßt. Zum Unterschied vom Ende des 15. Jh. gab es weniger Kleinbesitz der Untertanen, die Zahl der Ödlandflächen verringerte sich auf die Hälfte. Die Freileute bei den Weingärten nahmen zu. Die Zahl der Bergleute erhöhte sich von 243 auf 365.

Als der Staat im Jahre 1632 eine besondere Steuer — die Leibsteuer eintrieb, war die Grundherrschaft Žusem schon im Besitz von Georg Reising. Die Herrschaft stellte zu jener Zeit einen Wert von 133 Gültpfunden dar. Die Reising besaßen sie noch sehr lange. Im Jahre 1669 haben sich die zwei Brüder den Besitz sogar untereinander aufgeteilt. Erst im Jahre 1765 vereinte Maria Isabella Petazzi, geb. Reising, die beiden Hälften. Seit dem Ende des 18. Jahrhunderts haben die Eigentümer oft gewechselt. Im Jahre 1871 ließ der damalige Eigentümer Leopold Fieglmüller das Schloß niederreißen, um so den Steuersatz zu senken.

ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO ŽUSEM — GRADBENOGODOVINSKA SKICA

Jože Curk*

UDK 72(091)(497.12-11 Žusem)

CURK Jože: *Zemljiško gospostvo Žusem — gradbenozgodovinska skica. (Die Herrschaft Žusem — eine bauhistorische Skizze.)* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55=20(1984)1, str. 23—37. Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Zemljiško gospostvo Žusem obsega osredje Kozjanskega, ki je bilo zaradi geografske izoblikovanosti prometno vedno slabo izrabljeno. Zato je bilo gosteje naseljeno le v času preseljevanja narodov, pozneje pa ne več. Prvi zaradi odročnosti ni Žusem nikoli postal sedež deželskega sodišča, niti ni izoblikoval svojega lastnega trškega središča. Ker fevdalne arhitekture na njegovem ozemlju ni več ohranjene, je omemba vredna predvsem sakralna. Ta šteje kar 20 cerkva, nastalih med 14. in 19. stoletjem, od katerih zaradi kvalitete izstopajo one na Zusmu, Tinskem in Babni gori. Ljudsko stavbarstvo zastopajo tessne in zidane hiše poznobaročnega in klasicističnega videza iz 2. polovice 18. in 19. stoletja, ki s svojo narodopisno pričevalnostjo dopolnjujejo kulturno podobo obravnavane pokrajine.

UDC 72(091)(497.12-11 Žusem)

CURK Jože: *The Manorial Estate of Žusem — a Sketch of Its Building History.* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55=20(1984)1, p. 23—37.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

The manorial estate of Žusem comprises the central part of Kozjansko, being always poorly utilized as to the traffic because of its geographic formation. There fore it was only at the time of the migration of the nations that it was more densely populated, later no more. Just because of its remoteness Žusem had never become the seat of the country court, neither had it formed its own market centre. Because the feudal architectures are no more preserved on its territory, the sacral one is above all worth to be mentioned. It numbers as many as 20 churches, erected between the 14th and 19th century, among which those at Žusem, Tinsko and Babna gora stand out because of their quality. The popular architecture is represented by the carpented and built houses of the appearance of late baroque and classicism from the second half of the 18th and 19th century, completing the cultural image of the treated region with its ethnographic evidence.

Zemljiško gospostvo Žusem je obsegalo osredje Kozjanskega med Črnelico in Prevorjem ter Paridolom in Rudnico, ki ga členijo povirja rek Voglajne, Gračnice, Bistrice, Buče ter Tinskega in Zibiškega potoka. Od mnogih voda razrezano, pretežno z gozdovi pokrito ozemlje, je bilo težko prehodno in prometno slabo izkoriščeno. Zato je bilo redko naseljeno, tržne naselbine so nastale le okoli njega: na vzhodu Podčetrtek, na jugu Pilštanj in Planina, na zahodu Laško in na severu Šentjur. Isto velja za cerkveno in sodno organizacijo: sedeža pražupnij, ki sta pokrivali obravnavano območje, sta bila v

* Jože Curk, dipl. umetnostni zgodovinar, Pokrajinski arhiv Maribor.

Pilštanju in Ponikvi, sedeži deželskih sodišč pa v Pilštanju, Planini, Podčetrtku in Anderburgu/Sentjurju/Blagovni. Ozemlje torej kljub velikemu gospodarstvu ni premoglo večjega upravnega ali gospodarskega središča. Krivdo za to je iskati predvsem v njegovi prometni zaprtosti, saj so ga vse pomembnejše prometnice obtekale po trasah: Celje—Rogatec, Mestinje—Brežice, Celje—Laško—Mišji dol—Sevnica—Brežice, Dole—Sentjur—Breže—Laško in Kunšperk/Bistrica—Podsreda—Brestanica. Kozjansko so prečkale samo tri pomembnejše poti: Mišji dol—Planina—Pilštanj—Kozje—Podsreda—Pišce—Brežice, Sentjur—Vogljajna—Planina—Sevnica in Vogljajna—Žusem—Virštajn—Golobinjek, medtem ko so bile prečnice Prelasko—Kozje, Virštajn—Pilštanj, Virštajn—Loka, Sodna vas—Loka—Gorica pri Črnljici in zlasti Lesično—Črnljica (1915—1929) kot ceste zgrajene šele v 19. in 20. stoletju. Isto velja za cesti Rimske toplice—Mišji dol in Mišji dol—Breg ob Savi.

Tako oblikovano ozemlje seveda tudi v arheoloških obdobjih ni bilo posebno močno poseljeno. Iz obdobja paleolitika in mezolitika je omembe vredno le plano najdišče v Blatnem v povirju Gračnice, iz neolitika in eneolitika posamične najdbe v Žusmu in Drobinskem iz obdobja kulture žarnih grobišč in halštata posamične najdbe v Zibiki, iz rimskega obdobja pa najdbe v okolici Loke, Zibike, Pristave, Žusma in Straške gorce, naselbina na Tinju in domnevni rimski cesti Brestanica—Podsreda—Bistrica ob Sotli—Mestinje in Brestanica—Brezovo—Vranje—Male Gorelce—Laško—Celje. Arheološko najzanimivejše je obdobje pozne antike, preseljevanja narodov in zgodnjega srednjega veka. Odročnost pokrajine je takrat postala njena odlika, saj se je spremenila v obsežno refugijsko območje. Poleg Rifnika, Vranja in Gradca pri Prapretnem blizu Marijine vasi se pojavi v osrčju pokrajine v širši okolici Žusma še nekaj naselbinskih jeder.

Gre za gradišče elipsoidne oblike velikosti 70×40 m na vrhu hriba *Gradišča* severovzhodno od Gorice pri Slivnici. Večkrat sondirani in dobro ohranjeni zemeljski okopi so mestoma še do 2 m visoki. Sicer raven gradiški plato je na zahodni strani nekoliko višji kot na vzhodni, tako da se teren od dneva jarka do najvišje točke gradišča dvigne za 6 m. V Tinju je na pobočju kope med Žamerkom in Loko pri Žusmu obstajala velika in gosto naseljena naselbina z obsegom okoli 300×200 m. Stankrat je bilo v njej najdenih 8 stavb iz lesa, zemljanka z 2 jamama, manjši zidan, verjetno kulturni objekt in precej drobnih predmetov. V pozni antiki je bila naselbina na vzhodni strani zavarovana z 2 vzporednima jarkoma, na ostalih straneh pa so jo čuvale skalne strmine. V stavbah, sestavljenih iz vodoravnih brun, je bilo najdene precej pozno- in post-antične keramike, železno zlasti kmetško orodje, žrmlje, pa tudi tremis bizantinskega cesarja Zenona (474—491). V zaselku Žamerku je ob hiši št. 26 dolgo ležal otroški starokrščanski sarkofag z vklesanim križem, v okolici Žamerka in Loke pa je bilo najdenih več drugih obdelanih kamnov, večinoma iz 5. stoletja. Tudi na ledini Na turnu nad Dobrino pri Žusmu je 100×50 m velik, proti jugu nagnjeni plato, ki se onkraj ostrega roba strmo spušča k potoku Brode. Na vrhu s travo poraščene kope so sledovi 10×10 m velikega objekta, v notranjščini razdeljenega vsaj v 3 prostore. Medtem ko so objekt z vzhodne strani čuvali 3 jarki, je z zahodne nanj vodila pot, ki je prihajala iz doline južno pod njim. Oblike in dimenzije objekta govore sicer za srednjeveško poreklo, vendar pa starejšo lokacijo. Iz povedanega izhaja, da je v širši okolici Žusma bilo že od pozne antike dalje dovolj živahno naseljitveno življenje, ki se je ponovilo v visokem srednjem veku z nastankom sorazmerno gosto postavljenih gradov, stolpov in pristav v njegovem osredju.

Po porazu Madžarov na Leškem polju pri Augsburgu avgusta leta 955 in sledeči bavarski ofenzivi leta 968 je obravnavano ozemlje okoli leta 970 zopet prišlo v sestav nemške države, leta 976 koroške vojvodine in okoli leta 980 Savinjske marke. Kot osvojeno ozemlje je bilo v kraljevskih rokah, a je leta 1016 z darovnico prešlo v alodialno posest grofov Breže-Seliških. Takrat je slovensko-hrvaška oziroma od leta 1102 nemško-madžarska meja tekla po Sotli le do Kunšperka, saj je šele do okoli leta 1200 postopoma segla do njenega izliva v Savo. Zadnja svojega rodu grofica Hema je Kozjansko razen zahodnega deželnoknežjega dela (Laškega gospostva) leta 1043 darovala salzburški nadškofiji in krškemu samostanu benediktink, ki se je leta 1072 umaknil Krški škofiji. Krška sufraganska škofija, ki je leta 1131 dobila diecezanske pravice, je Kozjansko postopoma razdelila na 10 gospostev: Ceste? (pozneje Rogatec), Podčetrtek, Kunšperk, Bizeljsko, Podsreda, Kozje, Pilštanj, Planina, Rifnik in Žusem, od katerih nas v okviru sestavka zanima samo ozemeljsko obsežno vendar ne posebno gosto naseljeno gospostvo Žusem, ki ni postalo niti sedež deželskega sodišča, niti ni razvilo svojega trškega naselja. Upravno središče gospostva je predstavljal grad na kopastem griču nad Dobrino, ki je kontroliral cesto iz Voglajne v Golobinjek predvsem pa strateško obvladoval osrednje Kozjanskega. Morda je uvodoma omeniti še to, da je Kozjansko leta 1035 pripadlo Kranjski marki in se šele leta 1311 dokončno priključilo k Štajerski vojvodini.

Grad Žusem se prvič omenja posredno leta 1203 in neposredno leta 1364 (vest Suezenheim) ter leta 1437 (haws unnd gesloss Sessenheim). Bil je krški fevd, katerega so upravljali Žusemski gospodje vse do leta 1481, posedovali pa Celjani med leti 1364—1404 in 1437—1456 ter deželni knezi, ki so bili od leta 1479 dejansko njegovi lastniki. Sledili so razni deželnoknežji oskrbniki in zastavniki (Altenhausi 1528—1581) in zakupniki (Inocenc Moškon 1583—1620), dokler ga ni leta 1624 kupil Polikarp Scheidt v trajno last. Sledili so baroni Reisi(n)gi (1631—1724), grofje Petazzi (1724—1787), grofje de Herbuval (1787—1848), Ritter (1848—1850), dr. Fürst (1850—1858) in končno glažutarski podjetnik Leopold Fieglmüller, ki ga je iz davčnih razlogov leta 1871 razkril in pet let pozneje deloma porušil. Iz neposrednih omemb je razvidno, da je grad v 14. stoletju obsegal le stolpasto jedro (vest, gesloss), ki se mu je pred letom 1437 pridružilo tudi stanovanjsko poslopje (haws). Vojasko-obrambno so bili Žusemski najprej podrejeni ministerialom s Podčetrtko (Landsberga), od leta 1212 Kunšperka in od leta 1329 Planine. Leta 1550 je cesar Karel V. dovolil Francu Altenhausu popraviti grad za 400 fl na račun za toliko povečane zastavnine. Leta 1579 je celjski mestni pisar in član komisije za popis deželnoknežjih posesti Daniel Kupič opisal in ocenil grad in njegovo gospostvo. Omenja, da je imela grajska kapela križni obok iz klesanega kamna, iz česar se da sklepati, da je bila gotska. Ob gradu sta stala konjski hlev in pristava, leta 1624 tudi opekarna, pod njim pa je bil ribnik, ki se omenja že leta 1496. Leta 1607 so pregovarjali Inocenca Moscona, da bi popravil zanemarjeno kapelo. Dne 5. 5. 1635 so grad oplenili uporni kmetje, leta 1695 je pogorel. Nastalo škodo je celjski stavbni mojster J. Satler ocenil z 2188 fl.

Žusem je bil kot večina naših gradov, ki so se ohranili do 19. stoletja, rezultat številnih pre- in do-zidav. Po Vischer-Greischerjevi upodobitvi iz leta 1681 sodeč, je imel prvotni grad podobo mogočne stolpaste hiše, ki jo je pod strešnim zidcem obtekal leseni zunanji obrambni hodnik. Ob to jedro je bil na zahodni strani prislonjen trinadstopen šestosni stanovanjski trakt, ki je na prednjih ogalih oblikoval dva močna okrogla stolpa. Pritličje, ki je bilo obokano in je rabilo za klet, je bilo utrjeno z renesančnimi strelnimi nišami

s ključastimi, iz enega kamna izklesanimi strelnicami. Okna s kamnitimi profili so v 3. nadstropju krasila trikotna čela poznorenesančnega porekla. Na vzhodni strani je bila k stavbnemu jedru prislonjena grajska kapela, katere stolpič je viden na večini starih upodobitev. Do gradu je držala obzidana pot, ki ga je obtekala z zahodne in južne strani, zavarovana z zunanjim in notranjim vhodnim stolpičem. Danes skoraj povsem zasuto grajsko jedro še kaže pozneje obzidani ogal prvotnega romanskega gradu, ki ga opredeljujejo kle-sani ogalniki in po njih uravnana precej pravilna zidava. Ostali deli razvalin nakazujejo nadaljnji grajski razvoj: nastanek gotske kapele in poznorenesančnega stanovanjskega trakta s stolpoma, katerega zidovje še stoji in s svojimi kamnitimi okenskimi okviri govori že za 17. stoletje.

Jugovzhodno od Žusma je stal na strmem kopastem griču nad bližnjo Loko oziroma nekdanjo cesto Voglajna—Golobinjek grad Žamerk (Saldenburg, Saldenberch), ki se prvič posredno omenja leta 1197. Bil je krški fevd, ki so ga upravljali Žamerški gospodje, verjetno doma iz Žalema (Saldenheima, Seltenheima) severozahodno od Celovca. Vojaško so bili enako kot bližnji Žusemski podrejeni Podčetrškim in Kunšperškim, le da so že pred letom 1310 izumrli. Grad se omenja še leta 1404, leta 1458 pa je bil že razvaljen, a še vedno v krški lasti. Leta 1502 se poslednjič omenja njegovo gradišče, nato izgine iz zgodovinskih virov. Na temenu hriba Tinje (kota 461 m) je še razločno viden 30 × 10 m velik plato, obdan na vzhodni in zahodni strani z 2—3 m globokim jarkom, ki dokazuje obstoj manjšega stolpastega gradu. Na njegovem južnem pobočju in severnem podnožju so bile najdene že omenjene arheološke ostaline iz 4. do 6. stoletja. Poleg obeh gradov se pojavlja na obravnavanem ozemlju še nekaj drugih fevdalnih objektov.

Leta 1275 se prvič omenja **Virštanj (Vieristein)**, ki je bil med leti 1677—1782 v lasti pavlinskega samostana v Olimju, pred zadnjo vojno pa družine Kopač. Tu je stala zidanka z veliko kletjo, ki se češče omenja od leta 1578 dalje. Danes jo predstavlja večje pritlično poslopje — imenovano Banovina — z zahodnim predzidkom, lepim portalom iz leta 1831, bogato okvirjenimi okni in slopastimi dvoriščnimi arkadami.

Leta 1364 se omenja utrdba v **Grobelcah (Gröblicz das fest)** severno od Babne gore, o kateri pa ni drugih podatkov.

Leta 1496 se pojavita zasnovi žusemskih grajskih pristav v **Cerovcu** in **Pristavi**, katerih prva se leta 1547 kot taka omenja, druga pa je skupaj z ono v **Gubnem** že pred letom 1566 prešla po kupnem pravu v roke pl. Helfenbergov in pred letom 1624 v posest Reisi(n)gov, ki so leta 1631 postali tudi lastniki Žusma. Danes na te pristave spominja samo še naselje Pristava severno od Sodne vasi.

Vrh položnega hriba nad zaselkom **Turno** na desnem bregu Šumetca vzhodno od Slivnice stoje ostanki fevdalnega objekta z bližnjo kmetijo pri Turnerju ali Turnšku. Ohranjeni so sledovi obodnega zidovja in stolpaste stavbe v jugozahodnem ogalu obzidanega areala, pa tudi ostanki krožnega obrambnega jarka. Torej ne gre samo za stolp, ampak za večji objekt, ki ga Hans Pirchegger enači z viteško postojanko Achern, a ni o njemu razen omembe nobenih določnejših podatkov.

Grof Herman II. Celjski je leta 1414 podaril Slivnico samostanu Pleterje. Ustanova je od leta 1447 obsegala 78.5 kmetij, imela svoje pomirje in tudi stolp, ki je moral stati v bližini vasi, a je že pred ukinitvijo imenja leta 1795 propadel.

Tudi v naselju **Zapuže** južno od Slivnice se omenja ledina Turniče. Leta 1362 se je Oesel s Turna pri Šoštanju odpovedal svojim pravicam do stolpa

v Sappelsachu na ozemlju gospostva Planine v korist njenega fevdnika Henrika. Kraj se pozneje še večkrat omenja, a nikoli več njegova utrdba.

Za razliko od maloštevilne in skromne fevdalne arhitekture je na obravnavanem ozemlju nastalo precej več cerkvene. Na območju ponikvanske pravnice so se razvile župnije v Zibiki (vikariat pred letom 1500, župnija leta 1665), Sv. Štefanu (vikariat 1761, župnija 1781) in Slivnici (vikariat 1761, župnija 1787), v pilštanjski pražupniji pa v Žusmu (vikariat 1394, župnija 1791) in na Prevorju (lokalija 1787, kuracija 1803).

Župna cerkev sv. Jerneja v Zibiki se pojavi v zgodovini leta 1405 kot ponikvanska podružnica. Od te stavbe sta ohranjena ladja in zasnova zvonika, medtem ko je bil presbiterij manjši od sedanjega. V pozni gotiki na začetku 16. stoletja so cerkev predelali. Dobila je sedanji toda nižji presbiterij s stenskim tabernakljem, kamnit krstilnik, glavni portal itd. Potem ko je postala leta 1665 župna, so jo do leta 1679 barokizirali. Obokali so ji ladjo in vanjo vzdali pevsko emporo, dvignili in obokali presbiterij, prizidali kapeli in zakristijo ter predelali zvonik. Od takratne oprave sta ohranjena samo še prižnica in oltar v desni kapeli, ostala oprema pa je večinoma iz 2. polovice 18. stoletja. Cerkev je bila obnovljena leta 1930 in 1956 ter po potresu. Cerkev stoji na platoju nekdanjega pokopališča. Župnišče in kaplanija sta povprečni stavbi iz 19. stoletja. Poleg cerkve stoji velika lipa, pod njo zidano slopasto znamenje iz 18. stoletja. Podobno znamenje stoji v bližnjem zaselku Škofiji, ki je dobil svoje ime zaradi krških škofijskih vinogradov na griču Sv. Magdalene severno od Zibike.

Župna cerkev sv. Štefana na Vinskem vrhu se prvič omenja leta 1494 kot zibiška podružnica. Prvotna cerkev je obsegala zvonik, nižjo ravno krito ladjo in obokan presbiterij. Ob koncu 17. stoletja so predelali zvonik, povišali in obokali ladjo, ji vzdali pevsko emporo in prizidali kapeli, prizidali ali vsaj močno povišali presbiterij ter prizidali zakristijo. Takrat je dobila novo opravo, od katere sta ostala stranska oltarja, izdelka konjiškega kiparja Mihaela Pogačnika iz leta 1710. Pozneje cerkev niso več predelovali. Obnovljena pa je bila po letu 1974. Od opreme je glavni oltar od Leopolda Götzla iz okoli leta 1850, prižnica in orgeljska omara sta iz 3. četrtine 18. stoletja, figuralno okrašen zvon pa iz leta 1691. Cerkev obdaja baročno ovalno obzidje. Župnišče iz leta 1766 je bilo leta 1835 in 1872 prezidano. V bližnjih Grobelcah stoji slopasto znamenje s 4 poslikanimi, polkrožno zaključenimi nišami, pokrito s škripljevo streho, v Brezjah pa kamnito stebrasto znamenje.

Župna cerkev sv. Magdalene v Slivnici stoji sredi vasi. V zasnovi je poznogotska iz okoli leta 1515, barokizirana je bila leta 1710, posvečena pa leta 1729. Leta 1870 so ji prizidali zakristijo, leta 1901 in 1902 pa kapeli. V osi ladjine fasade si slede poznogotski portal, okroglo okno in enaka podstrešna lina. Od opreme je glavni oltar postbaročen, stranska oltarja in prižnica so iz okoli leta 1770, toda predelani leta 1906. Cerkev obdaja pokopališko obzidje, pred njo stoje 3 lipe. Kaplanija je iz leta 1765, župnišče iz leta 1864, stara šola pa iz leta 1859.

Podružna cerkev sv. Helene na Javorju pri Slivnici je iz konca 15. stoletja. Prvotno je imela ravne strope v ladji in presbiteriju. Slednjega so obokali v 1. polovici 16. stoletja, v 1. polovici 17. stoletja so prizidali zvonik in ga še v istem stoletju povišali. Leta 1624 se pri njej omenjajo proščenski sejmi. Ladjo so povišali in obokali šele leta 1848, zakristijo pa prizidali leta 1885. Presbiterijev zvezdasto-rebrasti obok krasijo ščitkasti sklepniki. Od oprave je glavni oltar kvalitetno delo iz 3. četrtine 17. stoletja, stranska pa sta sto let mlajša. Eden od zvonov nosi letnico 1650. Izpred sorazmerno velike

cerkve z impozantnim zvonikom je lep razgled, obsenčen z velikima lipama in piramidalnimi topolom.

Podružna cerkev sv. Miklavža v Vinarju oziroma Bukovju pri Slivnici se omenja že leta 1481. Popolnoma prezidana v začetku 17. stoletja je bila posvečena leta 1621. Obsegala je zvonik, ravno stropano ladjo in obokan presbiterij. Ladjo so v 1. polovici 18. stoletja obokali in vanjo vzdali pevsko emporo. Od oprave so vsi trije oltarji delo rezbarja iz začetka 18. stoletja, le da je bil glavni oltar v letih 1760 in 1894 deloma prenovljen. Orgeljska omara je iz 1. polovice 18. stoletja. Notranjščino krasí dekorativna slikarija iz leta 1894.

Podružna cerkev Janeza Krstnika pri Slivnici je v celoti iz let 1680—1690, posvečena pa je bila leta 1729. Njena preprosta notranjščina hrani opremo, med katero je glavni oltar zlatega tipa iz konca 17. stoletja, njegov tabernakelj in prižnica sta iz srede 18. stoletja, stranska oltarja iz leta 1890, manjši zvon pa iz leta 1671. Cerkev obdaja ovalno pokopališko obzidje.

Podružna cerkev sv. Urbana na Gorici pri Slivnici stoji nad križiščem cest, vodečih v Planino in Pilštajn oziroma Loko. Posvečena je bila leta 1621 in ni mnogo starejša. Zvonik ima v prvem nadstropju z notranje strani zašiljeno postgotško lino. Ladja je bila prvotno krajša za dolžino pevske emporo in ravno krita, precej nižji presbiterij pa je bil obokan. V začetku 19. stoletja so ladjo podaljšali in obokali, predstavili portal in vzdali pevsko emporo ter dvignili in preobokali presbiterij, kateremu so leta 1818 prizidali zakristijo z oratorijem. Preprosto cerkev s postbaročno opremo iz 1. polovice 19. stoletja obdaja obzidje pokopališča, ki je tu obstajalo med leti 1760 in 1840.

Podružna cerkev sv. Ane na Babni gori, ki se omenja že leta 1490, stoji na vrhu vinorodnega griča nad cesto, ki se od 19. stoletja dalje spušča skozi Volčjo jamo v dolino Tinskega potoka. Prvotna cerkev je bila manjša od sedanje, a je ohranjena v njeni ladji. Med leti 1700—1707 je bila zgrajena nova cerkev s tem, da so njeni stari ladji prizidali polkrožno zaključeni kapeli in presbiterij z zakristijo ter nekoliko pozneje zvonik. Tako je nastala notranjščina štirilistnega koncepta, povezana z neprekinjenim ogredjem, ki teče tudi preko emporine ograje. Centralni prostor pokriva kupola, ki jo nosijo 4 ogalni slopi, kapeli podolžni polkupoli, prostor stare ladje in presbiterija hanji s paroma sosvodnic, presbiterijevo apsidno pa polkupola s 3 sosvodnicami. Presbiterijev in zakristijski portal nosita letnici 1701. Glavni oltar je iz kamna in marmoriranega štuka toda z lesenimi plastikami. Je donatorsko delo iz okoli leta 1720, okrašeno z aliančnim grbom takratnih žusemskih lastnikov Reisi(n)gov. Oltarna arhitektura je neznanega porekla, plastike pa je izdelal epigon konjiškega kiparja Mihaela Pogačnika. Levi oltar je iz leta 1725, desni iz leta 1743, zakristijska omara je iz okoli leta 1740, prižnica iz leta 1745 in orglje iz leta 1752. V levem oltarju je vzdana plošča, ki govori, da so staro cerkev prezidali in opremili z dvema kapelama leta 1707. Cerkev je s svojo štirilistno, centralno zasnovano prostornino in osrednjo kupolo tako napredna, da njen koncept iz naše takratne umetnostne sredine ni razložljiv, saj so se tovrstni tipi cerkva pri nas uveljavili šele četrto stoletje pozneje (Ponikva 1732—1737, Rogatec 1738—1743). Gre za arhitekta, ki je po donatorskem naročilu prišel s severa, verjetno Podonavja, ter v kozjanskem zatišju ustvaril tako napredno arhitekturo, da jo bo treba umetnostnozgodovinsko šele pravilno ovrednotiti.

Podružna cerkev Janeza Krstnika v Orehovcu pri zgornjem Tinskem je v zasnovi poznogotska. Obsegala je leta 1695 predelani zvonik, ravno krito

ladjo in obokan presbiterij. V 1. polovici 18. stoletja so dvignili ladjo in presbiterij, ki pa je še ohranil originalen venčni zidec, ju obokali ter prizidali kapeli in zakristijo. Leta 1926 je cerkev pogorela, nakar so jo obnovili v sedanji obliki ter jo pokrili z nekoliko nižjo streho. Zunanjščina še hrani poznogotske kamnoseške elemente zlasti glavni portal, notranjščina pa v obeh kapelah kvalitetno figuralno iluzionistično slakarijo s prizori iz življenja Antona Padovanskega in Martina iz Toursa. Freske so delo rogaškega slikarja Antona Lerchingerja iz okoli leta 1760. Od opreme je glavni oltar veliko, bogato in kvalitetno delo iz 3. četrtine 17. stoletja, kar velja tudi za kapelina oltarja, ki sta enaka in iz 2. četrtine 18. stoletja. Prižnica je iz sredine 18. stoletja, zvon pa iz leta 1695. Cerkev obdaja pokopališko obzidje iz 1. polovice 18. stoletja, nadstropna cerkvena hiša hrani klasicističen portal in kovane mreže v pritličnih oknih.

Podružni cerkvi sv. Ane in Marije na Spodnjem Tinskem pri Zibiki. Na strmem griču stojita ena za drugo postavljeni podružni cerkvi sv. Ane in Marije, ki ju eskarpno obzidje na južni strani ločuje od nižje ležečih vinogradov. Obe cerkvi sta donatorskega izvora in po kvaliteti izvedbe nad povprečnim nivojem ostalih tukajšnjih cerkva.

Cerkev sv. Ane je nastala ob koncu 14. stoletja kot cerkev Naše ljube gospe oziroma Matere božje. Od takrat sta ladja in presbiterij ter njen slikarski, deloma ohranjeni okras. Zakristija je verjetno sočasna, čeprav je tudi mogoče, da je nastala kako desetletje pozneje kot stolpova zvonica. Ko so uamreč sredi 17. stoletja prizidali sedanji zvonik, so verjetno porušili prvotnega do višine presbiterija. Leta 1733 so ji vzdali pevsko emporo ter tudi pozneje cerkev večkrat obnovili. Cerkvena zunanjščina razen poznorenesančnega zvonika učinkuje gotško. Kot vse večje romarske cerkve je imela 3 portale: glavnega krasi slikarija iz leta 1487, južni je še gotski, severni pa že baročno predelan. Na severni steni ladje so sledovi figuralnih gotških fresk. Notranjščino pokrivajo križno-rebrasti oboki. Ladijski obok nosijo služniki, presbiterijevega pa konzole, katerih eno krasi štít s celjskimi zvezdami. Rebra spajajo v ladji in presbiteriju reliefno okrašeni sklepniki. Zakristijski portal je ostroločen, prirezan na ajdovo zrno. Na severni steni ladje je močno preslikana freska Marijine smrti iz začetka 15. stoletja. Od oprave je glavni oltar bogat izdelek iz 2. polovice 17. stoletja, ki hrani predelan gotski kip Ane z Marijo iz sredine 15. stoletja. Sočasna stranska oltarja in prižnica so skromnejši. V presbiteriju visi velika votivna slika s prizorom Polaganja v grob iz leta 1670, ki je še v originalnem okviru. Cerkvi sta jo namenila zibiški župnik Janez Cigan in ptujski proviantni upravnik Gregor Kunlich kot epitaf. Okoli 2 m debele stene zakristije, opremljene s strelno lino, govore za ostanek prvotnega cerkvenega stolpa, ki je služil tudi za obrambo in ga je v 17. stoletju nadomestil sedanji zvonik.

Marijina cerkev stoji zahodno od Anine. Cerkev, ki se prvič omenja leta 1449, je malo starejša. Njena zunanjščina je gotška razen poznorenesančnega zvonika, ki je iz srede 17. stoletja, in zakristije, ki je iz 1. polovice 18. stoletja. Kot romarska je imela tudi ta cerkev tri portale, od katerih je glavni zašiljen, stranska pa zazidana. Presbiterij obstopa 6 opornikov, nad njim je stolpič. Cerkvena notranjščina z zidano gotško pevsko emporo predstavlja dvoladijski dvoranski prostor, ki ga pokriva 8 zvezdastih obokov, oprtih na tri oktogonalne sloye in obstenske služnike. Rebra spajajo okrogli, reliefno okrašeni sklepniki. Tudi presbiterij pokrivajo zvezdasti oboki, ki jih nosijo konzole. V njegovem 5/8 zaključku je naslikana letnica 1524, pač letnica obokanja presbiterija. Ladja je imela prvotno raven lesen strop, ki je bil enako visok

kot presbiterijev obok, vendar sta oba pokrivali ločeni strehi, kot to dokazuje v celoti ometana slavaločna stena nekoliko ožjega in višjega presbiterija. Ko pa so presbiterij leta 1524 preobokali in nato ladjo obokali, so oba pokrili z enotno streho, ki izravnava diferenco med njunimi dimenzijami. Ker so rebra v presbiteriju kvalitetnejša od onih v ladji, govori tudi to za določen časovni razmak med njima, vendar ne daljši kot nekaj let. Z notranjščino, preurejeno v 3. četrtini 18. stoletja (štuk na slavaloku, konzole, oprema), je pričakala naše dni. Od oprave je glavni oltar iz leta 1644, a so ga v 3. četrtini 18. stoletja razširili. V osrednji niši hrani Marijin kip iz okoli leta 1400. Šest stranskih oltarjev, ki jih krase slike rogaškega slikarja Antona Lerchingerja, prižnica, Marijin prestol sredi cerkve, orglje in zakristijska oprema so delo skupine rezbarjev iz bližine Mersijeve rogaške delavnice iz let 1760—1770. Figuralno okrašen zvon je leta 1668 ulil Celjan Nikolaj Bosset. Vse kaže, da se je romarsko središče na Tinskem začelo okoli leta 1400 s sedanjo Anino, prvotno Mariji posvečeno (za kar govore njene freske in Marijin kip) cerkvi, da pa se je pred letom 1449 preneslo na sedanjo Marijino, v katero so predstavili prvoten milostni kip, prejšnjo Marijino cerkev pa spremenili v Anino ter v njen oltar postavili kip Ane Samotretje.

Vzhodno od Anine cerkve stoji kapela s stolpičem in kovanimi mrežastimi vrati iz 2. polovice 18. stoletja, ki hrani reliefno pojmovan kip Marije z otrokom iz 17. stoletja.

Na območju pільštanske pražupnije je najprej omeniti župno cerkev sv. Valentina in podružno cerkev sv. Jakoba na Žusmu. Proti severozahodu obrnjena župna cerkev sv. Valentina stoji na 603 m visokem hribu na mestu prvotne podružne cerkve sv. Fabijana in Sebastijana, ki se omenja leta 1535, deset let pozneje pa v njej oltar sv. Valentina. Sedanjo cerkev z zidano pevsko emporo je nastala leta 1714, dobila ob koncu 18. stoletja zakristijo, leta 1894 pa zvonik, ki je nadomestil prvoten lesen strešni stolpič. Leta 1791 je postala župna. Od oprave je glavni oltar kvalitetno baročno delo iz 1. četrtine, stranska oltarja sta pa iz 2. četrtine 18. stoletja. Od zvonov je večji iz 16. stoletja, manjši pa eden od najstarejših pri nas, gotovo še iz 14. stoletja. Cerkev je med leti 1654 in 1840 obdajalo pokopališče. Župnišče je v zasnovi staro, a je bilo klasicistično obnovljeno leta 1841.

Okoli 150 m stran od župne cerkve stoji njena proti jugovzhodu obrnjena podružnica, posvečena sv. Jakobu. Ta cerkev je leta 1394 postala sedež pільštanskega vikariata, ki je bil pod patronanco (odvetništvom) žusemskega gospostva (Žusemski so predlagali vikarje, gornjegrajski opat jih je imenoval), imel 10 podložniških družin (še leta 1757) in pravico do desetine, vendar je polpina župnija postal šele leta 1791. Od prvotne cerkve je ohranjena ladja, ki je bila ravno krita in zaključena z manjšim obokanim presbiterijem, katerega sled je še opazna na podstrešju. Ladja je iz okoli leta 1300, kot to dokazuje ranogotsko dvodelno okno v zahodni steni, zazidan že rahlo zašiljen portal, klesani ogalniki in gradnja ter ozek lancetast slavalok. Sedanji presbiterij je prizidek iz 2. polovice 15. stoletja, ko so obokali tudi ladjo in vso cerkev freskirali. Ladjo pokriva križnorebrasti obok na služnikih, presbiterij pa zvezdasti obok na geometričnih konzolah, ki je spet s sklepniki. V 5/8 zaključku hrani stenski tabernakelj in tri zašiljena gotska okna. Vso ladjo in presbiterijev zaključek pokrivajo freske iz 2. polovice 15. stoletja (ohranjena letnica 14. !). Zvonik je prizidek iz leta 1665. Njegov portal je prejšnji vendar ne prvotni ladjin portal, ki so ga predstavili vanj. Prvotna zakristija je bila ob ladji, sedanja je ob presbiteriju. Leta 1867 so vso cerkev obnovili, vzdali pevsko emporo in jo leta 1871 nanovo opremili. Ob tem so uničili glavni oltar

iz leta 1627, ki sta ga dotirala žusemski grajski oskrbnik Hans Liechtstokh in njegova žena Eva, rojena Stichin. Oltar je hranil na hrbtni strani zapis, da so uporni kmetje dne 6. 5. 1635 oplenili grad. Sedanja oprava je neogotska, glažutarski lesteneč pa iz leta 1885. Okoli cerkve je sled ovalnega pokopališča.

Ob poti na Žusem stoji kapela s strešnim stolpičem in kipom Brezmađežne iz 2. polovice 18. stoletja. Na temenu notranjščine je kartuša z žusemskim grbom.

Župna cerkev sv. Ane v Lopaci na Prevorju stoji vrh razglednega 552 m visokega hriba. Prvotno cerkev so po tradiciji leta 1494 požgali Turki, ko so tega leta obiskali Pilštanj in Žusem. Cerkev se prvič omenja leta 1496 kot sv. Ana pri Krivici in nato večkrat v vizitacijskih zapisnikih kot pilštanjska podružnica. Leta 1803 je postala kuracija, nakar so leta 1806—1807 zgradili sedanjo cerkev, kateri so leta 1817—1823 predzidali zvonik. Leta 1873 so cerkev obnovili in oratorijsko nadzidali zakristijo. Leta 1885 jo je poslikal Jakob Brolio, vendar se slikarija ni ohranila. Končno so leta 1901 dvignili zvonik in ga neogotsko zaključili. Oprava iz 3. četrtine 19. stoletja je delo Mihaela Rozenbergerja in Ignacija Oblaka, zvon pa je leta 1588 ulil ljubljanski zvonolivar Mert Edelman. Okoli cerkve je ovalno obzidje. Prvotno pritlično župnišče je iz leta 1790, sedanje iz leta 1863, prvotna šola je iz leta 1862, sedanja pa iz leta 1889.

Podružna cerkev sv. Ožbalta v Dobju pri Prevorju. Cerkev se prvič omenja leta 1545 kot Sant Oswaldt zu Dobia. Iz vizitacijskih zapisnikov 17. stoletja je razvidno, da je bila slabo vzdrževana. Okoli tretjine 18. stoletja so jo obnovili, nakar jo je ljubljanski škof Feliks Schrattenbach leta 1737 znova posvetil. Sredi 19. stoletja je bila ponovno v slabem stanju, zato so njen preperel strešni stolpič leta 1860 zamenjali s sedanjim zidanim zvonikom. Leta 1872 so odstranili leseni strop v ladji in obok v presbiteriju, vso cerkev dvignili in obokali, vanjo vzdali pevsko emporo in prizidali zakristijo. Kot dokazuje napol zazidano trilistno zaključeno gotsko okno v presbiterijevem zaključku, je cerkev v osnovi iz 15. stoletja. Obsegala je ravno krito ladjo z lesenim strešnim stolpičem in obokan presbiterij. Glavne predelave je doživela v letih 1860—1873, ko je dobila sedanjo obliko. Sočasna oprava iz leta 1873 živi še od postbaročne podobarske tradicije.

Podružna cerkev sv. Andreja v Pokorni vasi južno od Dobja. Cerkev se prvič omenja leta 1535 in ni mnogo starejša. Obsegala je ravno krito ladjo in enako širok obokan presbiterij. Leta 1651 je imela poleg glavnega in dveh stranskih oltarjev še enega pred vhodom, ki pa so ga pozneje odstranili. V 1. polovici 19. stoletja so ji prizidali zakristijo, v ladjo vdělali leseno pevsko emporo, nad fasado postavili lesen stolpič in leta 1858 nabavili zvonova pri Antonu Samassi v Ljubljani. Po potresu leta 1895 je dobila novo ostrežje, po požaru leta 1934 pa je bila popolnoma obnovljena. Presbiterij še hrani poznogotski, polkrožno zaključeni okni in dvopolni križnorebrasti obok s 5/8 zaključkom, medtem ko sočasno ladjo pokriva leseni strop. Glavni oltar je iz konca 17. stoletja, ostala oprema je brez posebnosti.

Podružna cerkev sv. Miklavža stoji na 595 m visokem hribu nad Planinsko vasjo. Cerkev, ki se prvič omenja leta 1536 in 1566, je po obliki presbiterija sodeč, iz začetka 16. stoletja. Takrat je obsegala ravno krito ladjo in obokan presbiterij. Zvonik so prizidali leta 1767, zakristijo morda nekoliko pozneje. Leta 1873 so obokali ladjo in presbiterij z njo višinsko izravnali. Leta 1957 je zvonik dobil nov strešni zaključek. Presbiterij pokriva križno-rebrasti obok s figuralnimi konzolami in reliefno okrašenimi sklepniki, hrani pa tudi

ostroločen stenski sakrarij. Vsi trije oltarji iz leta 1875 so delo Josipa Vrenka iz Frankolovega. Ostala oprema je nezanimiva.

Podružna cerkev sv. Primoža in Felicijana v Gubnem pri Prevorju, ki se prvič omenja leta 1545, ni mnogo starejša. To dokazuje njena ladja z ohranjenim portalom. Ob prizidavi presbiterija in zakristije okoli leta 1700, so ladjo dvignili in opremili z baročnim tabulatom, ki je v predelani obliki še ohranjen. V teku 19. stoletja je bila cerkev večkrat obnovljena. Prvotno je imela strešni stolpič nad presbiterijem, od leta 1643 nad fasado, od konca 19. stoletja pa ima sedanji zvonik. Sicer preprosta cerkev hrani glavni oltar iz 1. četrtine 18. stoletja, v katerem še živi tradicija zlatih oltarjev, in sočasna stranska oltarja, ki sta ljudsko uglašeni baročni deli.

Pri kmetu Gubenšku ob cesti proti Pilštanju stoji stebrasto znamenje z leseno plastiko premišljujočega Kristusa iz 1. polovice 19. stoletja. Enako vendar kvalitetnejše znamenje stoji tudi v bližnji Krivici.

Podružna cerkev sv. Trojice v Dobležičah pri Virštanju. Cerkev se omenja leta 1545, ko je bila posvečena sv. Nedelji. Imela je ravno krito ladjo in precej nižji, obokan presbiterij. Najpozneje v 1. polovici 17. stoletja so prizidali zvonik, leta 1669 pa je ladja dobila nov tabulat. Sredi 18. stoletja so dvignili in obokali presbiterij ter prizidali zakristijo, ob koncu 19. stoletja pa obokali ladjo. Cerkevna zunanjščina hrani na severni steni ladje fresko sv. Krištofa iz 1. polovice 16. stoletja, v južni steni pa zašiljen portal, posnet na ajdovo zrno. Glavni oltar je delo celjskega kiparja Ferdinanda Gallia iz leta 1778, stranska sta neorenesančna izdelka Antona Pavliča iz Buč iz konca 19. stoletja, ladijske klopi pa so iz let 1769 in 1786. Cerkev obdaja obzidano pokopališče.

Podružna cerkev sv. Leopolda v Loki pri Žusmu. V Loki je od začetka 19. stoletja delovala glažuta, katere lastniki so bili: ustanovitelj Janez Frieórich, od leta 1839 Jožef Gotscher, od leta 1861 Leopold Fieglmüller in od leta 1885 njegov sin. Fieglmüller je za svoje delavce postavil v letih 1870—1871 neorenesančno cerkvo s fasadnim stolpičem, katere glavno vrednost predstavlja njen velik glažutarski lesteneč.

Poleg fevdalne in cerkvene arhitekture napolnjujejo opisani zgodovinski prostor seveda še druge in drugačne stavbe, ki s svojo nevsiljivo in nezahtevno prisotnostjo dajejo svojemu okolju ono vsebinsko popolnost, ki se spaja z značajem pokrajine v njeno kulturno-zgodovinsko podobo. Zato ne bi bilo prav, da ne bi vsaj nekaterih izmed njih našteali in tako zaokrožili naš prikaz spomeniških zanimivosti nekdanjega žusemskega gospostvenega ozemlja.

V Črnelici blizu razcepa cest v Planino in Pilštanj stoji napol zidana napol lesena, s slamo krita hiša št. 19 iz okoli leta 1800. Njena notranjščina hrani somerno prostorsko zasnovo s črno kuhinjo v sredini in sobama z lesenimi stropi na straneh, zunanjščina pa ostanke starejših okenc.

V Dobrini pri Žusmu stoji v ozki grabi na hišni št. 4 potočni mlin iz leta 1868, pokrit s čopasto slamnato streho, ki ima bogat klasicističen portal, pogonsko kolesje in mlevski mehanizem pa iz zadnje tretjine 19. stoletja.

V Hrastju pri Dobrini je domačija št. 36 dober primer vzporednega doma. Podkletena pritlična stanovanjska hiša ima širok kamnit temelj in na njem leseno konstrukcijo, ki jo pred požarom varuje plitev zid ob zadnji kuhinjski steni in ob pečeh. Zunanjščina je beljena. Dvoosno prečno fasado zaključuje lesen zatrep z baročno lino. Streha je slamnata.

Loka pri Žusmu. V hišo št. 74 je vzidan rimski napisni kamen.

V **Rakitovcu** ob zaježitvenem jezeru Voglajne stoji ob hiši št. 13 slopasto znamenje s 4 nišami in več plastmi poslikav, od katerih je najbolj ohranjena ona iz leta 1827. V nišah so upodobljeni Florijan, Brezmadežna in Neža. Poslikan pa je tudi slop znamenja in njegov širok okrajek pod piramidasto streho s keramičnim križem na vrhu. Znamenje, ki spada k bližnji kmetiji, je primer kmečke variante zapoznelega baročnega oblikovanja.

Slivnica pri Celju. Domačija št. 7 obsega pet s slamo kritih stavb. Pritlična stanovanjska, iz tesanih brun sestavljena hiša je iz 18. stoletja, a je bila pozneje delno obnovljena. Ima majhna okna, lepe ogalne stike brun in some-ren tloris: v sredi vežo s črno kuhinjo in lesenim dimnikom in na straneh sobi s preprostimi lesenimi stropi. Del ostenja ob kurišču in peči je zidan.

V **Žamerku** pri Dobrini stoji v sklopu večje domačije hiša s št. 96. Z ozko fasado je prislonsjena k bregu tako, da učinkuje kot nadstropna hiša, medtem ko je vhod vanjo s strani in s tal, kamor vodijo vzbrežno vzdolž hiše speljane kamnite stopnice. Pred vhodom v hišo je šotorasto pokrito preddverje (lopa), lesen portal je preprost. Dobro je še ohranjeno pobarvano fasadino ometno okrasje v obliki različnih geometričnih likov in čopastih motivov, ki je posebno bogato na zatrepni fasadi, kjer je tudi niša z Marijinim kipom. Dvokapna streha je iz bobrovca. Blizu hiše stojita lesena skedenj in svinjak, pokrita s slamo. Domačija je lep primer zapoznelega kmečkega klasicizma, ki kopiči ornamentiko in barve, da bi s tem poudaril socialni položaj lastnika.

V kraju stoji večja kapela s strešnim stolpičem iz leta 1894, ki hrani na oltarčku dva baročna putta.

Žegar. Vrh klanca stoji ob cesti Lesično—Črnelica v Spodnjem Žegru znamenje iz leta 1911, v katerega je vdeleno starejše stebrasto z letnico 1644 in z imenom Marcus Wreshko. Ob cesti je vzdana tudi napisna plošča v spomin na gradnjo ceste v letih 1915—1929.

V zaselku na hišni št. 5 stoji zidana vrhhlevna hiša z zunanji stopnicami in slamnato streho na čop. Oblikovana je v duhu kmečkega klasicizma in okrašena z bogatejšimi okenskimi okvirji in ometnimi motivi. Na št. 19 stoji lesena vrhhlevna hiša iz 19. stoletja. Z ozko fasado je prislonsjena k po-bočju nad cesto. Obteka jo gank, pokriva pa slamnata streha na čop. Hrani črno kuhinjo, nizko stropani sobi in star inventar. Zato je zaščiten kot muzejjski objekt.

Žusem. Pod vrhom Veliko Špičko stoji večja podkletena pritlična hiša, pokrita s piramidasto slamnato streho, podobna Skaletovi na Babni gori. Danes predelana, a še s starimi, močnimi lesenimi stropi, kaže na nekmečko poreklo. Po tradiciji naj bi bila graščinska lovška postojanka.

Babna gora. Vzhodno od podružnične cerkve sv. Ane stoji večja nadstropna Skaletova hiša z zatrepasto streho in oporniki ob severni steni. Je nekmečkega porekla, po tradiciji nekdanja graščinska lovška postojanka.

Brezje pri Vinskem vrhu. Tu stoji velika Fermetova kmetija z letnicama 1739 in 1768 na portalih ter freskama sv. Florijana in Antona Padovanskega na severni steni. Hišo pokriva opečna zatrepasta streha.

Cerovec. V naselju je še 7 lesenih hiš, med katerimi so posebno zanimive številke 3, 6 in 13. Prva je s slamo krita lesena stanovanjska vrhkletna hiša iz začetka 19. stoletja, ki ima kletni del zidan, stanovanjski pa lesen. Zunanjščino moti novjše betonsko stopnišče, v notranjščini pa še hrani črno kuhinjo. Druga je domačija, sestojeca iz 4 pravokotno postavljenih poslopij. Vrhkletna zidana hiša z lesenim stanovanjskim delom je ometana, beljena in krita s slamo. Na lesenem portalu ima letnico 1836. Zidani del hiše s kamro ima pravokotne okenske okvire iz ometa in skromne medaljone na fasadi.

Tretja je primer skromne domačije iz konca 18. stoletja. Najbolj zanimiva je njena s slamo krita pritlična lesena hiša dvoceličnega tipa s črno kuhinjo. Prostori so nizki in ometani, tlak je iz phane dlovice, krušna peč je še stara.

Pristava v dolini Mestinje. V vasi je več klasicističnih hiš: št. 8 iz okoli leta 1800, št. 20 iz okoli leta 1830, št. 21 iz leta 1841 in ona na križišču cest v Mestinje, Stranje in Podčetrtak iz leta 1841. Na travnikih zahodno od vasi so ostanki rimske naselbine. V bližnji Sodni vasi je hiša z letnico 1861.

Strtenica ob Zibiškem potoku. V kapelici pokmetenih klasicističnih oblik iz 1. četrtine 19. stoletja stoji sočasna plastika Janeza Nepomuka.

Virštanj leži ob stari cesti Golobinjek—Žusem. Gostilniška hiša št. 16 je sestavljena iz dveh zahtevnejših stavb, nastalih okoli leta 1831, kot pove letnica na portalu. Na hrbtni strani hiše je kletni portal in nekaj oken, ki kažejo še na baročno gradbeno tradicijo. Mansardni pomol na isti strani počiva na dveh slopih. Nekdanje gospodarsko poslopje ob gostilni služi sedaj stanovanjskim namenom. Stavba je dober primer bogate kmečko-gostilničarske arhitekture iz 1. polovice 19. stoletja. Zidana vrhkletna hiša št. 50 ima tradicionalen someren floris. Zgoraj so stanovanjski prostori, pod njimi velika vinska klet, ki ima bogat kamnit klasicističen portal iz leta 1847.

Na **Vinskem vrhu** pri Grobelcah je hiša št. 32 dejansko pol zidan pol lesen vinski hram iz 1. polovice 19. stoletja. Ima zanimiva lesena portala jarmaste oblike. Pokriva jo čopasta streha.

Zgornje Tinsko. Hiša št. 5 je pritlična lesena stavba iz 1. polovice 19. stoletja. Ima ometano in beljeno zunanjščino, slamnato streho in črno kuhinjo. Ob poti na Rudnico stoji izven naselja vrhhlevna hiša št. 26, ki je verjetno tudi iz 1. polovice 19. stoletja. Ima zunanje stopnišče in hodnik, črno kuhinjo in dve izbi. Hrani zanimivo peč iz 19. stoletja z bogatimi pečnicami ter precej starega inventarja.

Zibika. Ena od hiš v vasi ima na portalu letnico 1838.

Topografski oris žusemskega gospostvenega ozemlja nam ponuja vsaj tri zaključne ugotovitve:

1. Opisano ozemlje, ki je bilo v zahodnem delu gorato in porastlo z gozdovi ter zato naseljitveno manj privlačno, je v vzhodnem delu gričevnato in deloma vinogradno (razen Rudnice), zato je bilo v antiki gosteje naseljeno, zlasti še ker je skozi njega vodila cesta Bistrica—Mestinje. V času preseljevanja narodov v 5. stoletju se je poznoantično prebivalstvo umaknilo iz vzhodne ogrožene v zahodno varnejšo polovico ozemlja ter se naseljitveno zgostilo na območju Žusma, kjer je nastalo več refugijskih naselbin takrat že krščanskega prebivalstva. Izgleda, da je to prebivalstvo vsaj deloma pričakalo prihod Slovanov ob koncu 6. stoletja, za kar bi govorila pogostejša tukajšnja uporaba imena s pomensko osnovo Lah. Zanimivo je, da so Žusem, Žamerk in drugi manjši anonimni fevdalni objekti nastali prav na prostoru te poznoantične naselitve, da pa je od njih ostal le Žusem, ki je sicer s pomočjo večjih pristav gospodarsko obvladoval svoje veliko, vendar precej razpršeno gospostvo, ni pa mogel zaradi odročne lege razviti niti deželskega sodišča niti ustvariti tržnega središča.

2. Zato nam razvoj obravnavanega območja nazorneje prikazuje njegova cerkvena organizacija. Ponikvanska pražupnija je obvladovala žusemsko območje s kaplanijama v Šentjurju (od leta 1495 vikariat, od katerega se je leta 1761 odcepil vikariat v Slivnici) in Zibiki (pred letom 1500 vikariat, od katerega se je leta 1761 odcepil vikariat pri Sv. Štefanu), pilštanjska pražupnija pa s kaplanijo Žusem (od leta 1394 vikariat) in Prevorje (od leta 1787 lokalija, od leta 1803 kuracija). Vse ostale cerkve so bile podružne in zato

za cerkveno organizacijo drugotnega pomena. Na območju ponikvanske pradžupnije je bilo poleg 3 župnijskih cerkva zgrajenih še 8 podružničnih, na območju pilštanske pradžupnije pa poleg 2 župnijskih cerkva 7 podružničnih. Skupaj je torej nastalo 20 cerkva. Najstarejši sta oni v Zibiki in Žusmu, ki sta zagotovo iz 14. stoletja, sledita donatorski romarski cerkvi na Spodnjem Tinskem iz 1. polovice 15. stoletja, 13 jih je iz konca 15. in začetka 16. stoletja, 2 sta iz 17. stoletja in ena je iz 19. Dejstvo, da je dve tretjini cerkva nastalo okoli leta 1500 ne govori za blagostanje tega časa ampak za duhovne (pred-reformacijski čas) in telesne (madžarske vojne, turški napadi) stiske takratnega prebivalstva, proti katerim se je borilo z zidavo vaških svetišč. Podoben vzpon, samo da zaradi baročne vznesenosti zaznamo zopet ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja, ko se število cerkva sicer ni povečalo, pač pa so obstoječe doživele svoje več ali manj velikopotezne baročne obnove (Zibika, Sv. Štefan, Slivnica, Babna gora, Orehovec, Žusem, Dobležiče, Gubno). Isto se je ponovilo v 19. stoletju, ko se je uveljavila nacionalno pobarvana religioznost, ki jo je gojila lavantinska duhovščina od A. M. Slomška dalje (Slivnica, Javorje, Gorica, Žusem, Prevorje, Dobje, Pokorna vas, Planinska vas, Loka).

3. Opisanemu umetnostnemu dogajanju je sledilo ljudsko stavbarstvo, ki je bilo v času baroka še pretežno tesarsko. Zato so se nam ohranile le redke baročne stavbe, precej več pa klasicističnih in postklasicističnih, zlasti pa vaških celot, ki šele v zadnjem času razpadajo pod vplivom moderne brezstilne arhitekture, nastajajoče zlasti po velikem potresu junija 1974.

4. Med opisanimi fevdalnimi, sakralnimi in ljudskimi arhitektonskimi spomeniki presegajo povprečnost le nekateri sakralni: gotski romarski cerkvi na Tinskem, barokizirani poznogotski na Babni gori in v Orehovcu ter zgodnjegotska na Žusmu kot najstarejša med njimi. Večini od ostalih sakralnih spomenikov pa ni odrekati pomembne vedutne vloge v pokrajini, ki jo žlahtnijo s svojo umetnostno prisotnostjo, medtem ko jo ljudska arhitektura bogati s svojo vsebinsko dokumentarnostjo.

Literatura:

- Jože Curk: Topografsko gradivo. Sakralni spomeniki na območju občin Šmarje pri Jelšah in Šentjur. VI, VII in VIII. Celje, ZSV Celje, 1967
- Krajevni leksikon Slovenije III. Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo. Ljubljana 1976. Občini Šentjur in Šmarje pri Jelšah. p. 313—405
- Hans Pirchegger: Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte. München 1962. p. 236—245
- Ivan Stopar: Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1977
- Ivan Stopar: Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1982. p. 621 in 628—630
- Slavko Ciglenečki: K problemu kulturne in časovne opredelitve nekaterih utrjenih prostorov v Sloveniji. AV 29/1978. p. 482—494
- Slavko Ciglenečki: Tinje nad Loko pri Žusmu in problem raziskovanja slovan-skih naselbin v Sloveniji. AV 33/1982. p. 179—188.
- Preliminarna poročila o konservatorskih raziskavah in delih. Varstvo spomenikov: XI 158, 169, XIII/XIV 213, XV 164, 177, 209, XVII/XIX 146, 152, 155, 156, 160, 162, 187, 213, 233, 234, XXII 290, XXIII 273 in XXIV 185
- Franc Zdolšek: Potres na Kozjanskem. Zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije 1228—1978. Maribor 1978. p. 213—217
- Ivan Sedej: Etnološki spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah. Topografsko gradivo. Zavod za SPV SRS. Ljubljana 1974, 118 strani

ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO ŽUSEM — GRADBENOGODOVINSKA SKICA

Povzetek

Zemljiško gospostvo Žusem je obsegalo osrednje Kozjanskega med Črnllico in Prevorjem ter Paridalom in Rudnico, ki je bilo zaradi svoje geografske izoblikovanosti vedno težko prehodno in prometno slabo izkoriščeno. Zato so se ga izogibale vse pomembnejše prometnice in se v njem ni razvila nobena tržna naselbina. Tako oblikovano ozemlje seveda tudi v arheoloških obdobjih ni bilo posebno močno naseljeno. Izjemo predstavlja le doba preseljevanja narodov, ko se je spremenilo v idealno refugijsko območje. Poleg Rifnika, Vranja in Gradca pri Prapretnem se pojavl v osrčju pokrajine, v širši okolici Zusma, še nekaj naselbinskih jeder, med njimi najzanimivejše ono v Tinju nad Loko, ki spada med največje tovrstne naselbine pri nas in v Vzhodnih Alpah.

Po odzivu Madžarov prek Sotle je to ozemlje prešlo leta 1016 s kraljevsko darovnico v alodialno posest grofov Breže-Seliških, dokler ni leta 1072 pristalo v rokah takrat ustanovljene Krške škofije. Ta je tu ustanovila vrsto gospostev, med njimi žusemsko, ki je bilo ozemeljsko največje, ni pa zaradi odročnosti nikoli postalo sedež deželskega sodišča ali kraj pomembnejšega tržišča. Upravni sedež gospostva je bil na gradu Zusmu nad Dobrino, v romanski stolpasti stavbi, ki se je z dozidavami v gotiki in renesansi razvila do kompleksnega gradu z vsemi spremnimi stavbami: pristavo, konjskim hlevom, ribnikom in celo pekarno. Medtem ko je bil Žusem uničen šele leta 1871, pa je sosednji stolpasti Zamerk propadel že pred sredino 15. stoletja, kar velja tudi za vse ostale okoliške fevdalne postojanke: stolpe, dvore in pristave. Le imenja v Virštanju se je ohranilo do danes v obliki velike zidanice iz leta 1831, sicer pa samo krajevna in ledinska imena (Pristava, Gradišče, Turno, Turniče, Na turnu itd.) še spominjajo na lokacije nekdanjih fevdalnih objektov.

Za kulturno podobo žusemskega gospostvenega ozemlja je zato pomembnejša cerkvena arhitektura, ki se je tu razvila med 14. in 19. stoletjem. Na območju ponikvske pražupnije je nastalo 11 cerkva, od tega 3 župne, na območju pištanjanske pražupnije pa 9 cerkva, od tega 2 župni, skupaj torej 5 župnih in 15 podružničnih cerkva. Med njimi sta najstarejši v Zilbici in Zusmu, ki sta zagotovo iz 14. stoletja, sledita romanski cerkvi na Spodnjem Tinskem iz 1. polovice 15. stoletja, 13 jih je iz konca 15. in začetka 16. stoletja, 2 sta iz 17. stoletja in ena je iz 19. Dejstvo, da je 2/3 cerkva nastalo okoli leta 1500 govori za duhovne in telesne stiske takratnega prebivalstva, proti katerim se je borilo z zidavo vaških svetišč. Podoben gradbeni vzpon je sprožila baročna vznesenost ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja, ko se število cerkva sicer ni povečalo, pač pa jih je 8 doživelo svojo baročno obnovo, in v 19. stoletju, ko se je uveljavila nacionalno pobarvana religioznost, ki jo je gojila lavantinska duhovščina pod vplivom A. M. Slomška in jo manifestirala z obnovo 9 cerkva.

Poleg fevdalne arhitekture, ki ni več ohranjena, in cerkvene, je omeniti še ljudsko stavbarstvo, ki s svojo nevsiljivo in nezahtevno prisotnostjo napolnjuje obravnavani zgodovinski prostor z oblikovalno tradicionalnostjo, ki se spaja z značajem pokrajine v njeno kulturno-zgodovinsko podobo. Omembe vredne so zlasti domačije št. 96 v Zamerku, št. 19 v Žegarju, gostilniška hiša št. 16 v Virštanju, Fermetova kmetija v Brezju in Skaletova hiša na Babni gori. Deloma tesana deloma zidana vaška poslopja so večinoma iz 2. polovice 18. in iz 19. stoletja ter predstavljajo kmečko varianto našega takratnega baročnega, klasicističnega in eklekticističnega stavbarstva.

Med opisanimi fevdalnimi, sakralnimi in ljudskimi arhitektonskimi spomeniki presegajo povprečnost le nekateri sakralni: zgodnjegotski cerkev na Zusmu, gotski romanski cerkvi na Tinskem ter barokizirani poznogotski cerkvi na Babni gori in v Orehovcu. Večini od ostalih sakralnih spomenikov pa ni odrekat pomembne vedutne vloge v pokrajini, ki jo žlahtnijo s svojo umetnostno pojavnostjo, medtem ko jo ljudska arhitektura bogati s svojo vsebinsko dokumentarnostjo.

Potres dne 20. junija 1974 je večino obravnavanih arhitektur poškodoval, vendar so bile sakralne do leta 1976 sanirane in doslej že večinoma popravljene, etnografske pa so utrpel trajnejšo škodo.

DIE HERRSCHAFT ŽUSEM — EINE BAUHISTORISCHE SKIZZE

Zusammenfassung

Das Herrschaftsgebiet von Žusem umfasste die Mitte von Kozjansko zwischen der Črnllica, Prevorje, Paridal und Rudnica. Wegen seiner geographischen Struk-

tur war es immer schlecht durchgängig und deswegen im Sinne des Verkehrs isoliert. Alle wichtigeren Strassen weichen von ihm ab und in ihm entstand keine Marktsiedlung. Das so gestaltete Land war auch in den archeologischen Perioden dünn besiedelt. Eine Ausnahme war nur die Zeit der Spätantike und der Völkerwanderung, als es sich als ein ideales Refugiumsgebiet dargeboten hat. Neben Rifnik, Vranje und Gradec bei Prapretno entstanden in der Mitte des Gebietes in der Umgebung von Zusem einige Ansiedlungen, besonders auf Tinje bei Loka, die zwischen die grössten im Ostalpenraum zählen.

Nach dem Abdrängen der Ungarn über die Sotla ist dieses Gebiet im Jahr 1016 mit der Königsgabe in den alodialen Besitz der Grafen von Friesach-Zeltschach übergegangen, endlich aber im Jahr 1072 in die Hände des damals gegründeten Bisthums Gurk gelangt. Dieses hat hier mehrere Herrschaften gegründet. Unter ihnen befand sich Zusem, eine Herrschaft die territorial die grösste, wegen seiner Entlegenheit aber nie ein Sitz des Landsgerichtes oder Ort eines Marktes geworden ist. Das Verwaltungszentrum der Herrschaft war auf der Burg Zusem bei Dobrina, in einem romanischen Turmhaus, das mit den Zubauten in der Gotik und Renaissance zu einem Burgkomplex anwuchs mit den allen begleitenden Hilfsbauten: mit der Meierei, dem Pferdestall, dem Teich und sogar einem Ziegelwerk. Zusem war erst im Jahr 1871 vernichtet, der nachbarliche Zamerk ist aber schon vor der Mitte des 15. Jahrhunderts verfallen, was auch für die anderen Feudalobjekte: Türme, Höfe und Meiereien gilt. Nur im Virštanj ist auf der Stelle der alten Weinerei ein grosses Haus aus dem Jahr 1831 erhalten geblieben, sonst erinnern aber nur noch die Orts- und Flur-namen (Pristava, Gradišče, Turno, Turnišče, Na turnu usw.) auf die Lokalitäten der verschwundenen Feudalobjekte.

Darum ist für das Kulturbild des Herrschaftsgebietes von Zusem viel wichtiger die sacrale Architektur, die sich hier zwischen dem 14. und 19. Jahrh. entwickelte. Auf dem Gebiet der Urfparre Ponikva entstanden 11 Kirchen, davon 3 pfarrliche, auf dem Gebiet der Urfparre Pilštanj 9 Kirchen, davon 2 pfarrliche, zusammen also 5 Pfarr- und 15 Filial-Kirchen. Von den Kirchen sind die ältesten die von Zibika und Zusem, die aus dem 14. Jahrhundert stammen. Es folgen die beiden Wallfahrtskirchen von Tinsko aus der 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts, 13 Kirchen sind aus dem Ende des 15. und dem Anfang des 16. Jahrhunderts, 2 sind aus dem 17. Jahrhundert und eine ist im 19. Jahrhundert entstanden. Die Tatsache, dass 2/3 der Kirchen aus der Zeit um 1500 stammen, spricht für die psychologischen und physischen Bedrängnisse der damaligen Bevölkerung, gegen welche sie sich mit dem Bauen der Dorfkirchen wehrte. Einen ähnlichen Bauaufschwung entspann das barocke Enthusiasmus am Ende des 17. und am Anfang des 18. Jahrhunderts, als sich die Zahl der Kirchen nicht vermehrte, aber 8 aus dieser Zahl wurden stark barokisiert. Im 19. Jahrhundert, als sich die national empfundene Religiosität geltend machte unter dem Einfluss der lavantischer Geistlichkeit, geleitet von dem Bischof A. M. Slomšek (1846—1862), wurden weitere 9 Kirchen umgestaltet.

Neben der Feudal (nicht mehr erhaltene) und der Sacral-Architektur ist erwähnenswert noch die Volksarchitektur, die mit seiner massenhaften Anspruchslosigkeit und mit seiner traditionellen Gestaltung den behandelten Geschichtsraum ausfüllt und sich mit dem Landschaftscharacter in sein kulturhistorisches Bildnis verschmelzt. Erwähnenswert sind die Bauernhöfe Nr. 96 in Zamerk, Nr. 19 in Zegar, das Wirtshaus Nr. 16 in Virštanj, der Bauernhof von Ferme in Brezje und das Haus von Skale in Babna gora. Teilweise gezimmerte teilweise gebaute Bauernhäuser sind meistens aus der 2. Hälfte des 18. und aus dem 19. Jahrhundert und stellen die bäuerliche Variante unserer damaligen barocken, klassizistischen und eklektizistischen Baukunst dar.

Unter den beschriebenen feudalen, sacralen und ethnographischen Baudenkmalern reichen nur einige sacrale über das Qualitätsniveau: die frühgotische Kirche von Zusem, die beiden gotischen Wallfahrtskirchen auf Tinsko und die barocklesierten spätgotischen Kirchen von Babna gora und Orehovec. Den übrigen Kirchen ist eine wichtige Vedutenrolle nicht abzureden: sie veredeln sie nämlich mit ihrer Erscheinung. Die Volksarchitektur bereichert aber das Gebiet mit der inhaltlichen Dokumentalität.

Das Erdbeben vom 20. 6. 1974 hatte die meisten der behandelten Bauten beschädigt, doch waren die sacralen bis zum Jahr 1976 saniert und bis heute meistens restauriert, die ethnographischen aber haben dauernde Folgen erlitten.

SEVEROVZHODNA SLOVENIJA PRI OBLIKOVANJU SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA DO KONCA PRVE POLOVICE 19. STOLETJA*

Bernard Rajh**

UDK 808.63:800.87(497.12-18)(091)»180/185«

RAJH Bernard: Severovzhodna Slovenija pri oblikovanju slovenskega knjižnega jezika do konca prve polovice 19. stoletja. (*La Slovenia del nord-est e la formazione della lingua letteraria slovena fino alla fine del XIX. secolo.*) Casopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55=20(1984)1, str. 38—49.

Izvirnik v sloven., povzetek v ital., izvleček v sloven. in angl.

Prispevek na osnovi obstoječe literature kronološko opisuje oblikovanje knjižnega jezika v severovzhodni Sloveniji do l. 1850, predvsem pa v začetku 19. stol. Omenja neuspešno uvažanje posebne narečne jezikovne norme oziroma črkopisa ter težnje po jezikovnem zblizanju z ilirskim gibanjem, nato pa plodna prizadevanja vzhodne Štajerske za prevzem splošnoslovenskega, z »novimi oblikami« spremenjenega knjižnega jezika. Posebej razčlenjuje razloge za jezikovni separatizem te vzhodne slovenske pokrajine v 19. stoletju.

UDC 808.63:800.87(497.12-18)(091)»180/185«

RAJH Bernard: The North-East Part of Slovenia at the Formation of Slovene Literary Language up to the End of the First Half of the 19th Century. *Casopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor, 55=20(1984)1, p. 38—49.

Orig. in Slovene, summary in Ital., synopsis in Slovene and Engl.

The article deals, on the basis of the existent literature, with the formation of the literary language in the northeast part of Slovenia until 1850 and especially at the beginning of the 19th century. It refers to the unsuccessful introduction of a special dialectic language norm respectively alphabet and of a tendency towards the language reconciliation with the Iliric movement. Further it refers to the fruitful endeavour for the acceptance of the general Slovene, with »new forms« altered literary language in the east Styria. The article particularly analyses the motives for the language separatism of the east Slovenia in the 19th century.

Slovenski knjižni jezik je prehodil nadvse težavno razvojno pot. Ko je v 16. stol., po zaslugi slovenskih protestantov, doživel nesluten razcvet in bil zapisan v Bohoričevi slovnici, je vse kazalo, da bo tudi slovenščini usoda naklonjena kot jezikom večjih evropskih narodov. Protireformacija, ki je kmalu nato uspela pregnati protestantske gorečnejše, je bolj ali manj uničila tudi njihova slovstvena in jezikovna prizadevanja. S svojo skromno književno de-

* Referat na 34. jugoslovanskem seminarju za tuje slaviste v Mariboru 20. avgusta 1983.

** Bernard Rajh, dipl. fil., bibliotekar in dokumentalist, Univerzitetna knjižnica Maribor.

javnostjo je v neki meri še ohranjala protestantsko jezikovno normo, vendar le za krajši čas.¹

Prav v tem času pa je govorjeni slovenski jezik doživel nove spremembe. Predvsem moderna vokalna redukcija² je povzročila, da so nastajale številne nove variante knjižnega jezika, ki so se tako ali drugače odmikale od protestantske jezikovne tradicije ter vedno bolj onemogočale možnosti za skupen splošnoslovenski knjižni jezik.

Sele romantika je začela nov boj za enoten in izoblikovan knjižni jezik. Dobra podlaga novim prizadevanjem je postala Kopitarjeva slovnica,³ velika vzpodbuda je bilo Prešernovo pesniško delo; nenehni abecedni in drugi jezikovni spopadi pa so ob soočanju najrazličnejših mnenj razvoj knjižnega jezika le usmerili v pravo smer.⁴

Prekmurci so do tega časa razvili svoj knjižni jezik, ki ga je pogojevala precejšnja jezikovna različnost z ozirom na centralna slovenska narečja. To dodobra izdelano varianto pokrajinskega knjižnega jezika so ohranili vse do prve svetovne vojne, ko so spričo upravne priključitve k slovenskemu ozemlju brez večjih težav postopoma sprejeli tudi osrednji knjižni jezik;⁵ deloma so jo ohranjali le še protestanti.

Izredno intenzivno pa je vprašanje knjižnega jezika v prvi polovici 19. stoletja pretresalo prleško-slovenskogoriško področje, ki se je nenadoma znašlo kar pred nekaj možnostmi izbire standardnega jezika: dograditi in obdržati svoj pokrajinski knjižni jezik, prevzeti osrednjega slovenskega, se približati kajkavščini ali pa morda celo osvojiti prekmurščino.⁶ Iz več razlogov je bila orientacija izredno težka, zlasti še, ker je bila raba pisnega jezika tudi v preteklosti zelo neenotna.⁷ Bogato slovstveno delo tedanjega časa pa je zahtevalo hitro odločitev za v vseh ozirih čimmanj sporno jezikovno normo.

Pričujoči pregled bo na osnovi obstoječe literature skušal obnoviti naše vedenje o tem zanimivem vprašanju iz zgodovine slovenskega jezika, ki je v končni fazi odločilno vplivalo na oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika. Predvsem je potrebno opozoriti na dejstva, ki so omogočala in določevala jezikovni separatizem v teoriji in praksi severovzhodne Slovenije, pa tudi na delež, ki ga je pokrajina med Dravo in Muro prispevala k podobi sodobnega slovenskega knjižnega jezika.

1. Omahovanja knjižne jezikovne norme v severovzhodni Sloveniji do konca 18. stoletja

Že v uvodu smo omenili, kolikšno škodo je za Slovence pomenilo uničenje protestantizma. Sploh je protireformacija skušala obračunati z vsakršnimi idejami razsvetljenega humanizma, ki so se v času reformacije nevarno razširile tudi na Slovenskem, ter uveljaviti avtoriteto Cerkve oziroma posredno fevdalne oblasti, ki je bila v tem času nemška ali vsaj tuja ter je gospodovala nad sicer večinskimi Slovenci. Še zlasti je bila nemška nadoblast značilna za severovzhodno Slovenijo, ki je imela deželno središče vse do konca prve svetovne vojne v nemškem Gradcu.

¹ Jože Pogačnik: Zgodovina slovenskega slovstva. 1., Maribor 1968, str. 200–202.

² Jože Toporišič: Slovenski knjižni jezik. 2., Maribor 1972, str. 8–9.

³ Jernej Kopitar: Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark, Laibach 1809.

⁴ Jože Pogačnik: Zgodovina slovenskega slovstva. 3., Maribor 1969, str. 57–71.

⁵ Martina Orožen: Jezikovno knjižno izročilo prekmurskih in štajerskih pisateljev. — CZN 44=9(1973)1, str. 127–130.

⁶ Prav tam.

⁷ Jakob Rigler: Jezikovnokulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih. — Svet med Muro in Dravo, Maribor 1969, str. 661–681.

V takih političnih razmerah je slovenski jezik bolj ali manj služil le za ustno komunikacijo med slovenskimi podložniki samimi, pisan slovenski tekst pa je nastal največkrat takrat, ko je oblast ali duhovščina ob posebnih prilikah občevala s slovenskim prebivalcem, ki ni znal tujega jezika. Šele v času razsvetljenega absolutizma je lahko pisan oziroma tiskan slovenski tekst nastal že tudi iz bistveno drugačnih razlogov.

Prav ti prigodniški zapisovalci, največkrat tujci, niso bili posebej pozorni na jezikovno normo, ki so jo uporabljali. Po mnenju raziskovalcev, ki so se posebej posvetili tej dobi,⁸ se je slovensko protestantsko slovstvo sicer širilo tudi v severovzhodno Slovenijo, vendar je bil ta jezikovni vpliv v kasnejših dobah izredno skromen. Tako so pisci besedila ustvarjali v posebnem pokrajinskem knjižnem jeziku, ki si je v zadregi pomagal z osrednjo slovenščino ali pa s sosednjo kajkavščino, vsakokrat pač po naravnosti in jezikovni razgledanosti oblikovalca besedila. Po literaturi⁹ lahko povzamemo, da je osrednji jezikovni vpliv postajal vse šibkejši, kajkavščina je bila sporadičen in neuspešen pojav, vse bolj pa se je krepila usmerjenost k samostojnemu pokrajinskemu knjižnemu jeziku.

Že najstarejši ohranjeni štajerski tekst iz leta 1570, **Velikonedeljska pri-sega**, se je znašel na jezikovnem razpotju. Veliko jezikovnih sestavin priča, da je osnova za besedilo narečje, seveda razvojna stopnja iz 16. stoletja, predvsem grafična oblika zapisa pa potrjuje, da sta na tekst vplivali tako osrednja knjižna slovenščina kot kajkavščina. Zapis sičnikov in šumevcev je podoben Trubarjevemu, čeprav ni dosleden, centralnoslovenski pa so tudi nekateri sklanjatveni vzorci pri zaimkih in samostalnkih.

V narečju je pisana tudi središka **tožba zoper ormoškega graščaka iz l. 1648**, V njej bi pričakovali večji kajkavski vpliv, vendar urejena uporaba grafičnih znamenj po bohoričici, predvsem pa refleks za nazalni o, bolj kažejo na slovensko naravnost besedila.

Cesarsko odločilo (1675) za podložnike ptujskega minoritskega samostana je najbrž po piščevi zaslugi pisano v centralnem knjižnem jeziku; taka je skušala biti tudi ptujska **prisega (1696)**, pa čeprav jo je pisal domačin in je nehote vnašal nekatere dialektizme.

Prizadevanja za približevanje osrednjemu knjižnemu jeziku pa kažejo predvsem nekateri teksti iz 18. stoletja. To je najprej mariborska izdaja molitvenika **Hitra inu glatka pot pruti nebessam (1764)**, rokopisni slovar Ivana Antona Apostla (1760) ter **Ta veliki katechismus . . . (1783)**.

Apostlov nemško-slovenski slovar¹⁰ (tekst, ki ga poznamo, je po vsej verjetnosti avtorjev čistopis, ki je nastajal v mariborskem kapucinskem samostanu, dopolnila pa mu je avtor pripisoval kasneje v Celju) je zanimiv in najbrž vse pre malo raziskan dokument prizadevanj vzhodne Štajerske, da bi ohranila stik z osrednjim slovenskim knjižnim jezikom.

Ob nemški značnici je slovaropisec namreč navajal vrsto slovenskih pa tudi hrvaških ekvivalentov v takem zaporedju, da je prednost osrednjih slovenskih izrazov očitna, dosledno pa je odsvetoval štajerske nemške izposojenke. Pri svojem delu se je naslanjal na znane slovenske slovarske predhodnike, na Bohoriča in Megiserja,¹¹ črpal pa je tudi iz svojega bogatega misijonarskega stika s slovenskim ljudstvom na vzhodnem Štajerskem.

⁸ Prav tam.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Fran Ilešič: Bernard Mariborčan, slovenski pisatelj 18. stol. — ČZN 34(1939)1-2, str. 39—97.

¹¹ Jože Stabej: Janez Anton Apostel — pater Bernard, Dictionarium germanico-slavonicum 1760. — ČZN 43=8(1972)2, str. 263—274.

Avtor je uporabljal bohoričico (sicer zelo nedosledno), nikakor pa ni zmo- gel določiti enotnih refleksov za č in o, za polglasnik, tudi izglasni -l je pisal kot l in u, pa čeprav je opozarjal na u-jevsko izgovorjavo.

Zelo okorni stavčni primeri (pa tudi jezik njegovega priročnika za bol- nike) pa pričajo, da je bil vneti slovenski pridigar iz mariborske nemške meščanske rodbine in mu je slovenščina služila le za njegovo duhovniško službo. Iz teh praktičnih potreb je pač nastal njegov slovar, čeprav pomeni zaradi Apostlovega poznavanja slovenskega slovaropisja tudi zelo pomembno pozitivno in puristično usmeritev za severovzhodno Slovenijo.

Zaradi vrste jezikovnih nedoslednosti, predvsem pa kot neobjavljen roko- pis, delo pač ni imelo nobenega posebnega vpliva na oblikovanje jezikovne norme na vzhodnem Šajerskem. S svojim bogatim besednim gradivom pa je slovar prek Oroslava Čafa v določeni meri vplival na poznejše slovenske slovarje.

Ta veliki katechismus predstavlja enega vrhov prizadevanj za centralno obliko knjižnega jezika v severovzhodni Sloveniji. Pisec sicer izhaja iz Sloven- skih gor, vendar je narečne dublete navajal največkrat le pod črto, tako da je tekst le znatno štajersko obarvan, v glavnem pa je jezikovno kombi- nacija razčlenjenih slovenskih narečij.

Nasprotno smer so ubrala besedila, ki so nastala v neposredni sosesčini kajkavskih govorov. Že pismo ormoškega graščaka Adama Pečheja (1650) je sicer v osnovi še narečno, vendar zavestno pisano v kajkavščini (refleks u za o-jevski nazal), ki ima celo nekaj štokavskih elementov (polglasniški refleks).

Večji vpliv kajkavščine je bilo čutiti v 18. stoletju. Tako je **oporoka Mi- haela Modrinjaka** (1713) iz Središča pisana v kajkavščini in tudi v doslednem kajkavskem pravopisu.

Brez vpliva knjižne slovenščine je okrog l. 1720 napisana **prisega ljuto- merskih tržanov**. Zapisovalec bi utegnil biti celo Nemec, zato je grafika zelo nedosledna, jezik, sicer poln narečnih oblik in izrazov, pa je v glavnem kajkavski.

Zanimiv je za Štajersko prevod Parhammerjevega katekizma, ki je prav- zaprav prva slovenska knjiga v tem delu slovenskega ozemlja. Delo z naslo- vom **Obchinzka knisicza ...** (1758) je izšlo kot publikacija gibanja krščanskega nauka celo pred kranjsko oziroma koroško izdajo.

Jezik prevoda, ki je bil vse preveč pod vplivom nemškega originala, je bil načrtno kajkavski, saj je že iz uvoda k tekstu razviden namen cerkvenih oblasti, da vzhodnoštajerske Slovence priključijo h kajkavcem. Načrt je bil upravičen z dokončno rešitvijo vprašanja knjižnega jezika za to področje. Namen knjižice je jasen tudi iz dvojnega navajanja vsakdanjih molitev: ob napol kajkaviziranih slovenskih so navedene še kajkavske, ki bi tako brez večjih težav omogočile prehod v hrvaški jezik.

Da pa so bila ta tuja prizadevanja zelo neuspešna, priča dejstvo, da je v kratkem izšla druga izdaja katekizma, ki pa je prevzela vse bolj udoma- čeno pokrajinsko jezikovno normo.

Opazili smo že, da se je v vseh vzhodnoslovenskih tekstih od 16. stoletja naprej pojavljala stalna sestavina: narečni jezikovni elementi. Ob takih tekstih pa je nastajalo vse več drugačnih, v katerih je narečnost začela prevlado- vati in dobivati značilnosti posebnega knjižnega jezika.

Raputhov evangelij iz l. 1686 je že pisan v pristni prleščini in uporablja le kajkavsko oziroma deloma tudi protestantsko slovensko grafiko. Podobni so **rokopisni listi v Dalmatinovi bibliji**, ki so nastali sredi 18. stoletja v bližini Gornje Radgone. Vendar je tu avtor nekatere narečne oblike hotel popraviti

s centralnoslovenskimi (npr. deležnike na -l) in je tako zagrešil vrsto hiperkorekturnih napak.

Tudi neuspešni Parhammerjev katekizem je v drugi izdaji izšel sloveniziran, torej v štajerski slovenščini (1764), tiskan še v kajkavskem pravopisu. Sledila je še tretja izdaja (1777), isti prevajalec pa je pripravil še istočasni izid Knishize poboshnosti. Oboje je izšlo v dokaj urejeni bohoričici. Deležniki so dobili slovenskogoriške končnice, karseda dosledno je zapisan ū za u-jevske vokale, diftongov za č pa je vse manj.

To narečno jezikovno smer sta v svojih delih na prehodu iz 18. v 19. stoletje nadaljevala in utrdila pesnika Leopold Volkmer¹² in Štefan Modrinjak.¹³

2. Vzhodnoštajerski knjižni jezik

Tendence k oblikovanju posebnega vzhodnoštajerskega knjižnega jezika so v severovzhodni Sloveniji sovpadle z nekoliko zapoznelo, pa vendar zavzeto razsvetljenko oziroma prerodno dejavnostjo. Prerodni delavci so organizirali aktivnosti, ki so jih poznali iz razmer na Kranjskem, zlasti še, ker so čutili, da jih gibanje v osrednji Sloveniji pušča ob strani. Buditeljske pobude na vzhodnem Štajerskem žal niso bile vpete v neko kontinuirano dogajanje ter niso imele enotnega in izdelanega programa; prerodni proces se je kazal v posameznih sunkih, ki pa so bili vedno tesno povezani z življenjsko prakso.¹⁴

Najprej je bilo tu vprašanje jezika, ki ga je vse bolj vzpodbujala tudi organizirana osnovnošolska obveznost. Zato se je kot vzporednica Kumerdejevi jezikoslovni akademiji v Ljubljani v župnišču v Destrniku l. 1803 sestala svetourbanska akademija.¹⁵ Njen pobudnik je bil mariborski gimnazijski katehet Ivan Narat,¹⁶ ki so ga najbrž opogumile vesti o delu za slovenski slovar in slovnico v Ljubljani. Že v prošnji za dovolitev sestanka je navedel, da se sestajajo z namenom, da organizirajo »naš jezik«. Napravil je načrt za slovnico jezika, ki ga je sam imenoval »windisch«, zagovarjal je slovensko dvojino, predvsem pa je želel, da se kljub vsemu novi jezik ne bi preveč oddaljil od kranjskega. Zato je zagovarjal tudi bohoričico.

Toda v akademiji (njeni člani niso v celoti izpričani) se je že na prvem sestanku pojavilo tudi nekaj drugačnih idej za določitev pokrajinskega jezika. Pesnik Štefan Modrinjak, ki se je potegoval za to, da bi najprej določili pravopis in slovnico, je na primer bil ves ogret za sprejetje kajkavskega pravopisa. Posebnosti bi torej bile c = c, č = ch, đ = di, gi, dy, gy, lj = ly, nj = ny, s = lz, sz (pred k, p, t, č z), š = lh (pred k, p, t, č ſ), z = z, ž = s. S predlogom je naletel predvsem na razumljivo Naratovo nasprotovanje in lahko domnevamo, da je že pravopisno vprašanje onemogočilo uspešno nadaljevanje načrtovanega dela. Tudi začetno slovarsko delo je kmalu zastalo.

Po tej neuspešni akciji za organiziranje samostojnega vzhodnoštajerskega jezika je prišla nova pobuda iz Gradca, kjer se je ob slovenski stolici na liceju zbirala skupina štajerskih preporodovcev. Na vladno zahtevo, da se priredijo nekatere nemško-slovenske izdaje šolskih knjig za začetnike, je profesor slovenščine na liceju Janez Nepomuk Primic napisal Abezede in Nem-

¹² Jože Pogačnik: *Zgodovina slovenskega slovstva*. 2., Maribor 1969, str. 203–206.

¹³ Stanko Kotnik, Jože Pogačnik: *Štefan Modrinjak*, Maribor 1972.

¹⁴ Jože Pogačnik: *Zgodovina slovenskega slovstva*. 2., Maribor 1969, str. 82–87.

¹⁵ France Kidrič: *Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe*. Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani, Ljubljana 1930, str. 60–92.

¹⁶ SBL. 2., str. 192–193.

ihko-slovenške branja.¹⁷ Kopitar je delu očital germanizme, predvsem pa samosvojo štajersščino, na primer pomožnik sem namesto sim (še zlasti, ker je bil Primic Kranjec).

Vsekakor pa je Primic sodeloval pri nastajanju Šmigočeve slovnice,¹⁸ ki je izšla l. 1812. V njej je avtor, čeprav je tiskana v bohoričici, upošteval kar precej vzhodnoslovenskih posebnosti. Na nekatere tovrstne jezikovne elemente je opozarjal pod črto, še več pa jih je uvedel kar v paradigme in predvsem v praktični del na koncu knjige. Tako je opozarjal na glasovne posebnosti vzhodne Štajerske (volk = vuk, šel = šo, ša), v oblikoslovju pa upošteval kot pravilne oblike na -i v dajalniku oziroma mestniku ed. m. sp., orodnik na -om za m. sp. oz. -oj za ž. sp., pri stopnjevanem pridevniku je ločeval tri spole, pri zaimekih oblike mija (za midva), ta, tega (za tiga), pri glagolih pa pomožnik sem ter dvojinsko obliko delama. Iz narečja pa je tudi večina besed, ki so v praktičnem delu: den, gučati, ograd.

Vrh pa tudi zaton prizadevanj za pokrajinski knjižni jezik severovzhodne Slovenije pomeni delo Petra Dajnka.¹⁹ Dajnko s svojim krogom ni je oskrbel svojih rojakov s številnimi knjižnimi deli v karseda domačem jeziku, pač pa je za ta jezik izdelal tudi poseben pravopis in ga določil v obsežni slovnici.

Že v predgovoru k slovnici²⁰ opozarja, da je slovnica zvesta posebnemu štajerskemu narečju, ki ga obkrožajo jezikovne skupine Madžarov, Hrvatov, Krajnecv in Korošcev. Za zapis tega jezika je izbral tudi poseben pravopis, ki hoče biti enostaven, pa tudi dosleden.

Posredno je torej namignil, da se je dobesedno ravnal po Kopitarjevem načelu,²¹ da naj se slovničar prilagodi jeziku, ne pa da bi jezik silil v (kranjska) pravila.

V črkopis je torej uvedel nove črke za c(c), nj (ŋ), s(s), š(š), ü(y) in č(č), pri izgovorjavi posameznih glasov pa je opozoril npr., da se e izgovarja na tri načine (léč, mē, tēle), da se pisava perst uporablja za govorjeni prst, tako tudi deležniki -el za govorjeno obliko -a, -o, ŋ je pisava za tipični prleški nazalni j (jiva, kuj), y pa za tipični ü (küp, lük) in tako dalje.

Besedotvorje, ki stoji na začetku poglavij ter pomeni pionirsko delo v slovenski lingvistiki, priča, da je Dajnko črpal besedni zaklad predvsem iz govorjenega narečja. Podobno velja za oblikoslovne vzorce, ki so v večini primerov identični s tistimi v narečju. Najdemo pa lahko tudi kar precej izjem, ki kažejo na to, da je Dajnko svoj knjižni jezik tudi konstruiral in upošteval analogije (pri deležnikih). Narečju zelo tuje so npr. paradigme gost, tla, z rečami, pa oblike midva, delava, sva, pa končno tudi prihodnjik -mo (= bom), ki ima v narečju pač tudi nenaslonsko obliko ,bon'.

Po izidu svoje slovnice je Dajnko vse svoje knjige (nad dvajset) izdal v vzhodnoslovenskem jeziku in seveda uporabljal črkopis dajničico. Čeprav je izzval številna nasprotovanja, se mu je pridružilo kar precej somišljenikov, ki so svoja dela objavljali v novem jeziku (Anton Šerf, Anton Lah, Martin Veršič, Vid Rižner in drugi). Koloman Kvas, ki si je sploh pripisoval posebne zasluge pri nastanku Šmigočeve in Dajnkove slovnice, je novi vzhodnoštajerski jezik po Jetu 1826 uporabljal celo pri predavanjih na slovenski stolici v Gradcu.²²

Znameniti bojevnik za dajničico je bil ob Dajniku še Vid Rižner, ki je bohoričici očital luteransko dediščino. Tako se je nov črkopis spustil v oster boj

¹⁷ Prav tam, str. 578–579.

¹⁸ Johann Leopold Schmigol: Theoretisch-praktische Windische Sprachlehre. Grätz 1812.

¹⁹ Jože Rajhman: Vloga Petra Dajnka v zgodovini slovenskega knjižnega jezika. — CZN 41=6(1970)2, str. 296–320.

²⁰ Peter Dajnko: Lehrbuch der Windischen Sprache. Grätz 1824.

²¹ Kopitar, nav. delo.

²² SBL. 1., str. 601–603.

za svoj obstanek, še zlasti, ker mu je ob bohoričici s svojo uveljavitvijo grozila tudi metelčica.²³ Dajnko si je v posebnem memorandumu, za katerega je pridobil celo nekaj podpisov nekdanjih nasprotnikov, prizadeval, da bi dajničico uvedli tudi v osnovne šole. Svojo zahtevo je opravičeval s simpatičnostjo in praktičnostjo novega črkopisa, ki je s svojo enostavnostjo tudi neškodljiv za oči; svoj pokrajinski jezik pa je na osnovi Kopitarjevih izjav imel za najbližjega cirilski tradiciji.²⁴

Zadnji in odločilni udarec je dajnici, pa tudi preveč pokrajinskemu knjižnemu jeziku, dala Murkova slovnica, ki je izšla v bohoričici.²⁵ Leta 1838 je bil izdan odlok o prepovedi novega črkopisa.²⁶

3. Ilirizem

Ko se je v severovzhodni Sloveniji boj zoper dajničico in Dajnkov pokrajinski jezik bližal znanemu koncu, se je v Gradcu začela organizirati mlada štajerska generacija, ki je pokrajinsko ozkost skušala nadomestiti z navdušenjem za veliko idejo vseslovanstva. V to smer so jo naravnali po eni strani nemški romantični slovanofili, ki so jih spoznavali iz literature in po posredovanju mariborskega gimnazijskega profesorja Zupančiča, po drugi strani pa tesni stiki s slovanskimi izobraženci, ki so jih srečevali v štajerski metropoli.²⁷ Tu so si leta 1832 ustanovili tudi Slovansko družbo, ki bi naj skrbela za kupovanje in posojanje slovanskih knjig; zavzemali so se za slovenski jezik v pismih ter gojili družabno življenje v narodnem duhu in verzificirali. V tem ogrevanju za slovanstvo moremo iskati osnove tudi za kasnejše Miklošičevo neutrudno znanstveno razkrivanje slovanskih jezikov.

Najbolj vnet član tega graškega kroga je bil že od začetka Stanko Vraz.²⁸ Kmalu se je seznanil s Čehom Čelakovskim in napravil tudi prvi korak slovanskega zblizanja: v času ogorčene abecedne vojne je začel uporabljati znake c, s, z in č, š, ž za slovenske sičnike in šumevce oziroma afrikate.

Nedolgo zatem je Vraz prišel v stik z Ljudevitom Gajem, ki ga je dobobra seznanil s hrvaškimi ilirizmom. Ta je namreč že začel s svojim zmagovitim pohodom. Tu je Vraz dobil prvo potrditev za svojo odločitev v zvezi s črkopisom, zamikal pa ga je tudi hrvaški politični program o sodelovanju Hrvatov in Slovencev. Obiskal je Zagreb in obljubil slovenske prispevke v hrvaškem literarnem listu.

V istem času je Vraz navezal stike tudi z ljubljanskim krogom, ki se je zbral ob Čbelici. Čopu je pisal v bohoričici; ob srečanju z njim v Ljubljani pa se je potegoval za dosledno pisavo štajerskega -e- za polglasnike ter -o- namesto kranjskega a v nenaglašeni poziciji (fantam, zbogam). Zdaj se je odločil, da opusti češko grafiko, pridno je izpisoval celo Trubarja in hotel za vsako ceno postati sodelavec kranjske Čbelice. Ustvarjal je nove pesmi in predelaval stare ter jih pošiljal v Ljubljano. (Priznati je treba, da so zaradi upoštevanja stroge pesniške oblike njegove stavčne konstrukcije postale zelo zapletene in tudi težko razumljive.) Urednik njegovih pesmi ni priobčil, saj so se pojavile težave tudi pri izdajanju Čbelice, Vraz pa tudi ni dobil nobenega odgovora.

²³ Johann Koschan: *Slovenscher ABC-Streit. — Jahresbericht des k. k. Staats-Gymnasiums in Marburg, Marburg 1890*, str. 3—31.

²⁴ Rajhman, nav. delo, str. 311.

²⁵ Fran Petre: *Polzkus ilirizma pri Slovencih*, v Ljubljani 1939, str. 14.

²⁶ Rajhman, nav. delo, str. 312.

²⁷ Petre, nav. delo, str. 11—12.

²⁸ *Prav. 1, 31*

Uspel pa je v Zagrebu. Gaj je Vrazovo pesem Stana in Marko predelal v ilirski (= hrvaški) jezik, jo objavil leta 1835 v Danici ter podpisal Vraza kot štajerskega Ilira. Tako je Vraz prvič uresničil svoje velike pesniške ambicije in se še bolj ogrel za ilirsko zedinjenje.

Dogodek ni bil ugodno sprejet. Prijatelj Miklošič ga je dolžil narodnega izdajstva, tudi somišljenik Štefan Kočevar je skušal zagovarjati slovensko jezikovno individualnost kljub kulturnemu zedinjenju z južnimi Slovani. Šafačik je Vraza opozarjal, da ima vsako narečje bogato svojstvenost, Prešeren pa je odločno zapisal, da je skupen južnoslovanski jezik le neizvedljiva želja.

Toda Vraz agitira za češki črkopis in se aktivno udeleži boja za čiščenje ilirskega jezika na osnovi srbske narodne pesmi. Ko so mu leta 1837 v Danici objavili še Djulabije, se je dokončno odločil za ilirsko stran; do ilirskega knjižnega jezika mu je bilo pač tako daleč kot do osrednjega slovenskega. Svojo odločitev pisno sporoči Prešernu in je prepričan, da se Slovenci zaradi številčne majhnosti moramo priključiti bratom na jugu. Sicer pa je slovenščina le ilirsko podnarečje.

Dokončno Vraza opogumi vse bolj aktualna Kollarjeva ideja o slovanski vzajemnosti, ki naj je ne ločijo celo nepomembni črkopisi. Tudi literarno delo lahko temelji le na vzvišeni ideji vseslovanstva. Zdaj je Vraz celo zapisal, da je vse slovensko pisanje nečimrnost, saj ima le ilirsko narečje bogato klasično literaturo in je sploh najbogatejši jezik med slovanskimi narečji.

Vraz si je po vsej ožji domovini ter celo po Kranjskem in Koroškem skušal pridobiti somišljenikov. Takrat, ko je očitno prestopil v hrvaški tabor, so se nekateri iz njegovega kroga zbal popolne opustitve slovenščine in so skušali doseči, da bi jo enakovredno upoštevali pri oblikovanju ilirskega jezika. Urban Jarnik, Vrazov privrženec na Koroškem, je pisal: »Nobeno naše narečje ne sme utoniti v drugem, temveč sprejme vsak od drugega tisto, kar bo po splošnih pravilih slovanskega jezika spoznano za najboljše; tako bo nastal iz vseh še živih in očiščenih zgradb splošni ilirski jezik, ki bo lep in blaglasen, bogat in tako dvignjen, da bo slavno živel skozi mnoga bodoča stoletja.«²⁹ Urediti bi bilo potrebno pravopis, upoštevatil slovenske in kajkavske sklone, uvesti vokativ in imperfekt, vsekakor pa upoštevatil dvojne možne oblike za deležnike, pridevniške sklanjatve, za nosniške reflekse in tako dalje.

Tudi Ivan Gottweis³⁰ se je zavzemal bolj za jezikovno zmes, ki bi upoštevala tudi lepote slovenščine, Ravnikar-Poženčan pa si je v Danici ilirski želel slovenske končnice.

Tako je Vraz moral priznati, da bi enostranska opustitev slovenščine ne bila dobra. Pristal je na to, da bi širokim množicam namenjali slovensko slovstvo, za višje namene pa uporabljali slovstvo in znanost v ilirščini.

Na osnovi predlogov za ilirski jezik, ki bi bil umetno ustvarjen, so se slovenski ilirci odločili za izdelavo slovarja ilirskega jezika. Kot temeljni vir naj bi služili hrvaški slovarji, Karadžičev srbski ter Murkov slovenski slovar. Ob slovarskem delu bi naj nastala tudi ilirska slovnica za šole.

Podobno rešitev je pripravljval znameniti etimolog Oroslav Caf. Trdil je, da skuša slovenščino približati ilirščini, čeprav individualnost slovenščine ne sme izginiti v morju ilirizma. Sestavil je tudi etimološko vseslavjansko abecedo (črkopis).³¹

²⁹ Danica Ilirska, 25. februar — 11. marec 1837.

³⁰ SBL 1., str. 236.

³¹ Franc Šrampf: Oroslav Caf, slovenski sanskritist, filolog in tragična osebnost. — Dialogi 8(1972)7—8, str. 498—515.

Seveda so poskusi rodili malo uspeha, saj eklektično zbiranje besed za ilirski slovar ni moglo dati nobene orientacije pri določanju norme novega jezika.³²

Po vseh teh neuspehih slovenskega ilirizma, (večina se je trajno ogrela le za prevzem gajice), so sledili le še posamezni krčeviti sunki v to ali ono skrajnost. Tako je Ivan Macun vztrajal pri prvem Vrazovem programu in tudi sam doživel velik neuspeh,³³ Radoslav Razlag pa skušal ilirski jezik nadomestiti s še bolj umetnim — vseslovanskim.³⁴ Kljub vsemu pa je ilirizem imel tudi pozitivne posledice: sprožil je še bolj intenzivno iskanje dokončne rešitve za knjižni jezik v severovzhodni Sloveniji in tudi v slovenskem narodnem merilu.

4. Prizadevanja severovzhodne Slovenije za vseslovenski jezik

Ko se je množilo slovstvo v vzhodnoštajerskem knjižnem jeziku oziroma dajnci in so si ilirci prizadevali za zблиžanje slovenskega jezika z drugimi južnoslovanskimi ali celo slovanskimi, se je nenadoma pojavil Anton Murko s slovnico, ki si je zadala nalogo, da vzhodno Slovenijo jezikovno ponovno vključi v osrednja slovenska prizadevanja za enoten slovenski jezik. Po zunanjih dogodkih je bil Murkov podvig slučajen, v resnici pa se je novi slovnica zanj odločil kot dober poznavalec perečih vprašanj formiranja slovenskega knjižnega jezika.³⁵

V obsežnem uvodu k slovnici³⁶ je Murko jasno povedal, da po naročnikovi želji piše slovnico jezika vseh Slovencev. Tako je v njej upošteval več narečnih variant, namenoma pa se je izognil novim slovenskim črkopisom, ki s svojimi separatističnimi težnjami delajo slovenski stvari medvedjo uslugo. Zavestno se je torej odločil za bohoričico, v kateri je napisana večina slovenskih tekstov in jo lahko vsi Slovenci brez težav uporabljajo. (Iz podobnih razlogov je v drugi izdaji leta 1843 uvedel gajico.)

Prav po teh uvodnih načelih je nastajala nova slovnica; obdržal je pisavo končnega in predkonzonantnega l, priporočal pa je dvoustično izgovorjavo zanj; pri samostalniških sklanjatvah je prevladala štajerska oblika -om za orodnik ed. m. sp., kot možne je navajal oblike raki, pri raki ob pogostejšem raku ter orodniško končnico ed. ž. sp. -oj. Pridevnik oziroma zaimek sta obdržala končnice -iga, -ima itd., glagol pa je dobil oblike npr. sem, sva, delava.

Nova slovnica je izzvala zelo različne odzive. Dajnkovi in Vrazovi krogi sta se počutila izdanega,³⁷ pohvalno pa so se izrekli o njej Kopitar (kot osebni svetovalec), Slomšek in celo Prešeren. Danes lahko trdimo, da je bila Murkova slovnica prva, ki je kazala pravo smer vsem kasnejšim normativnim slovnicom, pa tudi celotnemu razvoju slovenskega knjižnega jezika.

Murkova prizadevanja je nadaljeval bivši ilirec Jožef Muršec, ki je bil znan narodni buditelj in organizator.³⁸ S svojo slovnico³⁹ v slovenskem jeziku se je pridružil Murkovim težnjam po splošnoslovenskem jeziku, saj je prevzel njegova stališča do dvojnih oziroma novih oblik, v marsičem pa šel celo

³² Petre, nav. delo, str. 276—286.

³³ Ivan Prijatelj: Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v letih 1848—1857, v Ljubljani 1937, str. 8—21.

³⁴ Prav tam, str. 87—88.

³⁵ SBL 2, str. 166—169.

³⁶ Johann A. Murko: Theoretisch-praktische Slowenische Sprachlehre für Deutsche, Grätz 1832.

³⁷ Petre, nav. delo, str. 12—16.

³⁸ SBL 2, str. 182—184.

³⁹ J. Muršec: Kratka slovenska slovnica za pence, v Gradci 1847.

korak naprej. Pri orodniški obliki -om je izrecno napisal, da ji daje prednost pred kranjsko, pridevnike in zaimke je sklanjal s končnicami -ega, -emu, opozarjal je na ločevanje spolov pri stopnjevanih pridevnikih, sicer pa še rabi žensko obliko rokoj. Pod črto je navajal znane dublete, od katerih je nekatere kategorično odsvetoval.

Tudi Murščeva slovnica je naletela na tako ugoden odmev, da so mu nekateri ocenjevalci spregledali tudi neupravičeno uporabljene štajerske oblike.⁴⁰

Odločno podporo so nova severovzhodnoslovenska prizadevanja našla v delu jezikoslovca Frana Miklošiča, ki je prav v tem času začel objavljati svoje znamenite slavistične študije. Po njegovi zaslugi so nove oblike prišle v novejšje slovnice ter se uveljavile tudi v vsakovrstnih besedilih.

Miklošičeva dejavnost je namreč na oblikovanje slovenskega knjižnega jezika učinkovala neposredno in posredno.⁴¹ Neposredno takrat, ko so Miklošič in nato njegovi učenci na začetku 50. let prevajali Državni zakonik in v prevod dosledno uvajali oblike, ki sta jih v slovnicaх zapisala Murko in Muršec.

Posredni in celo tehtnejši Miklošičev vpliv na uveljavljanje t.i. novih oblik pa je bilo utemeljevanje le-teh s filološkimi razpravami. Zdaj nove oblike niso bile le zahtevani delež v skupnem slovenskem knjižnem jeziku, pač pa tudi etimološko edino utemeljene oblike, ki so jih kot take lahko sprejeli vsi Slovenci. Res so jih sprva pisali le Miklošič, njegovi učenci in privrženci, ko pa se jim je, kot pred časom gajoci, uklonil urednik Bleiweis v Novicah,⁴² so bile splošno sprejete.⁴³ Odpor zoper nje je pač pogojeval strah, da z njimi prihaja nov ilirski val, ki hoče Slovence združiti s Hrvati.⁴⁴

Sporne oblike, ki so v 50. letih 19. stol. tako živo razgibale celotno slovensko javnost, so bile poleg enotnega pisanja polglasnikov in zlogotvornega r še -om, -oma (nam. -am, -ama), -ega, -emu (nam. -iga, -imu), ločevanje spolov v primerniku, klešče (nam. kleše) in da (nam. de). Nekaj nasvetovanih oblik je bilo tudi takih, ki se niso uveljavile in jih celo novooblikarji niso dosledno rabili. Tiste pa, ki so jih dosledno uporabljali, so zagovarjali s tem, da niso v škodo splošni umevnosti, prej v korist, družijo pa Gorenjca z Dolenjcem, Kranjca pa s Štajercem.⁴⁵

Tako se z Miklošičem ni končal le boj za knjižni jezik v severovzhodni Sloveniji, pač pa je usodno posegel v oblikovanje enotnega in vseslovenskega knjižnega jezika.

5. Vprašanje jezikovnega separatiama severovzhodne Slovenije

Očitno je torej, da se je severovzhodna Slovenija krčevito upirala temu, da bi brezkompromisno sprejela za svoj knjižni jezik že dokaj uveljavljeno osrednjo slovensko varianto. Prevzela jo je šele takrat, ko je tudi ta pristala na precejšnje spremembe (v korist provincialnih jezikovnih oblik) in novo pisavo. Ta proces skoraj polstoletnega zблиževanja lahko razumemo le v tesni povezanosti jezikovnih oz. jezikovno-normativnih pojavov z duhovno-zgodovinskimi zamejitvami severovzhodne Slovenije v prvi polovici 19. stoletja.

⁴⁰ Novice, 19. julij 1848, str. 125 itd.

⁴¹ Martina Orožen: Miklošičev prispevek k oblikovanju slovenskega knjižnega jezika. — Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 8., Ljubljana 1972, str. 216—236.

⁴² Prijatelj, nov. delo., str. 60—63.

⁴³ Anton Breznik: Razvoj novejšje slovenske pisave pa Levčev pravopis. — Dom in svet 1913, str. 88 itd.

⁴⁴ Prijatelj, nav. delo., str. 72—77.

⁴⁵ Slovenija 1850, str. 18.

Omenili smo že, da je bilo ozemlje Sp. Štajerske upravno ločeno od ostalih slovenskih pokrajin in je imelo svoje deželno središče na izrazito nemškem področju. V skladu s tem pretežno nemškim deželnim značajem so bila tudi vsa mestna središča na slovenskem Štajerskem bolj ali manj nemška. Slovenski živelj je strnjeno naseljeval le podeželje, tako tudi gosto naseljene Slovenske gorice, ki so bile z verigo nemških trgov in mest ostro ločene od ostalega slovenskega ozemlja. V to slovensko kmečko zaledje se je preneslo težišče narodnoobrambnega dela, ki ga je vodila zavedna slovenska duhovščina. Za svoje prosvetiteljsko in narodno delo si je izbrala tak občevalni in književni jezik, ki je bil opisan slovenski sredini najbližji: nekoliko kultivirano narečje ali t.i. pokrajinski knjižni jezik.

Zelo važen razlog za jezikovni separatizem lahko najdemo tudi pri oblikovalcih tega knjižnega jezika. Vsi so bili po poreklu ožji domačini. Srednje šole so zvečine obiskovali na sosednjem Hrvaškem ter študij nadaljevali v nemškem Gradcu. Tako splošno imeli posebnega stika z narodnim gibanjem oz. knjižnim jezikom v osrednji Sloveniji. Aktivno so obvladali le narečje ter hrvaški in nemški jezik. Pristajanje na idejo posebnega pokrajinskega oz. na drugi strani skupnega ilirskega jezika je bilo torej bolj logično kot ogrevanje za osrednji t.j. kranjski knjižni jezik.

Nič manj pomembno opravičilo za pojav jezikovnega separatizma pa je lahko tudi posebna duševna struktura slovenskogoriškega človeka, ki jo je skušal v svoji študiji opredeliti psiholog Anton Trstenjak.⁴⁶ Kar precej značilnih karakteroloških posebnosti, ki so bile v 19. stol. najbrž še bolj opazne, loči severovzhodne Slovence med Dravo in Muro od ostalih krvnih bratov. Te sicer zgodovinsko pogojene značilnosti se posredno odlikavajo tudi v besednem izražanju, in sicer na vseh jezikovnih ravneh. Anton Slodnjak⁴⁷ jih je skušal poimenovati z izrazi kot smisel za konkretnost, primitivni realizem in prozaičnost. Te komponente so se odražale tudi v literarnem ustvarjanju, ki se je skušalo uveljaviti z značilnimi pokrajinskimi, torej adekvatnimi jezikovnimi sredstvi. Prav ta posebnost pa ni izzvala le znanega zavračanja provincialne literature (Prešeren o Volkmerju), pač pa tudi njenega jezika oz. takega jezika nasploh. Odgovor na take reakcije je lahko bilo še bolj trmasto vztrajanje pri svojem (Dajnko) ali pa iskanje rešitev v drugem, ilirskem (Vraz) ali vseslovenskem (Razlag) jeziku.

Seveda so ideje o vključitvi v širši jezikovni prostor imele tudi pomembne politične razloge. Še zlasti velja to za Vrazov ilirizem. Jezikovno zedinjenje je predpogoj za politično združitev, ki edina lahko kljubuje vse hujšemu germanskemu pritisku s severa.

Prav v teh političnih razlogih pa je dobil opisan štajerski jezikovni separatizem tudi svoj smrtni udarec. Bližnji Maribor je v 19. stol. kljub nemškim pritiskom vse bolj postal naravno gospodarsko in politično središče vseh štajerskih Slovencev,⁴⁸ predvsem s preselitvijo škofijskega sedeža in ustanovitvijo Slovanske čitalnice. Ideja Zedinjene Slovenije je tako tudi na tem severovzhodnem delu začela dobivati realne razsežnosti, ki se jim še tako trdovratni separatisti niso mogli več upirati.

⁴⁶ Anton Trstenjak: Karakterološka podoba slovenjgoriškega človeka. — Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 72—110.

⁴⁷ Anton Slodnjak: Delež Štajerske v slovenski književnosti. — Studije in eseji, Maribor 1966, str. 127—135.

⁴⁸ Bruno Hartman: Beseda ob razstavi. — Kulturne dragotine Slovenije. Iz mariborskih zakladnic, Ljubljana 1983, str. 3—5.

LA SLOVENIA DEL NORD-EST E LA FORMAZIONE DELLA LINGUA LETTERARIA SLOVENA FINO ALLA FINE DEL XIX. SECOLO

Riassunto

La lingua slovena letteraria che fu istituita nel Cinquecento dai protestanti sloveni non ebbe influenze particolari sugli idiomi della Slovenia del nord-est.

Fino alla fine del secolo XVIII. nascevano su questo territorio testi che linguisticamente si orientavano verso lo sloveno letterario di tipo centrale oppure verso il croato mentre progressivamente acquistavano numerose particolarità dialettali. In questo modo già all'inizio del secolo XIX. si formò una particolare lingua di genere provinciale che fu adottata da parecchi autori e che qualcuno cercò pure di normare — prima l'Accademia di San Urbano nel 1803, più tardi J. L. Šmigoc (1812) e P. Dajnko (1824) con le loro grammatiche. P. Dajnko preparò pure un nuovo tipo di scrittura.

Altri autori — come Stanko Vraz — seguaci del movimento illirico intanto si preparavano a sacrificare la lingua slovena agli scopi politici che prevedevano una lingua unitaria — quella illirica.

Parallelamente a queste deviazioni di tipo filologico-politico nascevano nel nord-est della Slovenia nuove tendenze che pretendevano l'addottamento dello sloveno letterario di tipo centrale. Così furono pubblicate le grammatiche di A. Murko (1832) e J. Muršec (1847) che si basano sulla norma dello sloveno letterario centrale pur con particolarità stiriache. Poiché anche un loro compatriota — il filologo F. Miklošič — prese ad usare queste «forme nuove», il così riformato linguaggio fu introdotto da J. Bleiwels nel proprio giornale «Novice», dopo di che lo accettò la maggioranza degli Sloveni del nord-est senza particolari opposizioni.

IZ ŠOLSKE PROBLEMATIKE V PREKMURJU PO PRIKLJUČITVI K JUGOSLAVIJI V LETIH 1919—1922

Tone Zorn*

UDK 373.014(091)(497.12-18 Prekmurje)»1919/1922«

ZORN Tone: Iz šolske problematike v Prekmurju po priključitvi k Jugoslaviji v letih 1919—1922. (Des problèmes scolaires à Prekmurje après l'annexion à la Yougoslavie pendant les années 1919—1922). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55=20(1984)1, str. 50—56.

Izvirnik v sloven., povzetek v franc., izvleček v sloven. in angl.

S priključitvijo Prekmurja je predvojna Jugoslavija podedovala tudi tamkajšnje državne, občinske in verske šole. Posebnost prekmurskega šolstva je bila ustanova stolcev (sodvetov).

Avtor skuša na podlagi arhivskega gradiva iz Arhiva SRS povzeti nekaj stališč slovensko-jugoslovanskih oblasti do prekmurskega šolstva v letih 1919—1922. Zanimiva so stališča šolskega sodstva za Prekmurje in stališča predstavnika ljubljanske vlade dr. Skaberneta, dalje predlogi šolskega nadzornika Gaberščka in župnika Klekla. Prekmursko vprašanje se je v tem času preneslo celo na mednarodno področje, ker je tu delovala medzavezniška razmejitvena komisija. V zvezi s problemi šolstva v Prekmurju se je oglašil tudi dr. M. Slavčič, jugoslovanski predstavnik v razmejitveni komisiji.

UDC 373.014(091)(497.12-18 Prekmurje)»1919/1922«

ZORN Tone: From the School Problems in Prekmurje after the Annexation to Yugoslavia in the Years 1919—1922. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55=20(1984)1, p. 50—56.

Orig. in Slovene, summary in French, synopsis in Slovene and Engl.

By annexing Prekmurje the pre-war Yugoslavia inherited also the State schools, parish-schools and sectarian schools there. A peculiarity of the school affairs of Prekmurje was the establishment of chairs (counells). On the basis of the materials of the Archives of SRS the author tries to summarize some viewpoints of the Slovene-Yugoslav authorities concerning the school affairs of Prekmurje during the years 1919 to 1922. Interesting are the viewpoints of the school council for Prekmurje and the viewpoints of the representative of the government of Ljubljana Dr. Skabernec, further the proposals of the Inspector of schools Gaberšček and of the parson Klekl. At that time the question of Prekmurje was even transferred to the international sphere, because the international commission of the demarcation worked there. In connection with the problems of the school affairs in Prekmurje also Dr. M. Slavčič, the Yugoslav representative in the commission of the demarcation came forward.

I

Znano je, da je s priključitvijo Prekmurja predvojna Jugoslavija podedovala tudi tamkajšnje državne, občinske ter verske šole (slednje so se delile še na katoliške, evangeličanske ter židovske). Nova oblast je sicer skušala

* Dr. Tone Zorn, višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za narodnostna vprašanja (iz njegove zapuščine).

omejiti to različnost, vendar v tem v celoti ni uspela. Ena glavnih značilnosti tega šolstva je bila še iz madžarske dobe ohranjena ustanova takoimenovanih stolcev (sosvetov), ki so bili odpravljene šele v prihodnjih letih. Med zahtevami slednjih naj predvsem podčrtamo prizadevanja, da bi nova oblast uzakonila dotedanje verske šole tudi v novi jugoslovanski zakonodaji. In ko je bila 2. julija 1927 sprejeta uredba o krajevnih šolskih odborih (veljala je za vso državo), je bilo iz njene veljavnosti izločeno Prekmurje, kjer so šolske odbore zaenkrat še nadomeščali stolci.¹

Pred letom 1918 je država vzdrževala le državne šole, medtem ko so bile občinske v rokah političnih, verske pa verskih občin. Medtem ko je na državnih šolah nameščala učitelje vlada, so bili na ostalih šolah voljeni učitelji (posledica je bilo dejstvo, da so bili ti še posebej odvisni od pristojnih župnikov kot predsednikov šolskih stolcev). Radi verske raznolikosti je bilo na tedanjem Ogrskem po posameznih krajih tudi po več verskih šol, v glavnem eno- in dvorazrednih. Pristojna cerkvena oblast je tudi predpisovala knjige, ki so jih smeli uporabljati v posameznih verskih šolah.²

Dalje naj omenimo, da se je potem, ko je postalo jasno, da bo Prekmurje pripadlo Jugoslaviji, večina učiteljev umaknila na Madžarsko. Za ureditev šolstva je tedaj nova oblast v Murski Soboti ustanovila kot pomožni organ poseben šolski svet, sestavljen v glavnem iz domačinov. Že tedaj pa je spodletel prvi poskus poenotenja prekmurskega šolstva, saj je še posebej naletel na odpor katoliških verskih šol.³

Upoštevaloč v literaturi zajeta vprašanja ter dokumentacijo⁴ skuša tako članek posebej povzeti nekaj stališč slovensko-jugoslovanske oblasti do prekmurskega šolstva v prvih povojnih letih. Ob tem velja poudariti, da je del uporabljenega gradiva v celoti, ali v povzetku, objavljen v citirani knjigi Miroslava Kokalja in Bele Horvata.

Med v to knjigo zajetimi dokumenti velja posebej omeniti sklep višjega šolskega sveta z dne 30. oktobra 1919, po katerem država takoj prevzame državne šole, na katere »bo lahko pošiljala učitelje iz Slovenije«. Po tem sklepu učitelji ne bodo več podrejeni stolcem, ampak okrajnemu šolskemu svetu v Murski Soboti. Določeno je bilo, da se država »ne dotakne organizacije občinskih in verskih šol«, njihov morebitni prevzem pa naj bi se prestavil na čas po podpisu mirovne pogodbe z Ogrsko. V kolikor pa ne bi prišlo do sporazuma z verskimi občinami, potem bi bilo verjetno najbolje dati verskim občinam zasebni značaj. Dokumentacija opozarja, da so v Ljubljani razmišljali še o prejemkih učiteljev verskih šol.⁵

Med poročili o položaju v Prekmurju v tem času naj omenimo tisto iz oktobra 1919, ki govori o velikem »negodovanju proti nam in naši državi«. To nasprotovanje je po poročilu gojilo prekmursko razumništvo: duhovniki, učitelji, trgovci. Ti da so, pravi poročilo, po večini Židje in madžaroni. »Madžaronski agitatorji so med ljudstvom razširili mnenje«, sodi poročilo, »da nam Prekmurje še ni končno priznано, da se povrne pod madžarsko oblast. Zato se duhovniki in učitelji ne upajo odločno na našo stran, nezaupanje pa je tako, da se duhovnik boji stanovskega brata in učitelj svojega tovariša.« Boljše pa je stanje na deželi. »Če je pa kdo na vprašanje, katere jezike govori, odvrnil, da zna v e n d s k i, je bilo to znamenje madžarona, tako nam-

¹ Učiteljski tovariš, 13. februar 1930, št. 26.

² Prav tam, 19. september 1929, št. 6.

³ Prav tam.

⁴ Miroslav Kokalj — Bela Horvat, Prekmursko šolstvo od začetka reformacije do zloma nacizma, Murska Sobotka 1977, 297 str.

⁵ Arhiv SRS (A SRS), dopis višjega šolskega sveta v Ljubljani z dne 14. oktobra 1919; Kokalj—Horvat, str. 312—313.

reč naš jezik zaznamuje oficijelni svet ogrski, da zabriše pripadnost k našemu, tedaj izvendržavnemu plemenu.«⁶

Na prvi seji šolskega sosveta za Prekmurje 9. oktobra 1919 je predstavnik ljubljanske vlade dr. Skaberné med drugim poudaril, da so šolske razmere v Prekmurju zelo zamotane, saj tamkaj imamo »štiri vrste šol (in) tudi v drugem oziru vladajo tu posebne razmere, katerih v ostali Sloveniji ne poznamo«. Ureditev šolstva, je poudaril, je sicer težka naloga, pri ureditvi novih razmer pa se bodo vsekakor upoštevale tudi želje prebivalcev, državni interes in stare navade. — Na seji je bilo poudarjeno, da je šolstvo temelj vsega javnega življenja in je zato potrebno, da si država zagotovi primeren vpliv pri ureditvi novih razmer. Civilni komisar za Prekmurje dr. Lanjšič je zatem še podčrtal, da bi bilo v prvi vrsti treba, da bi bile vse prekmurske šole narodne ter da bi zanje veljal štajerski šolski zakon. V debati o šolskih stolcih pa je dr. Skaberné pojasnil navzočim, da jih je v sosvet vpoklical civilni komisar kot reprezentante prekmurske inteligence »katera po svoji najboljši vesti in vednosti stavi svoje predloge«, zatem pa še podčrtal, da je končna ureditev šolskega vprašanja itak stvar višjega šolskega sveta.

V debati o jezikovnem pouku je na seji pastor Luthar predlagal, naj se v prvi vrsti določi, v katerem jeziku se bo v prihodnje poučevalo na prekmurskih šolah. K tej točki je šolski nadzornik Gaberšek predlagal, naj bo učni jezik na šolah z večino slovenskih otrok slovenščina in na madžarskih madžarščina, vendar ob upoštevanju slovenskega jezika. Če pa starši žele, je lahko tudi na slovenskih šolah madžarščina učni jezik (po tri ure tedensko). O važnosti jezikovnega vprašanja je na seji govoril tudi policijski svetnik Kerševan. Menil je, da je za Prekmurce izredne važnosti čim hitreje se priučiti književni slovenščini. Predlagal je, da se tudi tam, kjer so Slovenci v manjšini, ustanovijo otroški vrtci s slovenskim učnim jezikom, poleg tega pa naj bo madžarščina na slovenskih šolah učni predmet.

Na seji so dalje razpravljali o Gaberškovem predlogu, po katerem bi poučevali madžarski jezik na slovenskih šolah le, če bi to želeli starši, nasprotno pa bi bila slovenščina v večinsko madžarskih krajih obvezen šolski predmet. V »krajih, kjer prebivajo drugoverci, ali (pa) se nahajajo Slovenci v manjšini«, nadaljuje predlog, »naj se ustanovijo kolikor mogoče otroški vrtci s slovenskim učnim jezikom, kjer bodo pa samo madžarski otroci, naj se govori z njimi tudi madžarski«. Župnik Klekl je na seji odobril Gaberškov predlog, menil pa je, da bi bilo v prehodni dobi treba v prvih razredih upoštevati prekmurščino in to ob sočasni razlagi v književni slovenščini. — Omenimo naj še, da so na seji šolskega sosveta dokončno odločitev o šolskem vprašanju prepustili višjemu deželnemu šolskemu svetu.⁷

Po podatkih dr. Skaberneta je sosvet sestavljalo šest katoliških duhovnikov, dva evangeličanska pastora ter po dva prekmurska učitelja, posestnika in štajerska učitelja (Franc Cvetko, nadučitelj v Vučji vasi in Špogar iz Veržeja). V njegovem zapisu o seji sosveta beremo, da sta z Gaberškom takoj opazila, da prizadeti ne bodo hoteli dati iz rok verske šole, »ker pa so duhovniki voditelji globoko vernega ljudstva, bi si nakopali tudi odpor in sovraštvo ljudstva, če bi hoteli na mah vsiliti ureditev šolstva po našem vzorcu«. Vprašanja, ki so jih na seji obravnavali, so po njegovem bila: kako naj se prevzame prekmursko šolstvo in tamkajšnje učiteljstvo, notranja ureditev šol ter učni jezik. Tako katoliški, kot evangeličanski duhovniki, nadaljuje poročilo, so ustno, zatem pa še pisмено, zahtevali postavno zagotovitev šolske avtonomije ter pravico verskih občin, da tudi v prihodnje ustanavljajo

⁶ A SRS, arhiv višjega šolskega sveta, poročilo dr. Skaberneta iz oktobra 1919.

⁷ Gl. op. 4, str. 299—301.

verske šole, na katerih se nameščajo posvetni učitelji ter člani kongregacij, v kolikor imajo predpisano kvalifikacijo; da učitelje volijo šolski stolci, država pa jih potrdi na predlog cerkvenih oblasti (po tej zahtevi bi moral biti predsednik cerkvenega stolca predstojnik cerkvene občine, torej župnik ali pastor), po drugi strani pa je posvetni predstojnik lahko kak posvetni član šolskega stolca.

V nadaljevanju Skaberné omenja neko Kleklovo pismo, s katerim je ta ne le poudarjal dotedanje pravice cerkvenih občin na šolskem področju, ampak jih je skušal še razširiti, zatem pa se še dotaknil manjšinskega šolstva. Menil je, da se v madžarskih in nemških prekmurskih šolah lahko takoj prične s poukom v manjšinskem jeziku. Slovenščino bi na teh šolah poučeval slovenski učitelj. Še posebej pa je Skaberné poudaril Kleklovo zahtevo, da v kolikor bi »dotični (učitelj) bil slovenski boljševik pa ne sme biti učitelj«.⁸

Ko je Skaberné čul omenjene zahteve, je bil, kot piše v kasnejšem poročilu, »osupljen, zakaj videl (je)... razmere izza časov konkordata«. Udeležence posveta je skušal pomiriti s pojasnjevanjem vloge krajevnih šolskih svetov drugod po Sloveniji, skupaj z zagotovitvijo, da se pravice cerkvenih občin v uveljavitvi takih svetov v Prekmurju ne bodo zmanjšale. Zatem pa poročilo dodaja, da je sprevidel, da je treba v sedanjem času v Prekmurju »zelo previdno postopati in da ne smemo poseči v šolstvo s preuranjenimi ali radikalnimi ukrepi, sicer razljutimo duhovščino in ... ljudstvo, ki duhovnikom sledi menda kar slepo«. Sledijo Skabernejevi predlogi namenjeni ureditvi prekmurskega šolstva, ki jih je, kot kaže primerjava z uvodom omenjenim sklepom višjega šolskega sveta z dne 30. oktobra, tedanja šolska oblast v celoti sprejela. To tudi kaže, da je bil pobudnik omenjenega sklepa prav dr. Skaberné.

Nekako oktobra 1919 so bili pripravljene tudi predlogi namenjeni dokončni ureditvi prekmurskega šolstva. Po njih naj bi se prizadeti učitelji v štirinajstih dneh izrekli o tem, ali hočejo »pod novimi razmerami« še naprej službovati. Učitelji, ki niso znali slovenskega jezika, bi se sedaj morali priučiti knjižni slovenščini najkasneje v letu dni. Med poletnimi počitnicami bi bilo treba prihodnje leto pripraviti poseben tečaj slovenskega jezika namenjen učiteljem. Na slovenskih šolah bi po teh predlogih poučevali kot neobvezen predmet tudi madžarski jezik. Za tak razred bi se moralo prijaviti vsaj petnajst učencev, v kolikor pa bi jih bilo manj, bi jih bilo treba priključiti višjemu ali pa nižjemu razredu. Po predlogu bi neobvezen pouk imeli po tri ure tedensko in to po končanem obveznem pouku. Na manjšinskih (madžarskih in nemških) šolah pa bi bila slovenščina obvezna od tretjega razreda dalje, število slovenskemu jeziku namenjenih učnih ur pa bi se ravnalo po nasvetu prekmurskega šolskega sosveta. Predlog je posebej omenjal, da se na šolah, na katerih ni mogoče poučevati v knjižni slovenščini, lahko poučujejo vsi predmeti v prekmurščini, seveda pa bi se morali učenci od prvega razreda dalje privajati knjižni slovenščini. V krajih, v katerih pa so Slovenci v manjšini, pa bi bilo treba glede na možnosti ustanoviti »otroške vrtnice ali zabavišča s slovenskim učnim jezikom«, zatem pa beremo, da se na manjšinske šole, na katerih učitelji ne znajo slovenskega jezika, pošljejo slovenski učitelji.

Kar pa se tiče obeh meščanskih šol v Murski Soboti in Lendavi v predlogu beremo, da bodo na obeh učni jezik slovenščina, medtem ko bi bili madžarščina in nemščina neobvezni predmet.⁹

⁸ A SRS, arhiv višjega šolskega sveta, povzetek Kleklovega pisma v poročilu dr. Skaberneta.

⁹ Prav tam, predlogi dr. Skaberneta.

II

Za spoznavanje tedanjega prekmurskega šolstva je med drugim poučen dopis, ki ga je dr. Skaberné (tedaj šef oddelka za prosveto in vere) 27. aprila 1921 posredoval predsedstvu pokrajinske uprave za Slovenijo. Ko se je v njem oziral na čas takoj po koncu prve vojne, je uvodoma menil, da je bila »prejšnja deželna vlada« v zmoti, ko ni hotela »začasno z zakonom (zakoni-tim potom) urediti šolstva v Prekmurju«. Po njegovem je bilo v nasprotju s takratnim interesom še naprej vzdrževati dotedanji ogrski šolski sistem, zlasti pa se ni moglo dovoljevati, da bi bil še naprej nadrejen prekmurskim verskim šolam cerkveni ordinariat v Sobotišču (Sombathely).

Ko je Skaberné 16. decembra 1920 prevzel vodstvo oddelka za prosveto in vere, je izdelal načrt o ureditvi prekmurskega šolstva ter ustanovitvi okrajnega šolskega sveta v Murški Soboti, ki je izhajal iz določb nekdanjih deželnih šolskih zakonov za Kranjsko, Štajersko in Koroško. Menil je tudi, da naj verske šole ostanejo, kolikor ne bodo ustava in novi šolski zakoni določili drugače. Prav verske šole pa so bile vzrok, da prosvetni minister Svetozar Pribičević marca meseca Skabernetovega predloga ni hotel potrditi, pač pa mu naročil, da izpremeni načrt »tako, da pojem in beseda ‚verska šola‘ sploh ne bosta vidna v zakonskem načrtu.«

Temu je Skaberné ugodil ter izdelal osnutek nove uredbe namenjene prekmurskemu šolstvu, skupaj z njim pa še predloge ostalih normativnih aktov, namenjenih slovenskemu šolstvu. O usodi svoje pobude pa je v nadaljevanju poročila takole zapisal: »Gospod minister Pribičević žalibog ni veroval niti preudarnim argumentom omenjenega poročila, niti mojim živim in prepričevalnim besedam, marveč se je opiral na mnenje načelnikov v ministrstvu za prosveto, Laza Kneževiča in Milana Karića, ki sta optimistično trdila, da bodo novi šolski zakoni tako hitro izdelani in sprejeti, da ni treba unificirati šolske zakonodaje za Slovenijo! Zaman sem izražal, da sem skeptičen in da ne pričakujem novih zakonov pred letom dnij. — Gospod minister je bil mnenja, naj se za Prekmurje uvedejo določbe via facti!«.

V nadaljevanju poročila je Skaberné nadrobneje opredelil nekatere določbe svojega osnutka ter že omenjenega prekmurskega šolskega sosveta. O njem piše, da je v njem prevladala duhovščina, »ki ji je bila kakor sem se prepričal, edina briga, kako bi obdržala oblastvo nad šolami, čuvala značaj in veljavo prekmurščine, in kako bi se ubranila vplivu in delovanju iz Slovenije poslanih učiteljev. Zato nam je pa ta sosvet z netočnim informiranjem vsilil sprejem madžaronskih učiteljev v državno službo, ki so danes baš tako nezanesljivi kakor duhovščina«. To je bil očitno eden vzrokov Skabernetovega nasprotovanja morebitni ustanovitvi okrajnega šolskega sveta za Prekmurje, v katerem bi imeli domačini večino. Tak organ bi po njegovem bil »prava karikatura šolskega oblastva, ki bi ga ob tako ogroženi meji nikakor ne smeli trpeti! Če pa brez zakona damo večino uradniškemu elementu, je Skaberné razpletal dalje svojo misel, bodo zagnali (duhovniki) krik, da jih hočemo zatirati itd«. V kolikor pa hoče predsedstvo pokrajinske uprave za Slovenijo, da se Prekmurcem da beseda v šolski upravi, bi »bilo to možno samo v tej obliki, da se ustanovi nekak šolski odbor, čigar člani bi bili zastopniki cerkve in občin. Ta odbor pa bi ne imel druge pravice, nego posvetovati se o šolskih vprašanjih in na podstavi teh posvetovanj izražati želje in predlagati pritožbe državnim oblastvom«. — Dodajmo še, da je 4. oktobra 1921 višji šolski svet predlagal ustanovitev posebnega posvetovalnega šolskega odbora.¹⁰

¹⁰ A SRS, arhiv višjega šolskega sveta, dopis z dne 4. okt. 1920.

Prav v tem času pa se je prekmursko vprašanje preneslo tudi na mednarodno področje, ta prenos pa je pogojila prisotnost medzavezniške razmejitvene komisije, ki je prav tedaj določevala jugoslovansko-madžarsko mejo. V tej zvezi je pristojna šolska oblast v začetku leta 1922 opozarjala Beograd, da bi vsem »neprijateljem naše države sploh in naše šolske uprave posebej . . . z urejenim šolstvom izvila najuspešnejše orožje iz rok«. Iz dopisa še izvemo, da razmejitvena komisija rada »kaže na neurejene osnovne šole v Prekmurju in ima zaradi tega povod, da nekateri njeni člani ne branijo in ne zagovarjajo naših interesov temveč odločajo proti njim«. Neurejene šolske razmere so bile po dopisu eden glavnih vzrokov, zakaj je razmejitvena komisija sprejela madžarski predlog o vrnitvi 27 (po drugih virih 28) prekmurskih občin Madžarski ter ta predlog posredovala Parizu. Predlog je bil tudi podkrepjen s trditvijo, da se jugoslovanske oblasti sploh ne brigajo za madžarske kraje ter jih puščajo že dve leti brez šol.

To je bil vzrok, da je oddelek za prosveto in vere deželne vlade za Slovenijo zaprosil Beograd za potrebna denarna sredstva.¹¹ K predlogu razmejitvene komisije se je v tem času oglasil tudi jugoslovanski predstavnik v tej komisiji dr. Matija Slavič. V mislih imamo pismo, ki ga je 17. januarja 1922 poslal pokrajinskemu namestniku za Slovenijo Ivanu Hribarju. Da bi mogli izbiti madžarsko argumentacijo, je tudi on prosil za potreben denar, ki naj bi bil namenjen odprtju šole v Komarovcih (ob tem je pisal, da »pred ligo narodov vendarle ne moremo priti s tem, da cela Jugoslavija nima denarja, da popravimo šolo v Komarovcih«) ter za namestitev potrebnih učnih moči (v celoti je šlo za deset učiteljev). O soboški gimnaziji pa v pismu beremo: »Slišal sem mimogrede, da mislijo s prihodnjim šolskim letom opustiti četrti gimnazijski razred v M. Soboti, ker letošnji tretješolci nimajo dovolj predizobrazbe. Glede izobrazbe bo že menda res. Toda iz političnih vzrokov je boljše, če ostane 4. razred, ker še meje ne bodo gotove . . .«

Ob koncu našega zapisa velja povzeti še spomenico, ki jo je bil še pred tem 29. oktobra 1921 dr. Slavič poslal Ivanu Hribarju. Uvodoma je v njej podčrtal, da je treba tudi duševno osvojiti Prekmurje, žal pa dvoletna izkušnja uči, da prekmurskih src nismo dobili. Še več, v začetku je bilo tamkaj več navdušenih Jugoslovancev kot pa zdaj. To je po njegovem uvidele tudi antantina razmejitvena komisija; ob tem je Slavič omenil izjavo francoskega člana komisije, ki je opozarjal na slabo upravo, premajhno skrb za delavsko vprašanje, kar pa se tiče šolstva, je Francoz omenjal neurejeno šolsko vprašanje. O slednjem beremo, da je bila »največja sramota za nas, . . . ko so se ljudje po vrsti (pred komisijo) pritoževali, da šole niso odprte ali da je manj učiteljev kot pod Madžari«. Ko je pisal o ureditvi prekmurskega vprašanja, je Slavič poudaril potrebo, da naj politična uprava prične sklicevati prekmurske župane na posvetovanja (shode), »h katerim naj pride, če mogoče, tudi kdo od Pokrajinske uprave«. Da bi ugodilo socialnim potrebam prebivalstva, je predlagal, bi se bilo treba resno lotiti tamkajšnje agrarne reforme in sekvestrov, »ker vlada tu občna nezadovoljnost. V tem oziru je treba občnega pregleda o agrarni reformi in stika z ljudstvom, da se izve, kaj je tu potrebno«. Ko je pisal o šolstvu je Slavič med drugim prosil za takojšnje odprtje dveh šol v Dobrovniku in Komarovcih, poleg tega pa naj bi ti dve šoli, skupaj še s sedmimi, razširili.

V nadaljevanju se je Slavič vključil v debato o uporabi prekmurščine (slovenskega prekmurskega narečja), ob koncu pa se obračal na Hribarja s

¹¹ A SRS, nedatirani dopis višjega šolskega sveta iz začetka leta 1922.

prošnjo, naj zastavi »ves svoj vpliv, da se Prekmurje ne pretrga in (da se ga) del ne da pod varaždinsko oblast«; kajti, če Prekmurcev ne vzgojimo za Slovence in državljane kraljevine SHS, jih vsak čas lahko znova izgubimo.¹²

DES PROBLÈMES SCOLAIRES À PREKMURJE APRÈS L'ANNEXION À LA YOUGOSLAVIE PENDANT LES ANNÉES 1919—1922

Résumé

Avec l'annexion de Prekmurje la Yougoslavie d'avant-guerre a hérité aussi les écoles publiques, communales et religieuses de cet endroit-là. Une particularité des écoles de Prekmurje était l'institution des sièges (conseils).

A la base de matériaux des Archives de SRS l'auteur essaye de résumer quelques points de vue des autorités slovènes-yougoslaves envers les écoles de Prekmurje pendant les années 1919—1922. Intéressants sont les points de vue du conseil scolaire de Prekmurje et les points de vue du représentant du gouvernement de Ljubljana dr. Skabernè, ainsi que les propositions de l'inspecteur des écoles Gaberšček et du curé Klekl. La question de Prekmurje s'est transmise même à la sphère d'activité internationale pendant ce temps-là, parce que la commission interalliée de démarcation travaillait là. En relation avec les problèmes des écoles de Prekmurje aussi dr. M. Slavič, le représentant yougoslave dans la commission de démarcation, donna son avis.

¹² A SRS, arhiv višjega šolskega sveta, spomenica o prekmurskih Slovencih, Varaždin 29. oktober 1921.

IZ ZGODOVINE STRNIŠČA IN KIDRIČEVEGA

Vida Rojic*

UDK 949.712(1-18) Strnišče-Kidričevo

ROJIC Vida: Iz zgodovine Strnišča in Kidričevega. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55=20(1984)1, str. 57—121. Izvirnik v sloven., povzetek v sloven. in angl., izvirnik v sloven. in angl., 8 slik, 2 karti.

Avtorica obravnava zgodovino slovenskega kraja Strnišče pri Ptuj, preimenovanega leta 1953 v Kidričevo. V Strnišču so bile med prvo svetovno vojno velike avstrijske rezervne vojaške bolnišnice v lesenih barakah. Po vojni je bilo tu nekaj let begunsko taborišče Slovencev, ki so pribežali iz krajev, katere so zasedli Italijani, in taborišče ruskih beguncev. Med drugo svetovno vojno so gradili Nemci v Strnišču tovarno glinice. Nova Jugoslavija je v letih 1947—1953 tovarno dogradila in ob njej še tovarno aluminija. Blizu tovarne glinice in aluminija je v istem času zrastle stanovanjsko naselje za zaposlene v tovarni, ki šteje okrog 1760 prebivalcev.

UDK 949.712(1-18) Strnišče-Kidričevo

ROJIC Vida: From the History of Strnišče and Kidričevo. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55=20(1984)1, p. 57—121. Orig. in Slovene, summary in Slovene and Engl., synopsis in Slovene and Engl., 8 pict., 2 charts.

The authoress treats the history of the Slovene place of Strnišče near Ptuj, the name of which was changed into Kidričevo in the year 1953. During the First World War there were big Austrian reserve military hospitals in wooden barracks at Strnišče. After the war there was for some time a camp for refugees there who took refuge from places occupied by the Germans, and a camp for Russian refugees. During the Second World War the Germans built a clay factory at Strnišče. In the years 1947 to 1953 the New Yugoslavia completed the factory and built an aluminium factory beside it. At the same time there grew a residential settlement for the people employed in the factory, counting about 1760 inhabitants, near by the clay and aluminium factory.

Uvod

Med velike gospodarske uspehe po osvoboditvi naše domovine štejemo dograditev in razvoj prve tovarne glinice in aluminija v Jugoslaviji, ki je pričela obratovati leta 1954. S svojimi izdelki zalaga domačo predelovalno industrijo, precej pa jih tudi izvažajo. Tovarna je med največjimi te vrste v Evropi.

Leži v bivšem Strnišču na Dravskem polju, oddaljena od Ptuja 7,5 km. Graditi so jo pričeli Nemci med drugo svetovno vojno. Leta 1953 so jo imenovali in tudi novo stanovanjsko naselje blizu nje po tedaj umrlem socialističnem revolucionarju in gospodarstveniku Borisu Kidriču. Zahodno od Kidričevega je ostal ob železniški postaji Strnišče še del starega naselja s starim imenom.

* Vida Rojic, kustodinja, Pokrajinski muzej Ptuj.

Tovarna glinice in aluminija Boris Kidrič v Kidričevem nudi danes zaslužek nad dva tisoč delavcem, doma z Dravskega polja, Ptuja, Haloz, Slovenskih goric in od drugod. Kidričevo pa šteje danes okoli 1800 prebivalcev. Aprila 1973 so praznovali v Kidričevem 20-letnico novega imena in počastili spomin na 20-letnico smrti Borisa Kidriča z odkritjem njegovega spomenika, ki je kip njegove glave, vključen v aluminijasto likovno kompozicijo, kar je oblikoval akademski kipar Viktor Gojkovič iz Ptuja.

Ko spremljamo povojna leta v tisku članke o razvoju tovarne v Kidričevem ter o razvoju stanovanjskega naselja Kidričevo, ostaja pozabljena bolj odmaknjena in izjemna zgodovina tega kraja. Zato je prav, da se z njo seznanimo, obenem pa strnemo v celoto zgodovinski pregled tovarne in njenega stanovanjskega naselja.

Zgodovina bivšega Strnišča je zgodovina mladega naselja, katerega zametki segajo v zadnja desetletja prejšnjega stoletja. Na njegovo prihodnost pa sta odločilno vplivali dve veliki človeški tragediji, prva in druga svetovna vojna. Prav v Strnišču si je prva svetovna vojna, ki je umorila na stotisoče mladih ljudi, postavila enega izmed svojih žalostnih spomenikov — grobišče stoterih vojakov, največ slovanskih narodnosti, umrlih v barakah vojaških bolnišnic avstroogrške vojske sredi strniških gozdov. Danes so grobovi izravnani v travnato preprogo, na kateri rastejo tu pa tam breze, akacije in bori in so ohranjene nekdanje pokopališke poti, kapela in zidana ograja.

Na strniškem pokopališču so našli svoj zadnji dom še umrli begunci iz slovenske Primorske in Istre in ruski kadeti, ki so se zatekli v strniške barake po prvi svetovni vojni. Tu so pokopali še nekaj umrlih v delovnem taborišču v Strnišču med drugo svetovno vojno in po vojni umrle nemške vojne ujetnike. Tako je strniško pokopališče epilog k strniški zgodovini od leta 1915 do konca 1945.

Naselje barak rezervnih vojaških bolnišnic v Strnišču bi lahko po prvi svetovni vojni izkoristili za gradnjo velike tovarne, saj so premogle lastno elektrarno, vodovod in železnico, ki jih je povezovala na obširnem zemljišču nad 234 hektarjev. Tudi lega taborišč ob železniški progi Ptuj—Pragersko je bila ugodna za razvoj industrije. Zaradi nerazumevanja oblasti in drugih okoliščin, ki jih bomo spoznali pozneje, ni zrasel v Strnišču po prvi svetovni vojni velik industrijski obrat, pač pa več manjših, ki so že čez nekaj let propadli. Tako je ostala strniška dediščina iz prve svetovne vojne neizkoriščena.

Druga svetovna vojna je znova posegla v razvoj Strnišča, kajti nacistični okupator je pričel tu graditi tovarno glinice. Socialistična Jugoslavija je gradnjo nadaljevala z državno in mednarodno investicijo. Financirati je bilo potrebno še 95 odstotkov opreme in 30 odstotkov gradbenih del. Poleg tovarne glinice so zgradili še obsežne stavbe tovarne aluminija. Proizvajati sta pričeli leta 1954 s tovarniškim imenom Boris Kidrič v kraju z novim imenom KIDRIČEVO.

Strnišče do prve svetovne vojne

Dravsko polje, kjer stoji danes tovarna glinice in aluminija in stanovanjsko naselje Kidričevo, je diluvijska prodnata naplavina med Slovenskimi goricami, Halozami, Pohorjem in Medjimursko ravnino. Obrobje Dravskega polja tvorijo gline, ilovice in pesek, kar so naplavili potoki in hudourniki iz Haloz in Slovenskih goric. Za Dravsko polje vzhodno od Ptuja se je utrdilo ime Ptujsko polje, Dravsko polje pa imenujemo ravnino zahodno od Ptuja.

Dravsko polje je pod kontinentalnim podnebnim vplivom s sušnimi poletji in mrzlimi vetrovnimi zimami. Padavin je precej, njihovo letno povprečje je 1200 mm.

V gozdovih Dravskega polja rastejo predvsem rdeči in zeleni bor ter akacija, manj pa hrast in jelša. Močvirnati svet je v južnem delu ob potoku Polskava in Reka. Tu so travniki in jelšovi gozdovi. Oba potoka ob deževju poplavljata okolico. Na Dravskem polju gojijo koruzo, pšenico, krompir, deteljo, manj pa druge poljščine. Razvita je govedoreja, svinjereja in perutninarstvo. Razvit je tudi lov na fazane, jerebice, zajce in srnjad.

Zaselek Strnišče na Dravskem polju se je razvil severno od železniške proge Ptuj—Pragersko. Leta 1912 je dobilo naselje lastno postajališče.¹

Upravno je spadalo Strnišče k sosednji Župečji vasi, ki jo omenjajo zgodovinski viri prvič okrog leta 1200. Bila je last šentpavelskega samostana na Koroškem.

V Strnišču je sezidal gradič leta 1870 grof Schoendorf, lastnik razpadajoče graščine Schneeweiss v sosednji vasi Apače.² Po podatkih na geodetski upravi v Ptujju meri graščina v tlorisu 418 m², prvo gospodarsko poslopje pa 1444 m². Čez nekaj let so zgradili še tri gospodarske stavbe, ki merijo skupaj okoli 1000 m².

Okrog graščine v Strnišču se je razprostiralo obsežno posestvo, veliko nekaj nad 331 hektarjev. Leta 1896 je kupil posestvo in graščino Franc von Hellin iz Ptujja. Gozdovi so pokrivali 152 hektarjev strniške posesti.³

V delavska stanovanja v graščinskih gospodarskih poslopih se je naselilo z letom 1870 več delavskih družin in samskih delavcev, v gradu pa graščak z družino. Tako je nastalo naselje Strnišče na Dravskem polju z okrog šestdesetimi prebivalci. Z rojstvi otrok v delavskih družinah se je število strniških prebivalcev dvigalo. Otroci iz Strnišča so obiskovali šolo v Lovrencu na Dravskem polju.

Za zaselek Strnišče se je najprej udomačilo ime po graščinskih hlevih z ovni (Stärstall — ovčji hlev), kakor jih je imenoval nemški gospodar. Iz tega imena se je izoblikovalo ime Sterntal ali Sternthal, kakor ga zgodovinski viri različno pišejo.⁴

Med prvo svetovno vojno, ko je avstro-ogrška vojska zgradila blizu gradu več taborišč z barakami, se je po izsekanih gozdnih površinah za barake, širilo med Slovenci za kraj ime Strnišče. Novembra 1918, po razpadu Avstro-Ogrske, so oblasti kraj tudi uradno tako imenovali.

Že med prvo svetovno vojno se je ime Sterntal (Sternthal) — Strnišče razširilo na vse ozemlje, na katerem so zrasla barakarska naselja vojaških bolnišnic, to je na del katastrskih občin Apače, Gerečja vas in Lovrenc na Dravskem polju.⁵

Vojaške rezervne bolnišnice v Strnišču med prvo svetovno vojno

Avstro-ogrski vojski so narekovale med prvo svetovno vojno vojaške potrebe, da je zgradila leta 1915 v Strnišču več vojaških rezervnih bolnišnic in taborišče za vojne ujetnike.

¹ Krajevni lekalkon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 498.

² Glej opombo 1, str. 513.

³ Temeljno sodišče v Mariboru, enota v Ptujju, zemljiška knjiga (vknjižba lastnika). Zgodovinski arhiv v Ptujju (velikost posestva).

⁴ Martin Hazenimall, Lovrenc 44 (prebivalci).

⁵ Zupnijska kronika Lovrenc na Dravskem polju, str. 77 (Ime).

⁶ Pokrajinski muzej Ptuj, arhiv oddelka ljudske revolucije, Zbirka dokumentov o Strnišču med prvo svetovno vojno (dopis med vojaškim poveljstvom v Gradcu, okrajnim glavarstvom v Ptujju in gradbenim vodstvom taborišč za vojne ujetnike in rezervne vojaške bolnišnice v Strnišču ter načrt taborišč z dne 26. 10. 1915).

Na bojiščih so nudili prvo pomoč ranjencem frontni lazareti in bližnje vojaške bolnišnice. Velik naval ranjencev in bolnih vojakov na vojaške bolnišnice je vojaške oblasti prisilil zgraditi še rezervne bolnišnice z imeni matičnih bolnišnic, odkoder so sprejemale bolne vojake. Vojaške oblasti pa so potrebovale tudi taborišča za vojne ujetnike.

Kakor nam dokazujejo zgodovinski viri, so pričeli graditi taborišče v Strnišču marca 1915 in z gradnjami zaključili že jeseni 1915, le nekaj manjših gradenj so opravili še pozneje.

V šestih ograjenih taboriščih z barakami in z nekaterimi barakami izven ograjenih taborišč je bilo prostora za okrog 14.000 postelj, kar nam prikazuje ohranjeni načrt taborišč iz leta 1915. Tako je blizu starega Ptuja, znanega že iz rimskih časov, ki je štel leta 1910 le okrog 4000 prebivalcev, zraslo leta 1915 v nekaj mesecih naselje lesenih barak, ki je lahko spravilo pod svoje okrilje nad trikrat več prebivalcev.

Ohranjeni dopisi med okrajnim glavarstvom v Ptujem in vojaškim poveljstvom v Gradcu ter vojaškim gradbenim vodstvom taborišča v Strnišču nas seznanjajo, čigavo zemljo so uporabili za gradbišče.⁶

Da so se vojaške oblasti odločile prav v Strnišču zgraditi veliko vojaško bolniško naselje, so bili odločilni trije dejavniki: bližina železnice, zemljepisna lega in kakovost tal.⁷

Prvi ohranjeni dopis v protokolni mapi okrajnega glavarstva v Ptujem o gradnji taborišč v Strnišču med I. svetovno vojno je z dne 28. marca 1915. To je odobritev projekta za gradnjo sanitarij, ki ga je poslalo vojaško poveljstvo v Gradcu vojaškemu gradbenemu vodstvu v Strnišču. Projekt je pripravila sanitarna komisija gradbenega vodstva vojaškega ujetniškega taborišča v Strnišču (Militärbauleitung fuer das Kriegsgefangenen-Lager in Sterntal).

Vojaške oblasti so tedaj nameravale zgraditi le vojaško ujetniško taborišče za približno 20.000 vojnih ujetnikov. Graditi so ga pričeli marca 1915. Ko pa je maja 1915 izbruhnila vojna osrednjih sil z Italijo, so načrt taborišča v Strnišču spremenili. Potrebovali so namreč več vojaških bolnišnic bliže italijanske fronte. Vsa taborišča vojnih ujetnikov na Štajerskem in Koroškem so zato ukinihi. Iz Strnišča so izselili prvih 1000 vojnih ujetnikov, ki so jih tam že maja 1915 naselili. Poslali so jih na Madžarsko.⁸

Za taborišča najeta zemlja

Z dne 9. junija 1915 je ohranjen dopis okrajnega glavarstva v Ptujem gradbenemu vodstvu v Strnišču, ki izraža željo, naj gradbeno vodstvo navede parcele, ki jih zavzema gradnja vojaških objektov v Strnišču. Dopisu je pridan izkaz (Ausweis) vojaškega gradbenega vodstva v Strnišču o prevzetih zemljiščih v Lovrencu, Gerečji vasi in Apačah. V njem beremo, da so najeli zemljo z gozdovi in polji od petnajstih posestnikov v Lovrencu. V Gerečji vasi so najeli zemljo s travniki in polji od petindvajsetih posestnikov, v Apačah pa gozdove od dveh posestnikov.

V Lovrencu je zavzela najeta zemlja petnajst parcelnih številk te katastrske občine v izmeri 145 ha, 47 arov in 88 m². V Gerečji vasi je merila najeta zemlja 15 ha, 71 arov in 4 m², zajela pa je 25 parcelnih številk te katastrske občine. V Apačah je merila najeta zemlja 71 ha, 54 arov in 54 m² in je

⁶ Glej opombo 5.

⁷ Izjava Franceta Čučka iz Ptuja o taboriščih v Strnišču, l. 1962; odd. LR, Pokrajinskega muzeja v Ptujem. (Dalje: odd. LR PMP).

⁸ Pismo avstrijskega državnega arhiva, vojnega arhiva, Dunaj, Stifgasse 2 — Skupščinski občine Ptuj, 22. 5. 1973; odd. LR PMP.

zajela tri parcelne številke te katastrske občine. Po nastavku zemljiškega katastra izpred prve svetovne vojne je vsa najeta zemlja merila **234 ha, 10 arov in 28 m².**⁹

V protokolu komisije ptujskega okrajnega glavarstva z dne 25. in 26. oktobra 1915 beremo, da so določili gradnjo vojaških objektov v Strnišču na podlagi vojaške zakonodaje. V tem protokolu beremo o najeti zemlji petih posestnikov v Njivercah in štirih v Lovrencu. V Lovrencu so oddali zemljo v najem Štefan Rodošek, najemnik železniške zemlje, Jakob Matzun in Franc von Hellin iz Ptuja ter graščak Rudolf Waren Lippit iz Turnišča pri Ptuju.

Kmetu Rodošku je odpadla zaradi gradenj žetev, beremo v protokolu, za kar je prejel 250 kron odškodnine. Drugim posestnikom so gradnje poškodovale gozdne nasade. Na Hellinovi zemlji so zgradili taborišče s št. III, na Lippitovi so kopali jarke za kanalizacijo. Iz Apač je vojska vzela v najem zemljo Francu in Mariji Intihar, za kar sta bila oškodovana pri poljskih pridelkih in gozdnih nasadih.

Protokol navaja, koliko je vojska določila vsakemu posestniku letne najemnine in odškodnine za uničene nasade. Za zemljo so dobivali od 1,50 do 30 kron najemnine za ar. Poleg že navedene odškodnine za žetev so odšteli za škodo v Matzunovem gozdu 1350 kron, v Lippitovem pa po aru 15 do 30 kron. Franc von Hellin je dobil 4115 kron odškodnine za polje, za škodo v gozdu in ureditev taborišča št. III. Dodelili so mu tudi letno najemnino za najete grajske stavbe v Strnišču in za gospodarska poslopja, kar je znašalo 1500 kron. Za štiri sobe, kuhinjo in pritlikline v gradu je dobil 260 kron letne najemnine. Grajske prostore so mu po zgraditvi taborišča nameravali vrniti. Najeli so pa še sadovnjak za 2500 kron letno. Za uporabo Hellinove železnice od železniške postaje do gradu, ki je bila ozkotirna, so mu namenili 39 kron letno. Pri višini najemnine za železnico so upoštevali, da bo Hellin železnico tudi sam uporabljal.

Največ najete zemlje je bilo od veleposestnika Franca von Hellina v k. o. Lovrenc na Dravskem polju. Merila je 145,4758 ha ali 62,4% od vse najete zemlje. Druga najeta zemlja je pripadala raznim lastnikom. Po kulturah je najeto zemljišče merilo **195 ha 80 arov in 79 m² gozdov** ali 84% od vse najete zemlje, (v Apačah 71,5454 ha, v Gerečji vasi 0,8570 ha, v Lovrencu 123,4055 ha). Njiv je bilo **34,6959 ha** (v Gerečji vasi 13,0363 ha, v Lovrencu 21,6596 ha. Pašnikov je bilo **3,1523 ha** (v Gerečji vasi), poti 0,0360 ha (v Gerečji vasi), stavb 0,2937 ha (v Lovrencu) in vrtov 0,1170 ha (v Lovrencu).

Protokol navaja dalje, da sega taboriščna bolnišnica do meje občine Lovrenc in do Gerečje vasi. Na parcelah k. o. Gerečja vas s številkami 1021/21 in 1021/2 stojita strojnica in taborišče infekcijske bolnišnice.

Za glavarstvo v Ptuju je protokol podpisal dr. Otmar Pirkmaier. Mimosgrede povedano je bil Pirkmaier doma iz Frama in zaveden Slovenec ter med tistimi, ki so utirali v ptujskem okraju pot k ustanovitvi nove jugoslovanske države. Po vojni je bil prvi ptujski glavar v novi državi SHS.

Protokol, ki ga je za glavarstvo podpisal dr. Pirkmaier, je podpisalo še dvanajst posestnikov, od katerih so oblasti vzele zemljo v najem. Ti so bili: Franc von Hellin, Martin in Gera Strucel, Marija Kancler, Vinko in Marija Podgoršek, Andrej in Marija Stamberger, Marija Godec, Marija Intihar, Gera Frangež in Martin Strucel kot varuha Simona Frangeža ter veleposestnik Rudolf Lippit, lastnik graščine v Turnišču pri Ptuju.

Protokol ptujskega glavarstva z dne 26. oktobra 1915 navaja člane komisije za vojaške objekte v Strnišču: dr. Pirkmaierja kot predsednika in za-

⁹ Zgodovinski arhiv Ptuj (podatek posredoval Peter Klavinc l. 1973).

stopnika glavarstva, kapetana Adolfa Navratila kot zastopnika vojaške komande v Gradcu, finančnega svetnika Adolfa Klodica, Ritterja von Sabladiškega — zastopnika finančnega urada v Ptujju ter še dva strokovna izvedenca. To sta bila okrajni gozdar Gottfried Grill in posestnik Karl Sima na Zg. Bregu pri Ptujju.¹⁰

Načrt taborišč

Med najpomembnejšimi ohranjenimi dokumenti o taboriščih v Strnišču je načrt taborišča z dne 20. oktobra 1915, v merilu 1 : 2880, z naslovom: Katastrski načrt bolniških taborišč v občini Lovrenc, Apače in Gerečja vas, c. k. vojaškega gradbenega vodstva v Strnišču (Katastralplan fuer das Spitallager Sterntal in der Gemeinde Lowrenz, Amtmannsdorf, Gersdorf k. k. Militaerbauleitung Sterntal). Naj pri tem opozorim, da je v istem naslovu različno napisano ime Sterntal-Sternthal.

V načrtu je narisano devet ograjenih prostorov z barakami, med njimi šest velikih in raztresene barake izven ograjenih prostorov. Načrt navaja tele obsege in imena taborišč:

1. Klatovo (taborišče I)	6,2766 ha
2. Dunaj (taborišče II)	7,1870 ha
3. Rusko ujetniško taborišče (III)	7,4196 ha
4. Sanok (taborišče IV)	7,3600 ha
5. Delavnice	1,6160 ha
6. Halic (taboriščna bolnišnica)	4,0812 ha
7. Pekarne	1,6338 ha
8. Pralnica, razkuževalnica, karantena	3,4826 ha
9. Mlada Boleslava	7,1144 ha
Skupaj	46,1712 ha

Ograjeno je bilo še pokopališče, veliko 0,9273 ha, ležeče v k. o. Gerečja vas, južno od železniške proge. Ogradili so tudi kopališče blizu taborišča Halic (kjer leži tudi sedanje kopališče v Kidričevem). Bazen je meril 84 m². Srednje velik bazen sedanjega kopališča v Kidričevem je del starega bazena, ki so ga popravili in nekoliko povečali.

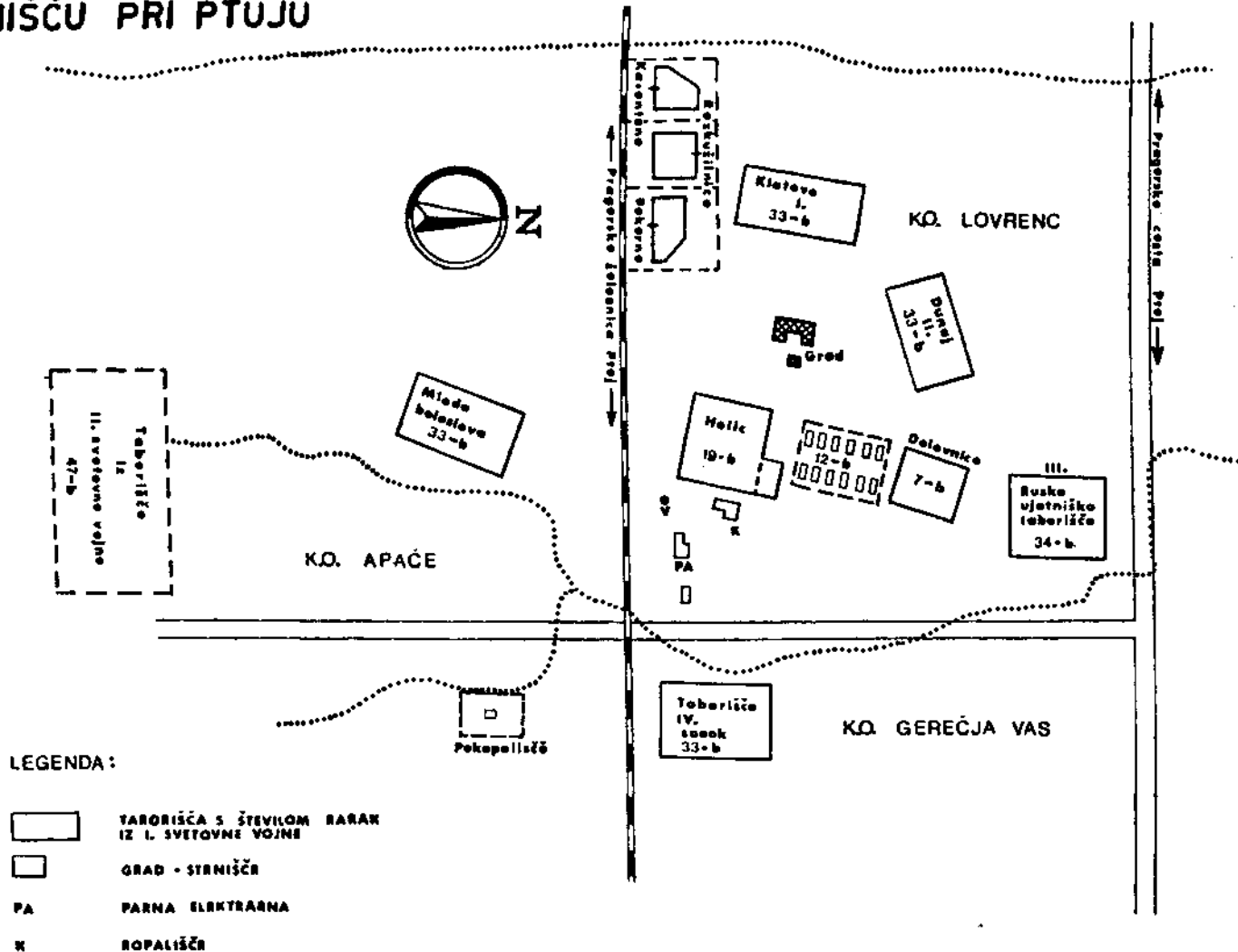
Na katastrski občini Lovrenc so zgradili vsa taborišča, razen taborišča Sanok (IV) in pokopališče. Oba sta ležala vzhodno od vseh drugih taborišč in sedanje ceste ob naselju Kidričevo na območju k. o. Gerečja vas, prvo severno in drugo južno od železniške proge. Pokopališče zavzema na zahodnem robu ozek pas zemlje k. o. Apače.

Taboriščna naselja so ležala vsaksebi po več sto metrov. Severno od železniške proge Ptuj—Pragersko se je razprostiralo do ceste Ptuj—Pragersko sedem ograjenih naselij. Med njimi so bile skupine barak, ki niso bile ograjene. Služile so za oboroženo moštvo taborišča in za razne druge namene. Blizu železniške proge, od nje oddaljene okoli 50 m, so ležala ograjena taborišča pekarn, pralnic, razkuževalnice in karantene. Severno od teh se je razprotiralo taborišče rezervne bolnišnice KLATOVO (TABORIŠČE I). Vzhodno od njega je stala graščina z gospodarskimi poslopji. Severno od graščine je bila rezervna bolnišnica HALIC, severno od te skupina barak za oboroženo moštvo taborišča, severno od njega delavnice in severno od njih ob cesti Ptuj—Pragersko rusko ujetniško taborišče (taborišče III).

¹⁰ Glej opombo 5.

SKICA TABORIŠČ

VOJAŠKIH REZERVNIH BOLNIŠNIC
MED I. SVETOVNO VOJNO
V STRNIŠČU PRI PTUJU

Vsa taborišča so ležala na gozdnatem območju rdečega in zelenega bora ter akacije z izjemo redkih pašnikov in njiv. V načrtu je zarisana le ena rezervna bolnišnica južno od železniške proge. Zaznamovana je z imenom Mlada Boleslava (Jungbunzlau), namenjena za infekcijske bolezni.¹¹

Barake

Načrt vojaških bolnišnic v Strnišču nas seznanja s številom in namenom barak. Nakazuje število postelj za bolnike, vojne ujetnike in osebje taborišča. Navedbe v načrtu nam nudijo te podatke o številu spalnih in drugih barak:

Ime taborišča	Število spalnih barak	Število barak za druge namene	Število barak za sanitarije
Klatovo	24	9	8
Dunaj	23	10	8
Ujetniško taborišče	24	10	8
Halic	11	8	1
Sanok	24	9	8
Mlada Boleslava	21	12	—
Delavnice	3	4	3
Barake za moštvo	10	2	4
Karantena	4	2	2
Pekarne	1	3	1
Pralnica in razkuževalnica	—	5	—
Raztresene barake	6	27	—
Skupaj	151	101	43

Taborišče je štelo po načrtu 295 barak. Če odštejemo majhne barake za stražarnice in stranišča, je bilo v taborišču 252 večjih barak različne velikosti. Največje so merile po dolžini okrog 45 m, po širini pa 10 do 14 m. Načrt za eno od velikih barak je ohranjen v Zgodovinskem arhivu v Ptuj. Prikaže dve baraki-dvojčki s skupno vmesno steno, od katere se širi vsaka baraka na svojo stran. Tloris barake je pravokotnik. Vsaka baraka ima po tem načrtu dve spalnici (16 × 11 m) z 48 ležišči v vsaki spalnici. Vsaka ima še izolirnico z dvema posteljama (3,90 × 3,80 m), sobo za paznike s tremi posteljami (5 × 3,80 m) in hodnik (11,20 × 3,80 m). Vsaka baraka ima v sredini prizidek (8 × 5,60 m). V njem je kopalnica s tremi kadmii in umivalno školjko, dve stranišči s školjkama in pisoarjem, prostor za umazano perilo in pomožna kuhinja. Načrt za barako dvojček v merilu 1 : 50 je bil naslovljen na gradbeno vodstvo ujetniškega taborišča v Strnišču in ni datiran. Ker pa vemo, da so to taborišče gradili leta 1915, je seveda iz tega obdobja.

Med večje stavbe v taboriščih so sodile poleg barak s sto ležišči še jedilne hale, ki so bile po dve v ruskem taborišču in v bolniških taboriščih Dunaj, Sanok in Klatovo.

Barake z različnim številom ležišč je imela le bolnišnica Mlada Boleslava. V devetih barakah je bilo po 100 postelj, v petih po 20 in v eni 37. Le v Mladi Boleslavi je v načrtu zaznamovano število postelj, drugod pa le namen

¹¹ Glej opombo 5.

barake. Po velikosti barak v Mladi Boleslavi pa zaključujemo lahko, koliko ležišč je bilo v drugih taboriščih in v raztresenih barakah izven ograjenih taborišč, kar nam pove naslednja tabela:

Taborišče	Število barak	Število postelj v eni baraki	Skupno število postelj
Mlada Boleslava	21	različno	1197
Rusko ujet. taborišče	24	100	2400
Sanok	24	100	2400
Dunaj	23	100	2300
Halic	11	100	1100
Karantena	4	100	400
Klatovo	24	100	2400
Delavnice	3	100	300
Bivališče moštva	10	100	1000
Raztresene barake	6	100	600
Pekarna	1	50	50
Skupaj	151		14147

Tako nam ohranjeni načrt razkriva, da je lahko prebivalo v Strnišču tedaj nad 14.000 ljudi: okrog 9700 ranjenih in bolnih vojakov, 2400 vojnih ujetnikov in 2000 zaposlenih (oboroženo moštvo, zdravstveno osebje, uradniki, strokovni in pomožni delavci).

V taboriščih Sanok, Dunaj (Wien), Klatovo (Klattaw) in v ruskem ujetniškem so bile poleg barak z ležišči in dveh jedilnih hal še tri do štiri kuhinje, pisarne, delavnice, skladišča in sanitetna baraka, baraka za požarno policijo in ob ograji še stražarnice.

Osamljeno taborišče Mlada Boleslava južno od železniške proge je imelo kar dve stražarnici izven ograje. Mlada Boleslava ni imela jedilnih hal pač pa barake za bolničarje, tri kuhinje za bolnike, dve za bolničarje, barako za pisarno, skupno barako za delavnice in skladišča, pralnico, upravno barako, dve ambulanti in dve mrtvašnici.

Načrt nas seznanja, da je imelo naselje moštva dve kuhinji, taborišče delavnic pa kuhinjo za vojne ujetnike, ki so jih zaposlili v delavnicah.

Nekatere barake so bile znotraj obite le z lepenko in so imele lesena ladijska tla. Oficirske in zdravniške stanovanjske barake so opremili s parketom, stene pa obložili s politiranimi deskami.

V načrtu barake »dvojček« za ujetniško taborišče je navedeno, da sta bili baraki leseni, zunaj obloženi z izolirno lepenko, pokriti z dvojno izolirno lepenko, ki je bila pritrjena z lesenimi letvami. Okna so bila enojna z zunanjimi polknamami, peči pa iz opeke in cementa.

V načrtu taborišč iz oktobra 1915 so vrisane v prostoru med ograjenimi taborišči tele raztresene barake z imeni: pošta, cerkev, tri oficirske barake, oficirska menza, baraka za zdravnike, skladišče, upravna baraka, baraka orožnikov, glavna straža, zaporna baraka, velika strojnica, klavnica, skladišče orozlame, skladišče bencina, skladišče sena, dve baraki ob železniški progi (neslame, imenovani), dve drugi neimenovani baraki, sedem stražarnic in dve kantini. Skupaj je v načrtu vrisanih 33 raztresenih barak.¹²

¹² Glej opombo 5.

Dokument iz leta 1921 navaja, da so v Strnišču iz vojnih dni ohranjene izven ograjenih prostorov tele barake: upravna (velika 44×10 m), kavarna s kletjo in kegljiščem, kopališče s kabinami in zidanim bazenom (230 m^2), dimnikarska baraka, klavmice s stanovanjem za mesarja, hlevom in senikom (stavbe so merile $18 \times 5,40$ m; $15 \times 3,20$ m in $13,5 \times 21,3$ m). Izven ograjenih taborišč je stala še električna centrala, ki je obsegala strojnico ($26,6 \times 17$ m), stanovanje ($13,5 \times 7,6$ m), lopo za premog ($7,4 \times 23$ m), hišo pri vodnjaku ($4,6 \times 3,2$ m), hišo s črpalko za vodo ($2,3 \times 2,8$ m) ter hladilnik za vodo (10 m^2). Poleg teh barak so bile še strojnica ($12,2 \times 6,1$ m) s stanovanjskimi hišami ($8,20 \times 7$ m in $3,4 \times 1,20$ m) in lopa ($5,1 \times 9$ m), rokodelska menza (254 m^2) z zidano kletjo (82 m^2) in verando (90 m^2), barake za bencin, za požarno brambo, remiza za železniške vozove in še ena baraka (velikost približno 5×6 m).

Dokument navaja še 14 raztresenih barak: za pisarne, straže, skladišča, kovačnico z dvema lopama, dve straniščni, eno stanovanjsko, poštno, upravno in dve stanovanjski za orožnike. Velikost teh barak je bila različna, od 98 do 552 m^2 , povprečna velikost pa 356 m^2 .¹³

Načrt iz leta 1915 ima vrisanih 33 raztresenih barak, dokument iz leta 1921 pa jih navaja 37, kar pove, da so po letu 1915 zgradili še nekaj barak.

Memoarni vir o strniških taboriških navaja, da so leta 1915 razširili postajališče Strnišče z novimi železniškimi tirji in podaljšali Hellinovo ozkotirno železnico do vseh taborišč. V taborišča na Strnišče so vozili ranjence posebni vlaki, največ s fronte na Karpatih. V strniškem gradu je stanoval štab avstrijske vojaške uprave z generalom na čelu.¹⁴

Na kraju, kjer je v načrtu navedena strojnica, je delovala kalorična električna centrala s tremi parnimi lokomobilami, s skupno pogonsko silo za vodovodne motorje, ki so oskrbovali z vodo vsa taborišča. Vodovodni stolp je natakal vodo iz treh betoniranih vodnjakov, zgrajenih v gozdu izven taborišč.¹⁵

Žična ograja okrog taborišč je bila visoka dva metra. Obdana je bila še z bodečo žico. V bolnišnicah so bili poleg avstrijskih tudi češki zdravniki, sovražniki avstroogrske monarhije. Namenoma so zadrževali slovanske vojake dalje v bolniški oskrbi in jih tako čuvali in odtegovali bojišču. Češki zdravniki so skupaj z vojaki slovanskih narodnosti vneto pričakovali razpad avstroogrske monarhije in ustanovitev samostojnih slovanskih držav po končani vojni. Od slovanskih zdravnikov v strniških taboriščih je znan le dr. Franc Toplak, doma iz Slovenskih goric.¹⁶

V Župnijski kroniki Lovrenc na Dravskem polju beremo v sestavku »Lazaret v Strnišču« poleg imen, ki jih navaja citirani načrt iz leta 1915 še taborišča VRŠOVICE in KUTNA GORA, in da so v lazaretu skrbele za ranjence in bolnike bolničarke Rdečega križa in šolske sestre iz Maribora.

Bolni vojaki

O zasedbi ranjencev in bolnih vojakov v strniških bolniških vojaških taboriščih nam dokumenti bolj skopo strežejo s podatki. V avstrijskem državnem arhivu — vojnem arhivu na Dunaju nam eden izmed dokumentov navaja, da lahko sprejme taborišče v Strnišču v štiri skupine naselij, od I. do

¹³ Zgodovinski arhiv CK ZKS Ljubljana (Zbirka dokumentov deželne vlade Slovenije o Strnišču iz let 1919—1922). Cenilni zapisnik gospodarske komisije za stvarno demobilizacijo, z dne 28. 8. 1921.

¹⁴ Glej opombo 7.

¹⁵ Glej opombo 7 in 13.

¹⁶ Glej opombo 7 in Mrliški matični knjigi Mlade Boleslave in Klatova; Matični urad Lovrenc na Dravskem polju.

IV. — 12.000 lažjih bolnikov, v vsako naselje po 3000. V pravkar urejeno taboriščno bolnišnico, navaja dokument z dne 21. 6. 1915, je prispelo 800 nalezljivo bolnih vojakov, v infekcijsko bolnišnico pa 1200.

Julija 1915 so naselili v Strnišču dve rezervni bolnišnici **Lukavac** in **Temesvar**, avgusta pa še rezervne bolnišnice **Vršovice** (Wrschowitz), **Kutna gora** (Kutenberg) in **Mlada Boleslava** (Jungbunzlau). Konec septembra 1915 so uredili še rezervno bolnišnico **Jičin**, leta 1918 pa se je zadrževala v Strnišču nekaj časa rezervna bolnišnica **Dunaj XIX** (Wien XIX.). Vse strniške bolnišnice so bile podrejene Poveljstvu c. k. bolnišnic v Strnišču pri Ptujju (Kommando der k. k. Spitaeler in Sternthäl bei Pettau), vendar so vojaško, ekonomsko in administrativno delovale samostojno.

Trije dokumenti v državnem vojnem arhivu na Dunaju vsebujejo podatke o številu bolnih vojakov v Strnišču. Prvi z dne 27. 12. 1915 navaja, da je v rezervnih bolnišnicah v Strnišču 5950 bolnikov: v Mladi Boleslavi 1000, v Kutni gori 1500, Lukavcu 1000, Pardubicu 900, Temesvaru 800 in Vršovicah 750. Oficirjev je med njimi 171.

Drugi dokument z dne 18. 8. 1916 nas seznanja, da se je zdravilo na koncu aprila 1916 v Strnišču 5510 vojakov in oficirjev: v Mladi Boleslavi 300 nalezljivo bolnih in 700 drugih, v Kutni gori (taborišče II) 1500, v Lukavcu (taborišče IV) 1900, v Vršovicah pa 610. V rezervni bolnišnici Vršovice je bila urejena tudi operacijska soba. V oddelku za odpravo rekonvalescentov je bilo 500 vojakov. Po omenjenem dokumentu je bilo v Strnišču tedaj 163 bolnih oficirjev in 5247 vojakov v navedenih oddelkih.

Tretji dokument z dne 24. 2. 1917, navaja le normalno zasedbo za dermatološke bolnike na zbirni postaji za kožno bolne brez luetičnih bolnikov. Ti imajo 500 postelj v šestih barakah, od št. 1 do 6, v rezervni bolnišnici **Klatovo**. Normalna zasedba nalezljivo bolnih v bolnišnici Klatovo pa je v petnajstih barakah 1500 vojakov. Skupaj se lahko tu zdravi 2000 bolnikov.

Iz leta 1918 nam dve poročili iz Strnišča vojaškemu poveljstvu v Gradcu navajata število bolnikov v rezervnih bolnišnicah v Strnišču. Poročilo z dne 6. 2. 1918 javlja, da je v rezervni bolnišnici **KLATOVO** (taborišče I), v oddelku za nenalezljivo bolne 200, v oddelku za nalezljivo bolne pa 1500 vojakov. V **MLADI BOLESLAVI** je 20 nenalezljivo bolnih oficirjev in 937 nalezljivo bolnih vojakov. Po tem poročilu je razvidno, da je bilo v obeh navedenih bolnišnicah skupaj 2657 vojakov.

Poročilo z dne 18. 8. 1918 navaja, da je v **MLADI BOLESLAVI** 20 nalezljivo bolnih oficirjev in 980 vojakov, to je v oddelku za pljučno tuberkulozo in oddelkih za druge nalezljive bolezni. V rezervni bolnišnici **HALIC** je po tem poročilu 14 oficirjev in 586 nalezljivo bolnih vojakov. V rezervni bolnišnici **KLATOVO** (I) je v oddelku za nalezljivo bolne 1700 vojakov, v **SANOKU** je 40 oficirjev in 2000 vojakov. Sanok je bila centralna bolnišnica za venerične bolezni. V rezervni bolnišnici **WIEN** (Dunaj) je ležalo 1000 nenalezljivo bolnih vojakov. Po tem poročilu znaša seštevek bolnikov v Halicu, Mladi Boleslavi, Klatovu, Sanoku in Dunaju 6340 bolnikov.

Citirani dokumenti iz državnega vojnega arhiva na Dunaju so nas seznanili z imeni rezervnih bolnišnic v Strnišču, ki jih vseh ne navaja načrt iz leta 1915. Ta so **JIČIN**, **LUKAVAC**, **KUTNA GORA**, **VRŠOVICE** in **TEMESVAR**. Dokument iz avgusta 1916 izpušča imeni Pardubic in Temesvar, dokument iz februarja 1917 pa omenja Klatovo, ki ga prejšnja dva ne omenjata.

Navedba različnih imen strniških rezervnih bolnišnic nam pove, da so matične vojaške bolnišnice v raznih krajih Avstro-Ogrske najemale taborišča v Strnišču za določen čas. Za Mlado Boleslavo, katere matična bolnišnica je bila na Češkem, vemo, da je delovala v Strnišču od leta 1915 do konca voj-

ne. Rezervne bolnišnice Lukavac, Vršovice in Kutno goro omenjajo navedeni dokumenti le v letih 1915 in 1916. Poljski bolnišnici Sanok in Jičín sta omenjeni z rezervno bolnišnico v Strnišču v dokumentih le enkrat.

Ker se pojavljajo v Strnišču imena matičnih bolnišnic z Dunaja, Češke, Madžarske in Poljske, je jasno, da je Strnišče služilo sanitetnim potrebam vzhodnega bojišča. V ujetniškem taborišču v Strnišču pa so bili internirani poleg ruskih ujetnikov tudi italijanski, kajti v mrliški knjigi je navedeno, da sta v Strnišču umrla dva italijanska vojna ujetnika leta 1917 in sedemnajst leta 1918.

Omenjena poročila o bolnikih v strniških vojaških bolnišnicah nas ne vodijo do zanesljivega skupnega števila prebivalcev v strniških taboriščih med prvo svetovno vojno. Vemo pa, da so ga tvorili bolni vojaki, vojni ujetniki, sanitetno in upravno osebje, strokovni in drugi delavci, oborožene enote orožnikov in požarna policija. Poročila navajajo le trenutne zasedbe bolniških postelj in pri tem izpuščajo tudi po dva do tri taborišča. Nobeno doslej odkrito poročilo o vojaških rezervnih bolnišnicah in ujetniškem taborišču v Strnišču ne navaja celotnega števila prebivalcev taborišč.

Največje število možnih prebivalcev v strniških taboriščih navaja poročilo vojaškega gradbenega vodstva vojnega ujetniškega taborišča z dne 1. 6. 1915, ki omenja, da lahko sprejmejo taborišča od I do IV po okrog 3000 lažje ranjenih, skupaj torej okrog 12.000 ranjencev. V pravkar urejeno taboriščno bolnišnico za nalezljive bolezni lahko sprejmejo 800 bolnikov, v pravkar urejeno infekcijsko bolnišnico pa 1200 nalezljivo bolnih. Po tem poročilu sodeč je bilo v Strnišču pripravljenih okrog 14.000 bolniških postelj.¹⁷ Poročilo izpušča dvoje taborišč, ki sta v načrtu iz leta 1915 imenovani kot Halic in Mlada Boleslava, v katerih je bilo prostora skupaj za 2297 bolnikov. Izpuščena je navedba ležišč tudi v karanteni, delavnicah, barakah za oboroženo moštvo, v pekarskem naselju in v raztresenih barakah, kjer je po načrtu iz leta 1915 bilo skupaj predvidenih 2350 ležišč. Če upoštevamo vse te podatke, bi bilo v Strnišču okrog 18.650 ležišč. Število se približno ujema z izjavo bivšega vinskega trgovca in veleposestnika Franca Čučka iz Ptujja, ki je dobavljal upravi taborišč vino. V njegovi izjavi bomo, da je šlo Strnišče v združenih rezervnih bolnišnicah (Die vereinigten Reservespitaele Sterntal), kakor pravi, da so se naselja uradno imenovala — okrog 20.000 prebivalcev.¹⁸

Pri številu bolniških postelj v Strnišču, ki jih navaja dokument z dne 1. 6. 1915 Vojaškega gradbenega vodstva ujetniškega taborišča v Strnišču (Der k. u. k. Militaerbauleitung fuer das Kriegsgefangenen lager in Sterntal), (ki je, kot kaže, obdržalo še staro ime, čeprav je gradilo že taborišča rezervnih vojaških bolnišnic) — moramo upoštevati tudi poročila o trenutni zasedbi bolnikov v Strnišču, ki pa tudi niso popolna. Vsiljujejo pa mnenje, da taborišča v Strnišču niso bila vedno polno zasedena. Zato lahko sklepamo, da je bilo v Strnišču navadno 14.000 do 15.000 prebivalcev. Možno pa je, da je bilo taborišče tu pa tam po nekaj tednov ali mesecev tudi polno zasedeno in je tako šlo okrog 19.000 prebivalcev.

¹⁷ Pismi avstrijskega državnega arhiva — vojnega arhiva SO Ptuj, z dne 22. maja 1973 in 31. avgusta 1973 z navedbami dokumentov z dne 1. 6. 1915 (vojnega gradbenega vodstva v Strnišču), z dne 18. 8. 1916 (o zasedbi v rezervnih bolnišnicah v Strnišču) in z dne 24. 2. 1917 (o zasedbi v bolnišnici Klatovo v Strnišču). Dokumente hrani odd. LR PMP.

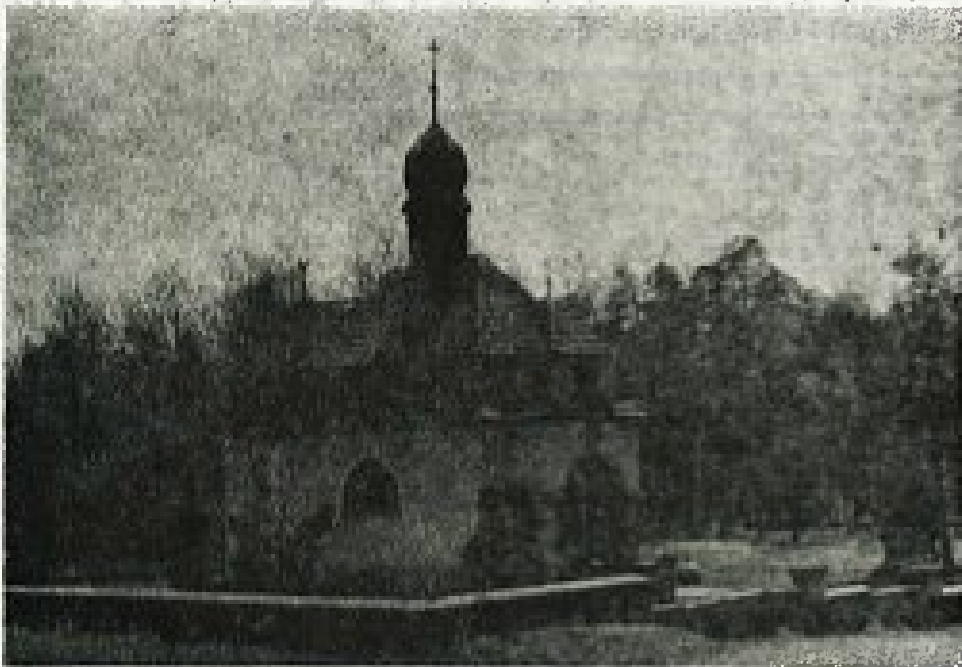
¹⁸ Glej opombo 5, 7 in 17.

Vojaško pokopališče

V omenjenem vojaškem načrtu iz oktobra 1915 je vrisan prostor vojaškega pokopališča v Strnišču v velikosti 0,9273 ha. Bivši podjetnik Čuček navaja, da so na pokopališču v Strnišču pokopali med prvo svetovno vojno nad 3000 vojakov in ruskih vojnih ujetnikov.¹⁹

Na pokopališču so začeli leta 1916 graditi kapelo, ki je še danes ohranjena in dobro vzdrževana. Dogradili so jo leta 1917 s prostovoljnimi prispevki. Med gradnjo je bil poveljnik taborišča generalmajor Karl Mueller von Huellendried, vodja gradnje pa primarij dr. Viktor Fogarassy von Fogaras. Načrt za kapelo, ki meri v tlorisu 13,5 × 8,5 m, je napravil arhitekt, narednik Ludvik Lepušič. Gradili so jo zidarski mojster Anton Kopta in kamnoseka, podnarednika Samuel Stempel in Franc M. Toeth. Pri ureditvi kapele so pomagali še pleskar, podnarednik Marianus Falmin; akademski slikar, infanterist Franz Mlaedik; podnarednik Avgust Weigelt in infanterist Franc Kohout, ki sta slikala na steklo. Infanterist Ciril Jeleček, rezbar; Franc Peterson, mizarjski mojster, narednik Jaroslav Trybert, tesarski mojster in ključavničar Franc Peške so tudi sodelovali pri gradnji in ureditvi kapele.

Akademski slikar Franc Hlaedik je naslikal za kapelo tri oljnate slike na platno, ki so še v kapeli. Za glavni oltar je upodobil Marijo-Pomočnico. Na dveh slikah za stranski steni pa je naslikal vojaka, ki izražata vdanost v usodo sredi vojnega viharja in vojaških grobov.²⁰

c) Kapelica na vojaškem pokopališču v Strnišču iz prve svetovne vojne. (Foto Langerholc)

¹⁹ Glej opombo 5 (dokument: Katastrski načrt bolniških taborišč v Strnišču v občinah Lovrenc, Apače in Gerčeja vas, c. k. vojaškega gradbenega vodstva v Strnišču — 20. 10. 1915 (Katasterplan fuer das Splallager Sterntal in der Gemeinde Lowrenz, Amtmannsdorf, Gerzdorf, K.K. Millter-Bauleitung Sterntal — 20. 10. 1915; 1:2880).

²⁰ Napis na kamnitih ploščah v kapeli na vojaškem pokopališču v Strnišču.

Na strniškem vojaškem pokopališču so ločeno pokopavali katoličane, pravoslavne, protestante, Žide in muslimane. Na zahodnem delu pokopališča so stali spomeniki iz umetnega kamna, drugod pa leseni križi z napisnimi pločevinastimi tablicami. Od vseh nagnobnikov je ohranjen le eden, shranjen v ptujskem muzeju.²¹

O pokopanih vojaki na strniškem pokopališču pričajo le vpisi v mrliških knjigah za dve rezervni bolnišnici MLADO BOLESLAVO in KLATOVO. Za druge rezervne bolnišnice jih ni najti. Tudi v državnem vojnem arhivu na Dunaju niso mogli postreči s podatki o pokopanih v Strnišču med prvo svetovno vojno.²²

Ohranjeni mrliški knjigi nam nudita tele podatke:

Leto	Mlada Boleslava	Klatovo	Skupaj
1915 (od 14. IX.)	37	—	37
1916	65	17	82
1917	174	37	211
1918 (do 4. XI.)	114	23	137
Skupaj	390	74	464

Od 464 umrlih vojakov v Strnišču zabeleženih v mrliških knjigah so bili štirje prepeljani na domača pokopališča, 460 pa je bilo pokopanih na strniškem.

Prvi vpis v mrliški knjigi Mlade Boleslave je z dne 16. 9. 1915, zadnji pa 4. 11. 1918. Za Klatovo je prvi vpis z dne 14. 10. 1916, zadnji pa 19. 10. 1918.

Vojaki v omenjenih bolnišnicah so umirali v starosti:

Starost	Število umrlih	Odstotki
od 18. do 28. leta	187	40
od 29. do 38. leta	136	29,3
od 39. do 48. leta	116	25
od 48. do 58. leta	22	5
brez navedbe starosti	3	0,7
Skupaj	464	100

Umrli vojaki so pripadali poklicem po tejle razpredelnici:

Poklic	število umrlih	odstotek
kmečki	264	56,9
obrtniški	83	17,9
delavski	70	15,1
trgovski	11	2,4
rudarski	4	0,9
železničarski	4	0,9
uradniški	3	0,6
orožniški	2	0,4
tehniški	2	0,4
študent	1	0,2
brez navedbe	20	4,3
Skupaj	464	100

²¹ Glej opombo 7.

²² Matični urad Lovrenc na Dravskem polju, (Mrliške matične knjige).

V omenjenih mrljskih knjigah ni navedene narodnosti umrlih, pač pa bivališče. Iz slovanskih dežel je umrlo 290 vojakov ali 63% iz neslovanskih pa 174 ali 37%. Izvor vojakov, ki so umrli v Strnišču nam prikazuje naslednja tabela:

Pokrajina	Letnica smrti				Skupaj	Odstotek
	1915.	1916.	1917.	1918		
Avstrija	4	7	29	10	50	10,7
Bosna in Hercegovina	2	5	5	7	19	4,1
Bukovina	—	2	4	—	8	1,3
Češka in Slovaška	10	12	41	17	80	17,2
Francija	—	—	—	1	1	0,2
Galicija	3	8	27	12	50	10,7
Hrvaška	2	2	5	3	12	2,8
Italija	—	—	2	17	19	4,1
Madžarska	12	23	43	20	98	21,1
Nemčija	—	—	2	1	3	0,7
Poljska	—	—	1	1	2	0,4
Romunija	—	—	1	—	1	0,2
Rusija	—	5	18	32	55	11,8
Slovenija	4	15	28	9	56	12,1
Srbija	—	3	2	1	6	1,3
Slezija	—	—	3	3	6	1,3
Skupaj	35	82	211	134	464	100

Med umrlimi je bilo 387 vojakov (83,4%) in 77 vojnih ujetnikov (18,6%).

Narodnost in število umrlih vojnih ujetnikov nam pojasnjuje ta tabela:

Narodnost	1916	1917	1918	Skupaj
Rusi	5	18	32	55
Italijani	—	2	17	19
Francozi	—	—	1	1
Srbi	1	—	1	2
Skupaj	6	20	51	77

V rezervni bolnišnici Mlada Boleslava v Strnišču je umrlo šest vojakov, ki so bili doma v ptujskem okraju. Naj navedem njihova imena z rojstno letnico, rojstnim krajem in datumom smrti:

Širovnik Ivan	1872	Dobrina	27. 3. 1917
Planinc Anton	1876	Stoperce	28. 3. 1918
Jazbec Martin	1887	Ptujska gora	11. 5. 1918
Horvat Ivan	1895	Pongerce	22. 10. 1918
Vidovič Anton	1891	Skorba	24. 10. 1918

Vsi umrli iz ptujskega okraja so bili kmečkega stanu. Razen Ivana Horvata, ki je pokopan v Cirkovcah, so vsi pokopani na strniškem pokopališču.

V razpoložljivih virih je zabeležen le en primer smrti v rezervni vojaški bolnišnici Kutna gora v Strnišču. Gre za Franca Žgeča, r. 1871, želarja z Brega pri Ptuj, ki so ga pokopali 14. julija 1917 na hajdinskem pokopališču.

Pri vpisih umrlih vojakov v mrliške knjige, ki sta ju vodili rezervni bolnišnici Mlada Boleslava in Klatovo, so navedene številke grobov za vse pokopane vojake. Najvišja številka je 799. Spričo šestih bolnišnic v Strnišču pa je število 799 grobov nerealno. V rezervni bolnišnici Mlada Boleslava je umrlo, kakor nam je znano 390 bolnikov in je delovala v Strnišču od zgraditve taborišč do konca vojne. Če bi sodili umrljivost v drugih taboriščih v Strnišču po Mladi Boleslavi, bi bilo na strniškem pokopališču pokopanih med prvo svetovno vojno okrog 2340 vojakov.

Domačini, ki še vedo o izgledu pokopališča po prvi svetovni vojni, pravijo, da so grobovi pokrivali okrog tri četrtine pokopališča, kar bi zneslo 2250 pokopanih, če bi pokopavali po enega vojaka v vsak grob. To bi bilo povprečno 375 umrlih v vsaki bolnišnici, kar se približuje številki 390 umrlih v Mladi Boleslavi.

Mrliški knjigi Mlade Boleslave in Klatova nas seznanjata še z boleznimi, ki so povzročile smrt vojakov. Ponekod je navedeno pri vpisu umrlega vojaka več smrtnih vzrokov, npr.: zastrupitev rane, srčna oslabeledost in pljučnica. Za statistični prikaz navajam zato v takih primerih le prvo navedbo vzroka smrti. Bolezni — povzročiteljice smrti si sledijo s številom smrtnih primerov po tem vrstnem redu:

1. bolezni dihal (razen TBC)	142
2. tuberkuloza raznih vrst	77
3. tifus in paratifus	51
4. disenterija (griža)	33
5. zastrupitev ran (razen tetanusa)	36
6. črevezni katar	20
7. vnetje ledvic	17
8. tetanus	14
9. rdečke	4
10. sklepna vnetja	4
11. možganske krvavitve	2
12. meningitis	2
13. skorbut, vročična zlatenica, zastrupitev s plinom, zastrupitev z lizolom (po en primer)	4
14. navedba, da je vzrok smrti vpisan v vojakovem glavnem dokumentu	58
Skupaj:	464

Po vojni so pokopali na strniško vojaško pokopališče še 128 umrlih v begunskem taborišču primorskih Slovencev v Strnišču in 12 umrlih v ruskem begunskem taborišču v Strnišču.

Med drugo svetovno vojno je našlo na tem pokopališču svoj zadnji dom 18 umrlih v delovnem taborišču v Strnišču. Od avgusta do decembra 1945 pa so tu pokopali še 43 nemških vojnih ujetnikov iz taborišča na Hajdini.

Za pokopi nemških vojnih ujetnikov je zaprlo strniško pokopališče svoja grobna vrata.²³

²³ Statistični povzetek po mrliških matičnih knjigah. (pod opombo 22).

V prvih dneh po končani prvi svetovni vojni

V zadnjih dneh oktobra 1918, ko so iz avstrijske skupnosti narodov izstopili vsi nenemški narodi, je Strnišče avstrijska vojaška uprava zapustila. Tudi sama vojna je prenehala na koncu oktobra 1918, ko je antanta ugodila ponudbi Nemčije, Avstrije in Turčije za premirje. V zadnjih dneh oktobra in v prvih dneh novembra 1918 so se vračali vojaki na svoje domove.

V strniških taboriščih je ostal tedaj z nekaterimi hujšimi bolniki le slovenski zdravnik dr. Franc Toplak. Na nezavarovana taborišča so navaliли okoliški vaščani, živeči v pomanjkanju, ki ga je prinesla vojna. Vdrli so v barake in odnašali iz njih zaloge hrane, perila, posteljnine, razno orodje in druge predmete. Razdrli so tudi nekaj barak na obrobju taborišč in se polastili lesa in opreme.

Da bi zavrl krajo v strniških taboriščih, je narodni svet v Ptuj, ustanovljen v prvih dneh novembra 1918, poslal v Strnišče 30 do 50 mož narodne straže. Sestavljal jo je iz vojakov, ki so se pravkar vrnili iz razpuščene avstro-ogrške armade. Nekaj dni je straži poveljeval dr. Toplak, nato pa poročnik Rajh. Plenilci so še pred tem zažgali nekaj barak in veliko skladišče z inventarjem opreme in zalogami hrane. Četa je odslej varovala premoženje v Strnišču, a ne brez žrtev. Za velika taborišča je bila četa premaloštevilna, saj je vsako taborišče čuvalo le po pet do osem mož. Zato ni čudno, da je neznanška roparska tolpa ustrelila samega poročnika Rajha in še enega izmed stražarjev. Krivcev tega zločina pa niso izsledili.²⁴

Strnišče je že novembra 1918 prevzel v upravljanje oddelek za socialno politiko deželne vlade Slovenije. Grajsko strniško posestvo pa sta s stavbami vred odkupila od Franca Hellina Franc in Antonija Čuček. Prevknižba na novega lastnika je bila zapisana v zemljiški knjigi ptujskega sodišča 4. marca 1919.²⁵

V strniške barake se naselijo begunci s Primorske in Istre

Že med prvo svetovno vojno so avstrijske oblasti evakuirale prebivalce iz krajev na Goriškem, ki jih je ogrožala vojna med Italijo in Avstro-Ogrsko. Zatočišče so našli v raznih krajih države.

Ko so 26. decembra 1918 zapustili primorski begunci taborišče v Brucku, so se odpeljali v Strnišče, kjer so se naselili v bivše barake rezervnih bolnišnic.²⁶

V Strnišču so se naselile tudi večje skupine slovenskih beguncev iz krajev, ki so jih oktobra sporazumno z antanto zasedli Italijani. Narodno zavedni Primorci niso hoteli živeti pod Italijani, zato je zanesla mnoge pot v Strnišče, v begunsko naselje, kjer se je nabralo od jeseni 1918 do jeseni 1919 kar okrog 4600 novih prebivalcev. Med te štejemo tudi več sto slovenskih železničarjev bivših avstro-ogrskih železnic, med njimi največ Primorcev. V Strnišču so čakali, da jih namestijo na nova delovna mesta jugoslovanske državne železnice.²⁷

Tov. Miro Turel, upokojenec v Ljubljani, sin enega izmed primorskih železničarjev, ki so se naselili v Strnišču, je o svojem življenju v begunskem naselju povedal tole:

²⁴ Glej opombo 7.

²⁵ Glej opombo 3.

²⁶ Zupniška kronika Lovrenc na Dravskem polju, Sestavek: Begunci v Strnišču.

²⁷ Zupniška kronika Lovrenc na Dravskem polju, Sestavek: Begunci v Strnišču, str. 13. Dokument: Poročilo gospodarske komisije deželne vlade Slovenije za stvarno demobilizacijo v Ljubljani predsedstvu pokrajinske uprave za Slovenijo v Ljubljani, 27. 8. 1921.

»Menda smo se v Strnišču naselili maja leta 1919. Pred tem je oče staval med železničarji v Trstu, kjer je bil zaposlen v skladiščih. Hitro za tem so ga Italijani premestili v Katanijo, kamor ni hotel in odločil se je za pot v novo jugoslovansko državo. V Strnišču se je znašel med mnogimi primorskimi železničarji, ki so kot on, optirali za kraljevino SHS. Takrat je odšlo s Primorske okrog dvajset begunskih transportov. Ustavili so se v Ljubljani. Od tu so se odpeljali v Osijek, ali v Subotico, ali Strnišče. Vem, da so stanovali v Osijeku železničarji v vagonih. Mi, ki smo se pripeljali v Strnišče, smo se naselili v bivšem naselju Mlada Boleslava. Kakor se spominjam, je stalo tam po deset enakih barak v dveh vrstah. V tem naselju je prebivalo največ železničarjev. Barake so imele po dva zelo velika prostora in štiri manjše. V velikih so živele po štiri družine. Blizu našega naselja je bil gozd, kjer smo se fantje igrali 'ravbarje in žandarje' in druge igre.

Naša družina je preživela v Strnišču približno štiri leta. Oče je dobil službo v Ljubljani že čez eno leto po prihodu v Strnišče, a družinskega stanovanja v Ljubljani ni našel. Zato sem ostal z mamo in brati sredi strniških gozdov, dokler nismo odšli za očetom.

Ker smo med vojno preživljali v Trstu hude čase ob pičli hrani, je bilo zame Strnišče prijetna sprememba. Le nekaj tednov je bilo tudi v Strnišču hudo. Pred tem pa smo dobivali v šoli za malico kakav in kruh.

Neprijetni pa so spomini na prve dni v barakah, kajti boriti smo se morali z bolhami in celo stenicami. Ker pa so novi stanovalci vneto razkuževali in čistili strniške barake, so kmalu mrčes pregnali.

Ko sem zaključil šolanje v strniški ljudski šoli, so me starši vpisali v ptujsko gimnazijo, a obiskoval sem jo le nekaj mesecev, kajti selitev Ljubljano je prekinila šolanje v Ptujju.²⁸

Primorska begunka Danica Radanov, r. Furlan iz Ptuja je povedala o življenju v Strnišču tole:

»Moj oče je bil zaveden Slovenec iz Vipavske doline. Z mojo mamo se je poročil leta 1915 v Vrsaru, kjer je služboval kot orožniški narednik. Takrat je bil star trideset let. Pred koncem prve svetovne vojne je služboval v Črnem Kalu. Ko so kraj zasedli Italijani, je pobegnil na jugoslovansko ozemlje. Mama je ostala z mojo sestro, staro dve leti in z menoj, ki sem bila stara komaj nekaj mesecev, še več tednov v Črnem Kalu, nakar je odpotovala za očetom v Strnišče pri Ptujju. Bilo je decembra 1919. Sama se seveda ne spominjam prvih let življenja v begunskem naselju, pač pa mi je pripovedovala mama pozneje velikokrat o tistih dnevih. Dejala je, da smo se naselili v veliki baraki, ko je mraz močno pritiskal in je ležal naokoli sneg. V barake je hudo pihalo skozi špranje. Poleg vsega ni bilo nekaj časa električne razsvetljave. Menda ni delovala taboriščna elektrarna. Zelo nadležne so bile tudi podgane.

V Strnišču je naša družina živel do leta 1923, ko so očeta namestili za orožnika v kraj Podlehnik v Halozah.

Na zadnji dve leti v Strnišču se tudi sama spominjam, čeprav sem bila stara tedaj tri in štiri leta. Spominjam se primorskih družin, ki so tam blizu nas živele: družina policista Samca, orožnika Pešla in trgovca Krajnika. Spominjam se tudi, da so se v enem izmed strniških taborišč naselili ruski begunci. Največ je bilo med njimi mladih fantov. Jahali so večkrat na konjih in so bili oblečeni v uniforme. Spominjam se tudi ruske godbe na pihala, ki je korakala po cestah med taborišči, mi otroci pa smo tekali za njo. Vem, da sem bila med najmanjšimi otroci, ki smo se navdušeno podili za godbeniki.

²⁸ Izjava Mira Turela, upokojenca v Ljubljani, 1. 1972 avtorici.

Nekoč se je ustavil med naselji v Strnišču oirkus. Prvič sem obiskala cirkuško predstavo. Polno ljudi se je zbralo pod velikim cirkuškim šotorom in zvrstili so se razni nastopi. Od vseh mi je ostal najbolj v spominu nastop konja, ki je tekal v krogu in je skakal nanj in raz njega spreten mlad jahač.

Ker so bile strniške barake sredi gozdov, smo otroci radi tekali in se skrivali po gozdovih blizu naših barak, kar sem ohranila med svojimi lepimi otroškimi spomini.²⁹

Prve obrtne delavnice

V Strnišču se je po vojni naselilo tudi nekaj domačinov, ki so delali v pletarski zadrugi ter mizarški in kovinarski zadrugi. Oba obrata so ustanovili po prihodu primorskih beguncev v Strnišče. Za pletarno je ohranjen podatek, da je pričela poslovati 1. januarja 1919. V njej so zaposlili leta 1919 trinajst primorskih beguncev, pozneje pa še nekatere. Večina od teh je delala v pletarni le po eno ali dve leti. Pletarno je vodil pletarski strokovnjak Mirko Ogorelec, doma iz Cirkulan v Halozah. Naslov pletarskega obrata je bil: PLETARNA V STRNIŠČU, SLOVENIJA, REGISTRIRANA ZADRUGA Z OMEJENO ZAVEZO.³⁰

Pod pokroviteljstvom poverjenika za socialno skrbstvo deželne vlade Slovenije ustanovljena MIZARSKA IN KOVINARSKA ZADRUGA V STRNIŠČU je zavzemala šest do sedem barak. V zadrugi je delalo po združenem načelu 26 mizarjev. Za število kovinarjev pa ni ohranjenih podatkov. Vse stroje je zadruga odkupila od uprave taborišča. Za uporabo barak bi morala plačevati upravi 6000 kron letne najemnine. Barake, ki jih je zadruga uporabljala, so ocenili na 220.000 do 250.000 kron. Zadruga, ki je bila naslednica bivše SOLKANSKE ZADRUGE, ni imela lastnega kapitala. Upravi taborišča je zato dolgovala 9. novembra 1921 kar 269.636 kron za režijo in material.

Pletarska zadruga je uporabljala eno veliko in pet do šest manjših barak v naselju Halic. Barake so ocenili na več kakor 100.000 kron.³¹

Ljudska šola

Za naseljence v Strnišču po prvi svetovni vojni je odprla deželna vlada Slovenije že v šolskem letu 1919/1919 ljudsko šolo. Uredili so jo severozahodno od gradu, blizu cerkvene barake, v eni izmed velikih barak.³²

Za šolo so ohranjeni tile podatki o številu otrok v šolskih letih:

Šolsko leto	Število razredov	Število vzporednic	Število otrok v začetku in na koncu šolskega leta	
1916/19	6	3	617	671
1919/20	9	4	919	311
1920/21	6	3	303	191
1921/22	4	2	191	121
1922/23	2	—	105	58
1923/24	2	—	54	33
1924/25	2	—	35	31
1925/29	1	—	približno 30	otrok
1929/27	1	—	približno 30	otrok
1927/29	1	—	približno 30	otrok

²⁹ Izjava Danice Radanove r. Furlan, Ptuj, l. 1972 avtorici.

³⁰ Matične knjige zaposlenih v pletarni, v Strnišču in Ptuj; arhiv proizvodnega podjetja Olga Meglič, Ptuj (izpis l. 1972).

³¹ Glej opombo 13. Dokument: Zapisnik gremijske seje pri pokrajinskem namestniku Ivanu Hribarju v Ljubljani, 8. 11. 1921.

³² Zupnijska kronika Lovrenc na Dravskem polju. Sestavek: Ljudska šola v Strnišču.

Število šolskih otrok, ki je doseglo svoj vrh v šolskem letu 1919/20, je že v istem letu zdrknilo od 917 na 311 učencev, naslednje leto pa na 181. Padajoče število šolarjev zgovorno pričča, da je bilo največ prebivalcev v Strnišču v začetku šolskega leta 1919/20. To potrjuje zgodovinski vir, ki navaja za ta čas 4600 prebivalcev v Strnišču. Na dan 31. januarja 1922, ko je deželna vlada Slovenije prenehala vzdrževati taborišče, je štelo naselje še 1541 ljudi, šolarjev pa je bilo še 181.

Spomladi 1922 se je izselilo iz Strnišča v Prekmurje 200 Primorcev. Svoj novi dom so našli v tedanji občini Pince, v zaselku Marof-Pince (50 Istranov) in v zaselku Benica (150 Goričanov). Z njihovo izselitvijo iz Strnišča, se je zmanjšalo število njegovih prebivalcev na 1341. Po izselitvi 815 Rusov iz Strnišča oktobra 1922, je ostalo v naselju le še 526 prebivalcev. Prištetá jim moramo nekaj nanovo priseljenih delavcev, ki so se zaposlili v novih podjetjih in v naselju rojene. S temi je bilo v Strnišču jeseni 1922 616 prebivalcev.³³

Po šolskem obisku v strniški ljudski šoli, ki je iz leta v leto padal, lahko sklepamo o padanju števila strniških prebivalcev, kajti zgodovinski viri ne navajajo tega števila.

Ker je bilo jeseni 1922 v Strnišču 616 prebivalcev in 105 šolskih otrok, ali 17 odstotkov na število prebivalcev, bi bilo po tem merilu v Strnišču na koncu vsakega šolskega leta število prebivalcev tako, kot ga prikazuje ta tabela:

Šolsko leto	Število učencev v ljudski šoli	Število prebivalcev
1922/23	105	616
1923/24	58	238
1924/25	33	187
1925/26	30	170
1926/27	30	170
1927/28	30	170

Navedena števila o gibanju prebivalcev v Strnišču od jeseni 1922 do jeseni 1928, ko so šolo v Strnišču ukiniteli, so približna, vendar pa ponazarjajo poleg drugih dejstev, ki jih bomo pozneje spoznali — propadanje Strnišča.

Leta 1925 so šolsko barako prodali. Šolo so tedaj preselili v nekdanjo operacijsko barako bivšega taborišča Halic, kjer je ostala do ukinitve.

V strniški šoli so poučevali tile učitelji in učiteljice: Ivan Andrejčič, Mavricij Benčič, Rihard Budja, Margareta Dassal, Milka Gulin, Pepina Ivančič, Leopoldina Justin, Valerija Komavli, Vekoslava Križnič, Ambrož Rusjan, Franc Sinigoj, Armela Sirok, Marija Srebrnič, Josip Trošt, Zorka Uršič in Viktorija Vuga. Vsi so bili primorski begunci.

Prvi šolski upravitelj je bil Mavricij Benčič, za njim pa Ambrož Rusjan. V obdobju dvorazredne šole, od šolskega leta 1922/23 pa do 1925/26 sta poučevala na šoli le Rihard Budja in Margareta Dassal. Dassalova je poučevala nato še na enorazrednici v šolskih letih 1926/27 in 1927/28.³⁴

³³ Glej opombo 32 in opombo 13. Dokument: Dopis poverjenika socialnega skrbstva deželne vlade Slovenije ministru Ivanu Hribarju, pokrajinskemu namestniku v Ljubljani — 13. 2. 1922.

³⁴ Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 395.

³⁵ Glej opombo 32.

Utrinki iz življenja v begunskem naselju

Begunsko taborišče v Strnišču je bilo deželni vladi Slovenije v veliko breme. Mesečno jo je stalo vzdrževanje okrog 140.000 kron. Delavnice v Strnišču niso krile teh stroškov, kajti stroje so vse premalo izkoriščale. Zato si je deželna vlada prizadevala, da taborišče čimprej ukine. Najprej se je odločila ukiniti s 1. januarjem 1922 denarne in materialne podpore taboriščnikom. Datum pa je morala prestaviti zaradi hudih razmer, ki so nastale v taborišču po ukinitvi podpore — na 31. januar 1922.³⁵

V Ptujskem listu z dne 13. 11. 1921 beremo poziv beguncem, naj se prijavijo do 31. 12. 1921 za vrnitev na Primorsko. Vsi, ki se bodo v roku prijavili, ne bodo plačali stroškov selitve.³⁶ Kakšen je bil odziv na to časopisno objavo, ni znano. Znano pa je, da je bilo 1. januarja 1922 v Strnišču 1541 prebivalcev; to je: 186 domačinov, 32 železničarjev, 819 Rusov, 503 primorski begunci in en Italijan. Domačini, zaposleni v strniških delavnicah in železničarji ter še nekateri zaposleni, niso potrebovali življenjske podpore, pač pa 303 nezaposleni primorski begunci.

Od teh naj bi se preselilo 45 družin z 230 družinskimi člani v Prekmurje, kjer jim je deželna vlada namenila zemljo. Po njihovi preselitvi bi ostalo v Strnišču še 73 oseb potrebnih podpore ali pa zaposlitve. Lahko pa bi se tudi vrnile v Italijo.

V dokumentih beremo, da je bilo pripravljenih za selitev v Prekmurje le približno 180 ljudi, to je okrog 30 družin. Te naj bi dobile petnajst strniških barak, ki bi jih tu razdrle in znova postavile v Prekmurju.³⁷

O zaposlenih v Strnišču na dan 31. januarja 1922 nam govori tale tabela:

Poklici zaposlenih	število družinskih članov
20 obrtnikov	82
8 redarjev	33
3 orožniki	14
4 učitelji	8
2 uradnika	10
14 upokoјencev	48
Skupaj	195

Uprava taborišča je uvedla 1. januarja 1919 — rojstno, mrliško in poročno matično knjigo.³⁸

Rojstna matična knjiga navaja, da se je rodilo v Strnišču od 1. 1. 1919 do 31. 1. 1922 — 88 moških in 85 ženskih otrok, skupaj 173. V knjigi so navedeni tile poklici očetov: 30 obrtnikov, 10 kmetov, 2 učitelja, 25 železničarjev, 5 orožnikov, 4 redarji, 14 delavcev, 5 uradnikov in 51 očetov z navdbo »begunec«, ter 27 nezakonskih otrok brez navdbe očeta.

Poročna matična knjiga navaja, da se je poročilo v času vzdrževanja taborišča 63 parov ali 126 oseb. Po poklicih so bili ženini: obrtniki (19), delavci (11), kvalificirani delavci (7), uradniki (6), kmetje (4), železničarji (4), kmečki sinovi (3), orožniki (2) in en učitelj ter en kadet. Begunec brez navdbe poklica je v poročni knjigi pet. Za neveste navaja poročna knjiga tele

³⁵ Glej opombo 13. Dokument: Situacijsko poročilo uprave taborišča v Strnišču z dne 31. 1. 1922. Deželni vladi Slovenije.

³⁶ Ptujski list, 1. III. štef. 33, str. 2, 13. 11. 1921.

³⁷ Glej opombo 32 in 35.

³⁸ Matične knjige (rojstna, poročna in mrliška) begunskega taborišča v Strnišču l. 1919—1922; matični urad Lovrenc na Dravskem polju.

poklice: obrtnice (7), kmetice (3), kmečke hčerke (6), delavke (11), gospodinjske pomočnice (2), učiteljice (1), uradnice (1), 28 jih je imenovano »begunka«, 3 pa brez vsakršne navedbe.

Starost ženinov je bila taka: eden je bil star 19 let, 37 med 20 in 29 letom, 18 med 30 in 39 letom, 6 med 40 in 49 letom in eden nad 50 letom. Neveste so se poročile v teh letih: 7 jih še ni dopolnilo 20 let, 42 je bilo starih od 20 do 29 let, 11 od 30 do 39 let, 2 od 40 do 49 let in ena 55 let.

Med poročenimi pari je bilo 54 moških starejših od nevest, pet nevest pa starejših od ženinov in štirje pari enako stari. Štirinajst moških je bilo 10 do 18 let starejših od nevest, drugi pa od 1 do 9 let.

V mrliški knjigi je prvi vpis umrlega 22. 1. 1919, zadnji pa 31. 1. 1922, ko so begunsko taborišče ukinili. V tem obdobju je umrlo in bilo pokopanih na strniškem pokopališču 128 ljudi, 65 moških in 63 žensk. Starostna obdobja s številom umrlih navaja tale tabela:

Obdobje	Število umrlih	Odstotek
do 10 let	44	34,4
10—20 let	11	8,6
20—50 let	28	21,9
50—70 let	16	12,5
nad 70 let	28	21,9
nedoločena starost	1	0,7
Skupaj:	128	100

Za vzrok smrti umrlih v Strnišču od 1. 1. 1919 do 31. 1. 1922 navaja mrliška knjiga tele bolezni:

31 primerov TBC, 15 srčnih bolezni, 1 starostna oslabeledost, 10 bolezni dihal (razen TBC), 11 izčrpanosti, 6 črevesnih obolenj, 6 raka, 3 varirole, 3 meningitisa, 3 duševnih bolezni, 2 primera pa možganske kapi. Po enkrat so navedene za vzrok smrti še druge bolezni, kakor: rahitis, predčasen porod, možgansko vnetje, naduha, vnetje želodčne sluznice. Pet primerov je brez navedbe vzroka smrti, dve osebi pa je povozil vlak.

Največji odstotek umrlih zavzema starost od rojstva do desetega leta. Od teh je umrlo v prvem letu starosti kar 25 otrok, v prvem mesecu pa kar 14. Ena izmed umrlih v Strnišču ni vpisana v strniški mrliški knjigi, ampak hajdinski, ker so jo pokopali novembra 1919 na hajdinskem pokopališču. Bila je dvanajst dni stara deklica.

Mrliška knjiga navaja za 128 umrlih v Strnišču podatke o poklicih, nezaposlene pa imenuje le kot »begunce«. Kmetov je umrlo 14, trije kmečki otroci, osem obrtnikov, pet obrtniških otrok, pet delavcev, en delavski otrok, en orožnik, ena bolniška strežnica, dvainpetdeset beguncev, trije begunski otroci, enaintrideset »otrok« in štirje le z navedbo imena.

Ptujski list omenja begunsko taborišče primorskih Slovencev le nekajkrat. V njem beremo, da so 25. maja 1919 obiskali taborišče v Strnišču ptujski učitelji in profesorji. Na železniški postaji v Strnišču so jih sprejeli učitelji iz Strnišča in jih vodili po naselju. Gostje so opazovali gosto obljudene barake. Ogledali so si okusno opremljeno cerkveno barako in šolo, električno centralo, kanalizacijske naprave, mizarско, čevljarsko, krojaško delavnico in pralnico. Povsod sta vladala čistoča in red. V obednici sirotišnice so obiskali malčke, stare izpod šest let, ki so prav tedaj večerjali.

Ptujski list je sporočil še vest, da je 1. junija 1919 obiskalo Ptuj petdeset sokolic iz Strnišča z voditeljem Trostom. Pred Brumnovo gostilno so pele Gregorčičeve pesmi in nastopile s petimi rajalnimi vajami. Čeprav obiska iz Strnišča v Ptuj niso pričakovali, ker ni bil javljen, je bil uspešen in prisrčen.

Ptujski list je pisal tudi o velikem vseslovenskem begunskem taboru v Ptuj, na katerega so se zbrali begunci 25. 9. 1919. Razumljivo je, da so se tabora polnoštevilno udeležili strniški begunci. Prav v tem letu je bilo Strnišče po prvi svetovni vojni, kakor že vemo, najbolj obljudeno, saj je štelu okrog 4600 prebivalcev. Zato ni čudno, da so begunci izbrali prav Ptuj za svoj zbor. Ptujski list navaja, da je bila slovesnost združena s koncertom v dobrobit beguncem. Narodni svet v Ptuj je na zboru vabil begunce, naj pristopijo v begunsko organizacijo. Na taboru v Ptuj se je zbralo okrog 10.000 beguncev iz Ljubljane, Celja, Maribora, Dolenjske in Koroške. Sam shod je trajal tri ure.

Ptujski list nas je seznanil z zavodi deželne vlade v strniškem begunskem taborišču: sirotišnico, ljudsko šolo in raznimi delavnicami. Delovala je tudi bolnišnica. Prebivalci pa so si uredili sami še trgovno, pekarno, menzo, mesnico in trafiklo, da je življenje teklo, kakor je potrebno. Ustanovili so tudi sokolsko društvo in si v eni izmed barak uredili sokolski dom s telovadnico. Za starosta so izbrali upravitelja pletarske šole, Mirka Ogorelca.³⁹

Begunsko taborišče ukinejo

Kot že vemo, je begunsko taborišče v Strnišču deželna vlada Slovenije 31. 1. 1922 prenehala vzdrževati. Ustavila je izplačilo vseh podpor, zaprla kuhinjo, ukinila bolnišnico. Bolniške sestre so odpotovale drugam. Hudo bolne begunce so poslali v ptujsko bolnišnico. Prav na ta dan je poslalo šolsko vodstvo upravi taborišča seznam bosih otrok s prošnjo za čevlje. Prejelo je odgovor, da je taborišče ukinjeno. V šoli so odvzeli otrokom malico. Osemletna deklica je zajokala med poukom. Učiteljica jo je vprašala, zakaj joče. Deklica je odgovorila: »Rada bi umrla, da ne bom več lačna.« Orožnik je javil v upravno pisarno, da je 16-letni čevljarski vajenec, edinec bolne vdove, ukradel nekaj desk, da je materi zakuril v peči.

Sneg je zapadel za pol metra visoko. Nihče ni mogel v gozd po suhljad. Uradniki so oddali beguncem poslednjo zalogo živeža in kuriva.⁴⁰

V Strnišču je nekaj dni po razdelitvi zadnje hrane in kuriva zavlada lakota. Begunce je ogrožal še hud mraz. Začeli so krasti les iz sosednjih gozdov.

1. februarja 1922 je okrajni glavar v Ptuj poslal brzojavko predsedstvu pokrajinske uprave za Slovenijo, češ da vladajo v Strnišču neznosne razmere in da morajo beguncem takoj poslati hrano.⁴¹

Komandant V. orožniške brigade je javil 11. 2. 1922 o položaju begunskega naselja v Strnišču komandi državne divizijske oblasti v Ljubljani, in jo prosil, naj takoj posreduje beguncem pomoč.

³⁹ Ptujski list, 1. I., števil. 8, 25. 5. 1919, str. 2 (Obisk ptujskih profesorjev in učiteljev v Strnišču).

⁴⁰ Ptujski list, 1. I., števil. 9, 1. 6. 1919, str. 4 (Sokolice iz Strnišča v Ptuj).

⁴¹ Ptujski list, 1. I., števil. 26, 24. 11. 1919, str. 1. in števil. 27, 28. 11. 1919, str. 1 (Begunski tabor v Ptuj).

⁴² Glej opombo 13. Dokument: Dopis poverjenika socialnega skrbstva deželne vlade Slovenije ministru Ivanu Hribarju, 12. 2. 1922

⁴³ Glej opombo 13. Dokument (naveden v besedilu)

Že predtem je kapetan 1. voda, 2. čete bataljona žandarmerijske brigade pisal pismo, bilo je 6. 2. 1922 — komandantu V. žandarmerijske brigade, da je potrebno v Strnišču zopet nastaviti upravnika, odločnega a čutečega moža.

Najobsežnejše poročilo o razmerah v Strnišču je napisal na dan razpusta taborišča predstojnik taboriščne uprave v Strnišču, Merljak. Zaključil ga je s prošnjo, naj strniškimi beguncem takoj pošljejo pomoč, naj jih pravno zavarujejo, naj do konca marca 1922 izselijo iz Strnišča prijavitelne za Prekmurje, druge pa vrnejo Italiji, če niso optirali za Jugoslavijo. Vse druge, za delo sposobne, naj deželna vlada pošlje na delo.

Begunce je odrešila lakote in mraza gospodarska komisija deželne vlade za stvarno demobilizacijo v Ljubljani, ko je 15. 2. 1922 nakazala oddelku za socialno politiko v Ljubljani 500.000 kron za omiljenje bede strniških beguncev. Nakazilo je podpisal vladni komisar dr. Rutar.

Kmalu za tem, 25. 2. 1922, je vladni svetnik dr. Dermastja izročil v imenu pokrajinske uprave v Ljubljani, pletarsko šolo v Strnišču — novo ustanovljeni pletarski zadrugi v Strnišču. Zadrugo so ustanovili, kot vemo, 1. 1. 1919 z namenom, pospeševati pletarstvo kot domačo industrijo in vpejati vrbogojstvo za novo panogo kmetijstva. Ravnateljstvo pletarne je prevzel Mirko Ogorelec r. 1895 v Cirkulanah v Halozah.

Po ukinitvi begunskega taborišča v Strnišču je od 303 Primorcev v Strnišču, optiralo za Jugoslavijo 230, ki so se prijavili za selitev v Prekmurje. Selitev naj bi podprlo poverjeništvu za socialno skrbstvo v Ljubljani. Ribnikar, poverjenik tega oddelka pri deželni vladi za Slovenijo, je seznanil z željo beguncev ministra dr. Žerjava. Ta je naročil, naj deželna vlada nakaže iz izkupička za strniško taborišče 500.000 kron za selitev. Dr. Žerjav je bil pripravljen vsoto refundirati iz sklada ministrstva za socialno politiko. O tem je sporočil 13. 2. 1922 predsedstvu deželne vlade.

Predvideno selitev primorskih beguncev iz Strnišča so po posredovanju dr. Žerjava opravili. Taborišče primorskih beguncev se je znižalo na 73 oseb, obstajalo pa je še do 30. 8. 1922, ko je uprava potrošila zadnja sredstva, nakazana 15. 2. 1922. Takrat so zapustili strniško taborišče upravnik in uradniki.⁴²

V Strnišču je ostalo še nekaj družin, ki so si našle zaslužek v trgovini, obrti in so bile zaposlene v strniških delavnicah, v šoli in še drugod. To so bile družine Adamič, Berginc, Furlan, Bajt, Breznik, Hertiš, Jurčič, Komavli, Mathans, Rudolf, Strašek, Krajnik, Samec in še nekatere.

Kmalu po ukinitvi taborišča je nekaj družin našlo zaslužek v Ptujju, kakor Krajnikovi, Pešlovi, Furlanovi, Samčevi in še nekateri, več družin pa v drugih krajih Slovenije.

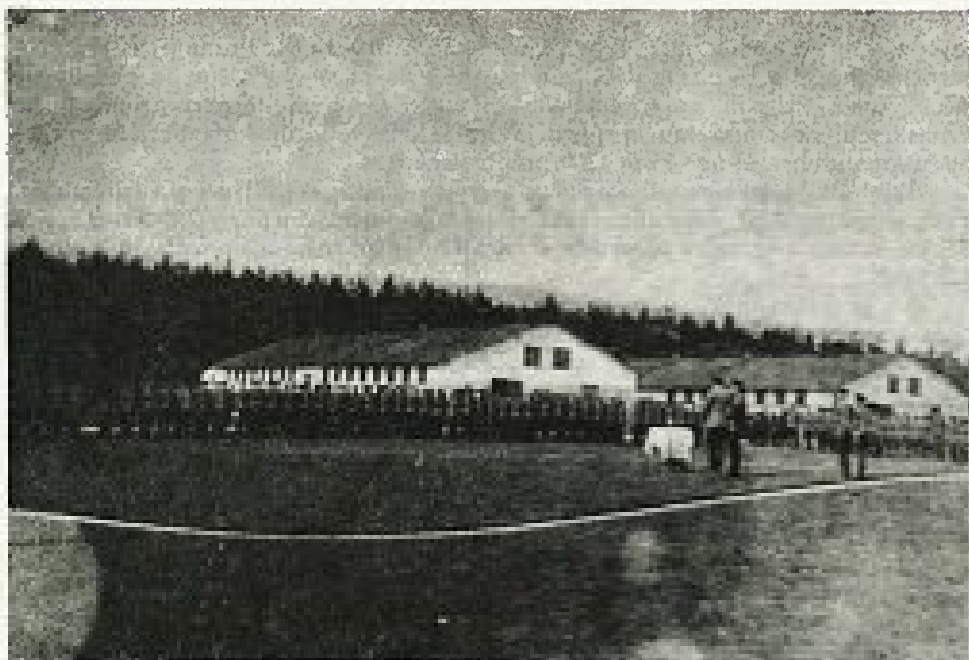
S propadom industrijskih delavnic v Strnišču leta 1926 in po ukinitvi šole leta 1928, so Strnišče zapustili zadnji primorski begunci.⁴³

Rusko begunsko taborišče (1920—1922)

Leta 1920 so jugoslovanske oblasti dovolile, da so se naselili v Strnišču tudi ruski begunci. To sta bila dva kadetska korpusa, krimski in donski ter nekaj drugih ruskih beguncev. Korpusa sta prispela v Jugoslavijo iz Ruslje 8. decembra 1920, v Strnišče pa 23. decembra istega leta.

⁴² Glej opombo 13. Dokument: Dopis gospodarske komisije deželne vlade Slovenije za stvarno demobilizacijo oddelku za socialno skrbstvo, 15. 2. 1922 in citirani dokumenti v besedilu

⁴³ Ustne izjave Marije Sretenović r. Simonič, Mirka Ogorelica in Franceta Cučka avtorici, Ptuj, 1962.

b) Barake rezervne vojaške bolnišnice Klatovo iz prve svetovne vojne, v katere so se vselili decembra 1920 ruski begunci. (F. last Pokrajinskega muzeja v Ptuj)

Krimski korpus so ustanovili leta 1920 na Jalti, na ukaz generala Vrangla, z namenom, vzgajati in šolati gojence za vojaške akademije. V njem so se sešli kadeti iz raznih ruskih korpusov, največ pa iz Poltavskega in Vladikavkaškega; ki so se zatekli po zlomu bele armade na Krim. Razumljivo je, da so ti pripadniki ruske carske vojske našli zatočišče v kraljevini SHS. Od 1. januarja 1921 je spadal korpus kot srednja šola pod upravo jugoslovanske državne komisije za rusko emigracijo v Beogradu. Gojenci obeh kadeskih korpusov v Strnišču so bili oblečeni v posebne uniforme in so bili stari od sedem do sedemnajst let. Le redki so presegli zgornjo mejo.⁴⁴

Vodstvo vojaške šole v Strnišču je v barakah uredilo internat in učilnice. Naselili so se v bivše taborišče Klatovo, zahodno od graščine. Krimski korpus je zasedel trinajst, donski pa tri barake, vse slabo opremljene. Lesene stene so bile obite z lepenko, postelj pa ni bilo. Lepo opremljeni sta bili le kavarna in menza.⁴⁵

Direktor kadetske šole je bil general in pedagog Vladimir Rimski Korsakov, r. 1857, sorodnik velikega ruskega komponista. S poukom sta korpusa pričela v sedmih razredih z dvanajstimi oddelki — 1. januarja 1921. V krimskem korpusu je bilo 650 gojencev, 39 pedagogov in 8 uradnikov, skupaj 679 ljudi. V donskem kadetskem korpusu je bilo okrog 150 gojencev in 13 pedagogov, skupaj okrog 163 ljudi. V to število niso všteti družinski člani pedagogov in uradnikov, ki so se tudi naselili iz obeh korpusov v Strnišču.

⁴⁴ Zupnjiska kronika Lovrenc na Dravskem polju. Sestavek: Taborišče Vranglovcev v Strnišču.

⁴⁵ Leonid Goranski, Maribor — pismo avtorici 18. 8. 1973 (bivši kadet Krimskega korpusa v Strnišču); odd. LR FMP

⁴⁶ Leonid Goranski, Maribor: Pismo avtorici 30. 8. 1973; odd. LR FMP

Strniška kadetska šola je štela ob prihodu korpusov v Strnišče 800 gojencev, 52 pedagogov in 8 uradnikov, skupaj 860 ljudi. Pozneje je prišlo v Strnišče posamič še okrog 105 kadetov, naraslo pa je tudi število pedagogov na 91 oseb. Prispeli pa so še nekateri ruski begunci, ki niso pripadali ne krimskemu, ne donskemu korpusu. Tako je rusko begunsko taborišče v Strnišču kmalu naraslo na okrog 1300 prebivalcev.⁴⁶

Slabi življenjski pogoji so ruske begunce silili k selitvi v boljša bivališča. Prvi se je preselil decembra 1921 donski kadetski korpus. Odpotoval je v Bilečo. Rusko begunsko taborišče v Strnišču je po njegovem odhodu štelo še 819 ljudi.

Ko je pokrajinska uprava za Slovenijo, 31. januarja 1922 ukirala podporo strniškim beguncem, je upravnik taborišča sporočil deželni vladi, da je potrebno oskrbeti hitro selitev vseh beguncev iz Strnišča, slovenskih v Prekmurje, ruskih pa v Belo Cerkev v Banatu, kamor nameravajo, kajti obojni, Primorci in Rusi živijo v hudem pomanjkanju.⁴⁷

V brzojavki okrajnega glavarja v Ptuj, predsedstvu pokrajinske uprave v Ljubljani, 1. februarja 1922 beremo: »Položaj ruskih beguncev skrajno slab. Nimajo živil in kuriva. Bati se je nemirov. Posredujte hrano in vzdrževanje. Poročilo sledi. Okrajni glavar.«

V pismu, ki ga je nato poslal, navaja, da se je pritožila 13. januarja 1922 na ptujskem glavarstvu deputacija kmetov iz strniških okoliških vasi zaradi kraje lesa strniških beguncev v njihovih gozdovih.

O lakoti, mrazu in škrlatinki, ki vladajo med ruskimi in slovenskimi begunci v Strnišču, je pisal 13. februarja 1922 komandant državne divizijske oblasti v Ljubljani pokrajinskemu namestniku za Slovenijo in prosil za hitro pomoč.

Ko je oddelek za socialno politiko deželne vlade Slovenije nakazal 12. februarja 1922 za strniške begunce 500.000 kron, je bil denar namenjen slovenskim in ruskim beguncem.

Krimski kadetski korpus je zapustil Strnišče 20. oktobra 1922. Tedaj so Strnišče zapustili tudi drugi ruski begunci. Rusko begunsko naselje je tako obstajalo od 23. decembra 1920 do 20. oktobra 1922, to je 1 leto, 9 mesecev in 27 dni.⁴⁸

Iz zgodovine ruske begunske kolonije v Strnišču je ohranjeno v Ptuj-skem listu poročilo o zavratnem umoru ptujskega zdravnika Ludvika Scheichenbauerja, starega 33 let, kar je storil donski Kozak Horunzi Svješnikov, častnik donske republike. V poročilu beremo, da je prihajal ptujski zdravnik zdraviti v rusko taborišče, kjer mu je bila vseč žena ruskega častnika Veršljnina, ljubimka Kozaka Svješnikova. Svojega tekmeца je Svješnikov pričakal 31. decembra 1921 pri baraki, kjer je stanovala lepa Rusinja. Skočil mu je za hrbet in ga potolkel z vodovodno cevjo. Zdravnik je obležal s hudimi poškodbami in umrl še istega dne. Ruska kolonija civilnih in vojaških beguncev v Strnišču je dejanje Kozaka obsodila za zločin, kar je hotela dokazati s prihodom na pogreb v Ptuj. Pokojnikova družina pa ni dovolila, da bi se ruski begunci pogreba udeležili.⁴⁹

Starejši Ptujčani pomnijo, da so imeli kadeti v Strnišču svojo godbo na pihala, ki je prihajala tudi v Ptuj in igrala koračnice, korakajoč po ptujskih ulicah. V Ptuj so večkrat prihajale tudi skupine kadetov na konjih.

⁴⁶ Leonid Goranski, Maribor — pismo avtorici 27. 6. 1973; odd. LR PMP — brošura: Krimski kadetski korpus, Bela Crkva; 1833 (Izdala komisija za zgodovino korpusa)

⁴⁷ Glej opombo 13. Dokument: Situacijsko poročilo uprave taborišča v Strnišču Pokrajinski upravi za Slovenijo, oddelku za socialno skrbstvo, odscku za javno pomoč v Ljubljani; 31. 1. 1922

⁴⁸ Glej opombo 13. Dokument pod opombo 40.

⁴⁹ Ptujski list, 1. IV, šte. 1, 8. 1. 1922, str. 2

V ruski kadetnici v Strnišču je poučeval od 28. decembra 1920 ruski begunec, profesor germanistike, Maksim Lvovič Blumenau, ki se je naselil z ženo Slovenko in dvema otrokoma jeseni 1919 v Ptujju. S korpusom je odpoval v Belo Cerkev, kjer je poučeval do aprila 1923.⁵⁰

Vemo že, da je v Strnišču umrlo dvanajst ruskih beguncev, ki so pokopani na strniškem pokopališču. Eden izmed ruskih kadetov pa je vpisan v pomočni knjigi begunskega taborišča. To je donski Kozak Pavel Viktor Zemcov, star 25 let, ki se je 3. decembra 1921 poročil s hčerko trgovca Perica, Viktorijo, staro 21 let.⁵¹

Ruski begunci v Strnišču so se slabo počutili ne le zaradi pomanjkanja, ampak tudi zato, ker niso našli tovariških stikov z drugimi taboriščniki. Tovariških odnosov niso razvili, ker so Slovenci slabo razumeli ruski jezik, Rusi pa slovensko. Poleg tega se je med slovenskimi begunci širila ideja ruske proletarske revolucije. V ruskih beguncih so socialistično usmerjeni delavci videli svoje politične nasprotnike, naperjene proti mladi sovjetski socialistični republiki.

Odmev ruske proletarske revolucije

Po naselitvi primorskih Slovencev v Strnišču je med njimi močno vplivala zmaga ruske proletarske revolucije. Temu se ne moremo čuditi, kajti strniško begunsko naselje je bilo predvsem delavsko naselje. Bili so tudi brezdomci, dovzetni za socialistično idejo, za družbeno preobrazbo. Nekateri so bili seveda izvzeti, posebno pa ruski Vranglovci.

Med strniškimi delavci je živel tedaj kovinarski delavec Jakob Nipič, eden izmed voditeljev ptujskih in strniških delavcev. Pisateljem Propagandne knjižice JSDS v Ljubljani je poslal 3. julija 1920 pismo, v katerem sporoča, da je prejel 50 izvodov Propagandne knjižice. Napisal je, da knjižico vrača, ker je njena vsebina obrabljena socialnodemokratska pesem, ki se ji buržoazija smeji, delavcev pa več ne privlači. Pisec knjižice naj vendar že spoznajo novodobni veter, poudarja Nipič in opozarja socialnodemokratsko vodstvo, da je zakrivilo cepitev v stranki, ker je preveč apeliralo na delavsko disciplino. Tudi v Propagandni knjižici št. 3, ki jo je poslalo v Strnišče, navajajo za primer polkovnika Hoffmana, češ, da je žel uspehe zaradi disciplinirane armade. Nipič se tej prisposodbi posmehuje, češ, kako kratka je bila Hoffmanova slava, kakor je tudi socialno demokratska glorijska v Jugoslaviji. O delavskih listih meni, da delavcem ni všeč pričkanje med nekaterimi člani zaradi reči, ki bi jih lahko brez škode pozabili. Boljše bi bilo, da bi vodstvo stranke delavstvu povedalo, kaj naj stori, da ga kapitalizem ne bo prekanil. Jasno pa vidi, da nekateri izobraženi socialisti niso zreli za komunizem. Nipič zaključuje pismo z izjavo, da je strniška delavska organizacija pristočila h komunizmu in dokler se »Naprej« ne bo spojil z »Rdečim praporom«, ne bo razširjala socialnodemokratskih brošur.⁵²

Nipičevo pismo, pisano v času največje naseljenosti slovenskega begunskega taborišča v Strnišču, ko je štelo okoli 4600 prebivalcev, je dokaz, kako močno je odmevala zmaga ruskega proletariata med strniškimi begunci.

Navdušenje za komunistično partijo v letu 1920, ki ga navaja Nipič v svojem pismu piscem Propagandne knjižice SSDS v Ljubljani, je doživelo s prepovedjo komunistične stranke decembra 1920 hud udarec. Prepoved

⁵⁰ Ustna izjava dr. Nade Pavličev r. Blumenau — avtorici l. 1972

⁵¹ Pismo Leonida Goranskega, Maribor — avtorici 27. 6. 1973; odd. LR PMP

⁵² Glej opombo 38

⁵³ Zgodovinski arhiv CK ZKS, Ljubljana. Pismo iz zbirke Zvonimirja Bernota. Faac. 2, mapa: Prejeta pisma 1920 — SSDS.

stranke ni sicer uničila revolucionarnega prepričanja delavcev, pač pa je socialistično gibanje zavrila.

Komunistično usmerjeni delavski voditelji so po Obznani delovali v strniških sindikatih. Glavni sindikalni organizator v Strnišču je bil za Nipičem Miha Kojc (1891—1960), doma iz Halož, po poklicu električar, ki se je po letu 1924 povezal z dr. Jožetom Potrčem, vzglednim komunističnim voditeljem v ptujskem okraju.

Po propadu Strnišča se je Kojc naselil v Ormožu. Med vojno je bil izgnan na Hrvaško, kjer je sodeloval v osvobodilnem gibanju. Po vojni je bil med drugim predsednik ormoške občine in poslanec skupščine SRS. Pomemben delavski voditelj v Strnišču je bil v letih strniških gospodarskih obratov tudi Primorec Ciuha, zaposlen v mizarški delavnici. Deloval je v svoji strokovni organizaciji. Odlikoval se je še ključavničar Jože Pečnik iz Gerechtje vasi. V letih 1924—1926 je bil predsednik sindikata strniških delavcev Vinko Simonič, izdelovalec harmonik, rodom iz Slovenskih goric. Napredno je deloval tudi Primorec Mathanz.

V letih 1924—1925 se je med delavstvom v Strnišču širilo glasilo delavskokmečkega republikanskega bloka »Delavsko-kmetški list«. Iz Strnišča ga je prinašal komunistu Mihu Arbajterju v Paradiž v Haloze njegov znanec Peter Gabrovec.

Tov. Gabrijel, dolgoletni predsednik ptujskega delavskega društva Svoboda, je povedal, da so bili povezani delavski voditelji v Strnišču s »Svobodo« v Ptuj, ki je bila ustanovljena leta 1919. Društvo Svoboda je prirejalo v Strnišču delavska zborovanja in razna predavanja. Nekajkrat je priredilo tudi pevski in godalni koncert, enkrat pa dramsko predstavo. Stiki med »Svobodo« in strniškimi delavskim sindikatom so obstajali do propada strniških podjetij v letih 1926 do 1928.⁵³

Kupec strniških taborišč in njegovi gospodarski načrti

Vojaška taborišča v Strnišču iz prve svetovne vojne so še po njej predstavljala s svojim premičnim in nepremičnim premoženjem veliko vrednost. Barake z opremo, skladišča z raznim blagom, parna elektrarna, vodovod, ozkotirna železnica, pekarna, pralnice in še vse drugo, je nudilo priložnost za izkoriščanje taborišč v gospodarske namene.

Za nakup strniških taborišč se je ogrel podjeten ptujski vinski trgovec, proizvajalec šampanjca in veleposestnik, Franc Čuček, ki je živel v Ptuj, od leta 1907. Že leta 1919 je kupil, kot že vemo, Hellinovo strniško graščino in posestvo, na čigar zemlji so stala skoro vsa taborišča. Ker je prevzela strniška taborišča gospodarska komisija za stvarno demobilizacijo pri deželni vladi Slovenije, se je z njo pogajal, da bi mu taborišča prodala. Pri ponudbah za nakup se je Čuček obvezal, da s kupljenim ne bo mešetaril, ampak bo poiskal gospodarske družabnike, ki bodo vložili kapital za gradnjo velike tovarne v Strnišču in več manjših industrijskih obratov.

V Čučkovem pismu komisiji za stvarno demobilizacijo, dne 30. marca 1921 beremo o načrtu industrializacije taborišča v Strnišču. Čuček navaja v pismu, da se je že pogajal z nekaterimi gospodarstveniki iz Slovenije, Hrvaške in Srbije, da bi prevzeli taborišče Mlada Boleslava, južno od železniške proge in bi tam zgradili veliko tovarno železniških voz.

⁵³ Ustne izjave: Miha Arbajterja, Paradiž v Haložah; Marice Kranjc, hčerke Mihe Kojca, Ptuj; Marije Sretenovič r. Simonič, Ptuj, 1. 1962.

Tovarno naj bi opremila neka saška tovarna vagonov, ki ima tri podružnične tovarne, eno v Kodanju, drugo na Danskem in tretjo na Češkem. Nemška tovarna bi vložila v strniško tovarno 25 odstotkov kapitala, jugoslovanska podjetja pa 75. Prva tri leta bi saška tovarna dobavljala strniški vse težke dele (osi, kolesa in peresa vagonov) za proizvodnjo, na kar bi v Strnišču zgradili lastno livarno. Sedanje barake bi uporabili za prva stanovanja delavcev, ki bi jih postopoma nadoknadili z zidanimi stanovanjskimi hišami. Čuček bi odstopil tovarni za pet let tudi grajsko poslopje za pisarne in stanovanja vodilnega osebja.

Tri barake v Strnišču blizu železniške postaje, to so bivša razkuževalnica, pralnica in še ena ob njih, bi uredil za obrat sadnih konserv. Družabnika bi bila dva Goričana, strokovnjaka za konserviranje sadja. Eden od njiju, Rubi, je že leta 1920 sušil v eni izmed barak slive in jabolka. Čuček bi v obratu zaposlil najmanj 50 beguncev za sezonsko delo. Obrat bi koristil kmetom v ptujskem okraju, ker bi lahko iztržili del pridelka. Obrat bi konservirano sadje lahko pošiljal v Švico in drugam v tujino.

V druga taborišča, kakor so Halic in Dunaj, bi naselil še druge obrate. Čuček opozarja v svoji ponudbi gospodarsko komisijo za stvarno demobilizacijo, naj preneha z demontiranjem ograj ob taboriščih, za katere bo potrebno spet vlagati denar in naj ne ruši več barak, kar je že pričela, posebno ne ob železniški progi.

V Čučkovem, osem strani dolgem pismu, z dne 3. junija 1921 komisiji za stvarno demobilizacijo, beremo, da je pripravljen plačati za taborišča v Strnišču tri milijone kron. Pripravljen se je pri tem obvezati, da bo taborišča izkoristil za industrializacijo. Ničesar ne bo preprodajal v špekulativne namene. Opozarja, da strehe na barakah že propadajo in poudarja, da so druga vojaška taborišča iz bivše Avstrije, kakor v Sremski Mitrovici, Štipu in Slavonskem Brodu, ljudje izropali in barake zažgali. V Strnišču so taborišča ohranjena predvsem po njegovi zaslugi, kar naj komisija upošteva pri višini prodajne cene.

Čuček navaja, da pripravlja tele pogodbe za industrializacijo Strnišča:

- s tovarno Zupanc in drug v Mariboru za industrijski obrat lesne volne;
- z Rubijem iz Gorice za tovarno sadnih sokov in konserv. Podjetju se bo pridružil tudi trgovec Karinčič iz Gorice;

- s tovarno vagonov in premakljivih stavb Christoph in comp. Unmack iz Goerliz pri Dresdenu na Saškem. V strniško tovarno bi vložila 20 do 25 odstotkov kapitala; dve slovenski, dve srbski in dve hrvaški pa skupaj 75.

V Čučkovem pismu beremo dalje, da si je ogledal priprave za tovarno železniških voz v Slavonskem Brodu, kjer so pričeli zidati stavbo, ki bo verjetno zgrajena šele čez tri leta. Prostor v taborišču Mlada Boleslava v Strnišču je za gradnjo take tovarne mnogo primernejši kot v Slavonskem Brodu, saj so urejeni vodovod, kanalizacija in električna razsvetljava ter ozkotirna železnica od železniške postaje do gradbišča. V pismu beremo dalje, da je mesto Slavonski Brod darovalo družbi, ki gradi tovarno, zemljišče zanjo brezplačno, kar je dvajset oralov stavbnega prostora. Vojno ministrstvo v Beogradu pa je prispevalo podjetju opeko iz beograjskih trdnjavskih zidov. Če bodo graditelji tovarne v Strnišču deležni podobnega razumevanja, bodo uspeli, je napisal Čuček.

Četrto pogodbo je pripravljala Čuček s hrvaškim eksportnim podjetjem za izvoz svinj, ki bi v Strnišču izkoristilo poslopja klavnice in hladilnice za tranzitno postajo. Iz Banata bi sem prepeljavali vagone svinj, jih tu zaklali in jih tu prevzemali kupci iz drugih držav, kar bi bilo ugodno spričo bližine

mariborske carinarnice. Cariniki bi prihajali carinit blago kar v Strnišče. V te namene bi podjetje močno razširilo strniško hladilnico.

V Čučkovem junijskem pismu beremo še, da bi pletarna in mizarska delavnica v Strnišču še naprej obratovali. Tudi ruski begunci bi lahko ostali v svojih barakah do preselitve drugam, vendar bi morali za barake plačevati najemnino. Dalje piše, da je pripravljen plačati kupnino za strniška taborišča v treh obrokih, prvega po sklepu pogodbe in izročitvi taborišč v njegovo last, drugega brez obresti čez eno leto in tretjega po izselitvi slovenskih in ruskih beguncev iz strniških barak. Svoje pismo je zaključil z upanjem na pomoč, ki bo utrla pot, da se bo Strnišče razvilo v slovenski Hessen ali Manchester.

Ko je ministrstvo za trgovino in industrijo kraljevine SHS obravnavalo Čučkovo ponudbo za nakup strniških taborišč v svojem oddelku v Ljubljani, je svoje mnenje sporočilo 7. junija 1921 predsedstvu deželne vlade Slovenije. V pismu beremo, da bo obrat lesne volne, ki ga namerava Čuček odpreti v Strnišču gospodarsko koristen, ker bo lesna volna prinesla več dohodka, kakor izvoz lesa. Tovarna sadja bi koristila razvoju sadjarstva ptujske okolice, največ pa bi koristila tovarna vagonov, saj je sedemdeset odstotkov voznega parka neuporabno za promet, zato so nujno potrebna popravila. Z dvigom števila vagonov, bi rešili vprašanje rednega izvoza in uvoza. Z ustanovljenimi industrijskimi obrati v Strnišču, bi zaposlili brezposejne v Strnišču in še od drugod. Ker je Čuček že lastnik zemljišča v Strnišču, ima predkupno pravico. Vlada bi si nakopala nepotrebne izdatke, če bi kako drugače kakor s prodajo Strnišča Čučku, rešila vprašanje prodaje strniških taborišč. Če bi strniška taborišča prodali Čučku, bi opustili nadrobno razprodajo taborišč in podprli razvoj industrije v Strnišču, kar je pomembno za vso Slovenijo. Ker je Slovenija gospodarsko pasivna, moramo skrbeti za njen industrijski razvoj, kar narekuje prodajo strniških taborišč podjetniku Čučku.

V svoji zadnji ponudbi za nakup Strnišča, 19. novembra 1921 navaja Čuček, da želi odkupiti vse barake, razen petnajstih, ki so namenjene Primorcem za selitev v Prekmurje, in treh, ki so namenjene Jugoslovanski matici, ter šest barak na obrobju taborišč, ki so namenjene za nadrobno razprodajo. Za taborišča je ponudil štiri milijone kron, kar bi poravnal v treh obrokih in dodal nazadnje še pet odstotkov od vrednosti državnih naročil do najvišje vsote šestdeset milijonov kron. Zavezal se bo, da bo pletarno obdržal v sedanjih barakah deset let, mizarsko zadrugo pa pet. Obdržal bi polovico pisarniškega inventarja in telefonskih aparatov. Inventar bolnišnice bi prevzela ptujska bolnišnica, druge predmete, ki bi jih ne prevzel, bi prodala gospodarska komisija po likvidaciji taborišča. Ozkotirna železnica bi pripadala kupcu. Pogodba bi stopila v veljavo, ko bi jo podpisal pokrajinski namestnik deželne vlade Slovenije.

Ohranjeni dokumenti deželne vlade nas dalje seznanjajo, kako je odločala s svojimi merodajnimi oddelki in komisijami o usodi bivšega vojaškega taborišča rezervnih bolnišnic v Strnišču.

Vladni svetnik dr. Rutar je opozoril na seji 8. novembra 1921 pri pokrajinskem namestniku za Slovenijo, ki so jo sklicali, da bi ukinili begunsko taborišče primorskih Solvencev v Strnišču, da je potrebno najti najboljšo gospodarsko rešitev za prodajo strniških taborišč. Lahko bi jih prodali kot celoto, lahko pa njihove posamezne dele: demontirane barake, vodovodne naprave, stroje in drugo. Več koristi bi prinesla prodaja celote z namenom industrijske bodočnosti Strnišča. Dr. Rutar je navedel, da so strniška taborišča takole ocenjena:

— stroji	2,781.800 kron
— barake (135)	3,380.503 krone
— vodovodne naprave	2,112.503 krone
— kanalizacija	1,760.250 kron
— električna napeljava	146.290 kron
— ograje	96.837 kron
— mala železnica	760.000 kron
Skupaj:	11,038.183 kron

Na seji pri predsedniku deželne vlade 8. novembra 1921 in na seji 21. novembra 1921 so sklenili, da bodo taborišča v Strnišču v celoti prodali tujskemu podjetniku Čučku, ki se bo obvezal, da bo ustanovil v Strnišču veliko tovarno in več manjših industrijskih obratov. Za prodajno ceno so določili osem in pol milijonov kron. Čuček bo moral skleniti najemninsko pogodbo za barake za mizarsko zadrugo in pletarno. Izkupiček za prodano bo komisija za stvarno demobilizacijo vložila v demobilizacijski fond Slovenije. Kupec bo plačal v dveh letih obratovanja podjetja v Strnišču od državnih naročil za dobavo blaga iz velike strniške tovarne še pet odstotkov bruto vrednosti teh naročil do najvišje vsote šestdeset milijonov kron. Če bi industrijsko podjetje v Strnišču ne začelo obratovati v petih letih po sklepu pogodbe v takšni meri, da bi se lahko izvedlo naročilo za šestdeset milijonov kron in če bi prišla posest v druge roke, kupcu ne bo potrebno plačati navedenih obveznosti, pač pa tri milijone kron.

Ob razpustu begunskega taborišča primorskih Slovencev v Strnišču, 31. januarja 1922, je Čuček prevzel taborišča s 150 barakami. V taborišču Mlada Boleslava, južno od železniške proge Ptuj—Pragersko je stalo 29 barak, v taboriščih severno od proge pa v Halicu 34, Klatovem 26, Dunaju 24 in 37 raztresenih. Skupaj so ocenili vrednost kupljenih barak na 3,380.503 krone.

Cenilni zapisnik, ki je služil za sklenitev prodajne in kupne pogodbe, navaja velikost in kakovost barak. Velike so merile od približno 22 do 47 m v dolžino in 8 do 12 metrov v širino; manjše pa so bile dolge okrog 14 m in široke okrog 8 m. Barake so bile lesene, notranje stene pa obložene z lesom ali keramičnimi ploščicami, opeko, korkom ali lepenko. Med manjšimi skupinami barak so bile kopališke barake s kabinami, uradniške, baraka-kavarna, klavnica, baraka električne centrale, strojnice in stanovanjske barake ob strojnih barakah, barake z vodovodno črpalko in drugimi vodovodnimi napravami in še barake ob Čučkovem grajskem poslopju.

Druge naprave v strniških taboriščih je komisija takole ocenila:

vodovodne naprave	2,112.391 kron
kanalizacija	1,760.250 kron
električna napeljava	146.220 kron
mrežasta ograja z dodatkom bodeče žice	96.837 kron
železnica	760.352 kron

V cenilnem zapisniku so navedene te naprave:

1. pri vodovodu: 13.505 m železnih cevi, 18 zapornic, 32 hidrantov, rezervoar, 11 sesalk in 3 izlivke;
2. pri kanalizaciji: 12 km cevi za 1345 m dolžine, 4 betonirani rezervoarji po 13.000 litrov, 18 betoniranih greznic z železnimi zapornicami, 70 revizijskih jam s pokrovi;

3. pri električni napeljavi: 3310 m kabla za visoko napetost 6000 voltov, 11.780 m bakrene žice, 1020 kom. izolacij;
4. pri ograji: 4677 m² mrežaste in 6594 m² bodeče žice;
5. pri železnici: 6196 m tračnic, 11 obratnih plošč, 22 menjalnic in 34 vozičkov.

Aprila 1921 so bili v strniških taboriščih tile stroji:

- Wolf lokomobila iz l. 1908 za 12 atmosfer parnega pritiska in 100 KS,
- dve brnski lokomobili iz l. 1916 za 12 atmosfer parnega pritiska in 100 KS. Obe sta imeli lastna pregrevalca in kondenzacijo ter skupen predgrelec za vodo,
- stabilen parni kotel iz l. 1915 za 80 m² kurilne ploskve ter 6 atmosferami parnega pritiska,
- električni generator 155 kVA z vzbujevalnim strojem V 60,
- električni generator 140 kVA z vzbujevalnim strojem V 65,
- stiskalni disko z instrumenti,
- 10 z oljem hlajenih transformatorjev pritiska 600/380/220
- 10 elektromotorjev, pritiska 380-9, 220-1,
- 5 centrifugalnih črpalk,
- elektromotor za pogon cirkularke za rezanje lesa (drv),
- elektromotor v pletarski šoli,
- 2 kompresorja na postaji za fekalije in 2 plošči za tlačilni kotel fekalij.

Ko je gospodarska komisija za stvarno demobilizacijo pri deželni vladi Slovenije sklenila s trgovcem Čučkom kupno-prodajno pogodbo, je sporočila to predsedstvu pokrajinske uprave za Slovenijo 31. decembra 1921.⁶⁴

Industrijski obrati od 1922 do 1928

Kako je vodil podjetnik Franc Čuček, kupec strniških taborišč leta 1921 gospodarstvo v tem kraju, je napisal sam. V svoji izjavi odkriva, da so se izjalovili načrti za veliko tovarno. Prav tako ni izpeljal načrtov, da bi uspešno delovala v Strnišču manjša industrijska podjetja, kakor je to pričakoval ob nakupu taborišč. Tedaj je poln optimizma in navdušenja pričakoval industrijski razcvet Strnišča.

Najprej se je trudil, da bi zgradil v Strnišču veliko tovarno, kar je navajal že v svojih ponudbah za nakup taborišč deželni vladi Slovenije leta 1921. V svoji pisani izjavi ne omenja več saške tovarne železniških voz, ampak tovarno v češki Lipi. Ponudil ji je okrog štiri in pol hektarjev zemlje. Tovarna je poslala v Strnišče inženirja, ki se je ogrel za Čučkov predlog in pripravil načrt za gradnjo tovarne. Predložil ga je ministrstvu v Beogradu. Direkcija državnih železnic v Beogradu, ki jo je ministrstvo vprašalo za mnenje, je Čučkov predlog zavrnila, češ da že v Mariboru deluje železniška delavnica. Pod njenim vplivom je ministrstvo predlog zavrnilo.

Novi lastnik Strnišča se je zavedal, da bo zašel v velike gospodarske težave, če ne bo hitro izpeljal načrta za kakšno drugo veliko tovarno. Potoval je zato po Jugoslaviji, Češki, Avstriji in Nemčiji. Jugoslovanske tovarne niso tvegale ustanoviti podružnic tovarne v Strnišču, pa tudi v tujini ni imel sreče.

⁶⁴ Glej opombo 13. Dokumenti: Poročilo gospodarske komisije deželne vlade Slovenije za stvarno demobilizacijo, Ljubljana, 27. 8. 1921. Dopis Frane Čučka pokrajinskemu namestniku v Ljubljani, 19. 11. 1921. Dopis gospodarske komisije deželne vlade Slovenije za stvarno demobilizacijo v Ljubljani 31. 12. 1921.

Najprej se je povezal s tovarno sladkorja v Osjeku, da bi v Strnišču zgradila filialo. Grajska polja v Strnišču bi uporabila za nasade sladkorne pese in se povezala s kmetovalci ptujskega okraja, da bi pridelovali primerno količino te poljščine. Čuček je prejel od tovarne 600 do 800 kg pesinega semena, ki ga je razdelil po 20 do 30 kg posestnikom za poskusne nasade. Prva pesa, pridelana v ptujskem okraju, je bila dobre kakovosti.

Pridelovalcem sladkorne pese je tovarna obljubila za sto kilogramov prodane pese še nagrado 3 kg sladkorja. Leta 1922 se je osješka tovarna odločila, da bo v Strnišču sezidala sladkorno tovarno, če bo na voljo dovolj prostora v gradu in v barakah za njene potrebe. Vse to ji je Čuček zagotovil, a zveza sladkornih tovarn v Jugoslaviji je gradnjo prepovedala.

V tretje je poizkušal leta 1923 v Brnu pri tovarni sukna in volne. Tovarna se je sprva ogrela za gradnjo take tovarne v Strnišču. Ko pa so strokovnjaki ugotovili, da je talna voda tu pretrda za potrebe tovarne, mehčanje pa bi podražilo proizvodnjo, so pretrgali dogovore. Navedli so še, da je tudi bosanska ovčja volna neprimerna za dobro sukno, uvoz iz Avstralije pa bi bil predrag. Tako se je Čučkovo tretje prizadevanje za veliko strniško tovarno znova izjalovilo.

Čuček je vrtal še dalje, da bi našel veliko podjetje, ki bi odprlo v Strnišču večjo tovarno. Še je vzbudil tu pa tam zanimanje, a vsa začeta pogajanja so se sprevrгла v škodo Strnišču.

Uspel pa je ustanoviti manjše obrate, v katerih je zaposlil skupaj okrog 180 delavcev in delavk, največ iz okoliških vasi, med njimi okrog 90 sezonskih.

Od leta 1921 do 1926 je delovalo pod Čučkovim vodstvom v Strnišču osem industrijskih delavnic: predelovalnica sliv za brinele, tovarna tehtnic, tovarna lesne volne, podjetje slamnatih tulcev, parfumerija, pletarna rogozne pletenine in tepihov, delavnica gramofonskih zvočnic in delavnica harmonik.

Najprej je Čuček ustanovil predelovalnico sliv za brinele, ki je bilo največje strniško podjetje. V sezoni zorenja sliv je delalo v njem okrog 80 delavk in dva do trije moški. Slive so ženske lupile, sušile na soncu in nato zadimile z žveplenim dimom ter pakirale v male zabojčke po 1 do 2 kg. Brinele so izvažali v Švico, Belgijo, Anglijo, Švedsko in Holandijo. Slive je obrat kupoval na domačem trgu pa tudi v Valjevu in Čačku. Podjetje je delovalo od leta 1921 do 1926.

Drugo strniško podjetje, ki ga je ustanovil, je bila delavnica tehtnic, nameščena v eni izmed velikih barak. Podjetje je Čuček ustanovil z nekim češkim družabnikom iz Prage. Leta 1926 je po štiriletnem obratovanju propadlo, ker ni izdelovalo kakovostnih tehtnic. V strniški delavnici so izdelovali tehtnice za težo od petih do tisoč kilogramov. Obrat je zaposlil okrog 20 delavcev. Čuček je pri propadu tega obrata utrpel škode 800.000 dinarjev.

Leta 1923 je ustanovil delavnico lesne volne, s kakršno so pakirali razno blago, posebno vinske in pivske steklenice ter jajca. Les za obrat je podjetje kupovalo na Pohorju in Konjiški gori. V obratu je bilo zaposlenih okrog 15 delavcev. Delali so v dveh barakah severno od železniške proge. Obrat je deloval do leta 1928.

Podjetje slamnatih tulcev za pivske in vinske steklenice je v Strnišču delovalo od leta 1923 do 1928. Za Čučkom je obrat prevzel gostilničar Wesley iz Ptuja, ki je delavnico preselil v Ptuj. Po drugi svetovni vojni se je obrat združil s ptujsko pletarno. V strniškem obdobju je v obratu delalo okrog 16 delavcev. Za proizvodnjo so potrebovali le eno barako, v kateri so našli dovolj prostora tudi za skladišče.

Tretje podjetje, ki ga je Čuček ustanovil leta 1923, je bila parfumerija. Njegov družabnik v podjetju je bila dunajska parfumerija Feliksa Maierja. Strokovnjak v strniški parfumeriji je bil ptujski drogerist Poberaj. Izdelki so spričo že renomiranih parfumov težko našli tržišče, zato je moral Čuček podjetje leta 1926 zapreti. Pri tem je utrpel novo denarno izgubo, delo pa je izgubilo deset delavk.

Četrto podjetje, ustanovljeno leta 1923 je bila pletarna rogozne pletenine in tepihov, ki se je pravzaprav preselila iz Mlade Boleslave na Češkem. Strokovno jo je vodil Čeh Opt. Delovala je do leta 1928. V njej je našlo zaslužek okrog 30 delavk iz okoliških vasi, ki so se delu priučile. Samo podjetje ni delovalo z izgubo, pač pa ga je moral Čuček opustiti zaradi splošnega stečaja. Tedaj ga je prevzela ptujska pletarna, ki se je s tem preusmerila tudi v proizvodnjo rogoznih pletenin, kajti predtem je pletla le iz vrbovega šibja.

Leta 1924 je Čuček odprl v Strnišču delavnico gramofonskih zvočnic. Podjetje je vodil strokovnjak Loeschner iz Prage. V njem so bili zaposleni največ štirje delavci. Obstajalo je do leta 1926. Propadlo je zaradi dragih surovin, ki jih je potrebovalo, predvsem bakra in medenine. Utrpelo je 300.000 dinarjev izgube.

Drugo podjetje, ustanovljeno v Strnišču leta 1924 je bila delavnica harmonik, ki je bilo zadnje izmed osmih podjetij, ki jih je ustanovil Čuček v Strnišču. Delavnico je vodil Vinko Simonič iz Destrnika pri Ptujju. V malem se delavnica ni rentirala, zato je propadla še pred stečajem strniških podjetij. Pri tem je utrpela 250.000 izgube.⁵⁵

Vzrokov za propad Čučkovih gospodarskih podjetij v Strnišču je bilo več. Ti so:

Večina Čučkovih pogodb z raznimi družabniki je temeljilo na nerealnih predvidevanjih razvoja, zato so doživela gospodarske neuspehe, ki so vodili do raznih točb in k propadu.

Čuček je za glavnega ravnatelja strniških obratov nastavljal slavofila, upokojenega avstrijskega častnika Wesselyja, ki pa ni bil gospodarsko izobražen in izkušen. Tako je tudi on poleg drugih okoliščin zakrivil, da so Čuček in njegovi gospodarski družabniki lezli v vedno hujše dolgove.

Tudi slaba zainteresiranost jugoslovanske vlade za industrijski razvoj Strnišča, je prispevala k temu, da Strnišče ni izkonistilo svoje gospodarske dediščine iz prve svetovne vojne v industrijske namene.⁵⁶

Čučka je privedlo Strnišče nazadnje do stečaja, ki ga je napovedal 1. junija 1926 pri okrožnem sodišču v Mariboru. Sodišče je imenovalo za stečajnega upravitelja advokata, dr. Vekoslava Kukovca iz Celja, bivšega ministra.

Kot glavna upnica je 22. avgusta 1928 prevzela Strnišče Ljudska posojilnica v Ljubljani. Odpravila je vsa podjetja, podrla vse barake in les poceni razprodajala. Za voz desk so plačevali kupci po dva tisoč dinarjev. Glavne cevi vodovodnega omrežja je kupila ljubljanska mestna občina. Parna elektrarna je prišla v roke dveh kupcem, tovarni tanina v Majšperku, ki je kupila glavni parni stroj in nekemu rudniku v Bosni, ki je kupil drugega. V dveh letih, 1930 in 1931 so bila strniška taborišča zbrisana s tal. V zemlji je ostalo še okrog 7 km dolgo kanalizacijsko omrežje iz betonskih cevi. Nekdanje Hellinovo posestvo naj bi kupil industrialec Bonač v Ljubljani, a do tega ni prišlo, zato je ostalo v rokah Ljudske posojilnice v Ljubljani. S propadom podjetij v Strnišču, ki jih je ustanovih trgovci in veleposestniki Franc

⁵⁵ Izjava Franceta Čučka, Ptuj, o gospodarskih obratih v Strnišču od 1922 do 1928. (l. 1962). odd. LR PMP

⁵⁶ Glej opombo 3 (lastnik posestva) Arhiv ptujske pletarske zadruge; Proizvodno podjetje Olga Meglič Ptuj (o delavcih in selltv)

Čuček, je zgubilo zaslužek okrog 180 delavcev in delavk. Čuček sam je izgubil tri četrtine svojega premoženja, gospodarsko pa so propadli njegovi družabniki. Največ je bilo Čehov, ki so se na Čučkovo vabilo naselili v Strnišču. Ko so se po likvidaciji podjetij vračali v domovino, so komaj zbrali denar za vožnjo. Vse premoženje je zgubil zaradi propada delavnice harmonik njen solastnik, Vinko Simonič.

Že pred ukinitvijo Čučkovih gospodarskih podjetij v Strnišču se je preselila v Ptuj Pletarska zadruga s pletarsko šolo. Bilo je to poletje 1924. Do tedaj je delalo v različnih obdobjih v strniški pletarni skupaj okrog 220 delavcev, letno poprečje zaposlenih v njej je znašalo okrog 25 do 30 delavcev. Ti so bili izučeni pletarji, mizarji, kovinarji, pomožni delavci in uradniki.

Lesna in kovinarska zadruga v Strnišču je prenehala z delom že leta 1923. Nekaj odpuščenih delavcev je takrat prevzela pletarska zadruga, predvsem mizarje, ključavničarje in kovače. Zaposlila jih je pri izdelovanju lesenega in železnega ogrodja za pletarske izdelke. Drugi delavci Lesne in kovinarske zadruge v Strnišču so po ukinitvi zadruge odšli iz Strnišča.

V arhivu ptujske pletarske zadruge zasledimo, da je sprejela novembra in decembra 1928 iz Čučkove strniške delavnice rogozne pletenine in tepihov, ki je bila tedaj opuščena — dvajset delavcev. Med njimi sta bila delovodja in solastnik Buhoslav Oplj in njegova žena Antonija.⁵⁷

Po propadu Čučkovih strniških podjetij se je iz leta v leto naglo zmanjševalo število strniških prebivalcev. Postopoma so prenehale z delom tudi услužnostne delavnice in podjetja: pekarna, ki jo je vodil pek Raubar, električna, ki jo je upravljal Miha Kojc, menza Tomaža Breznika, Vugova trafika in Beraničeva trgovina.

Po izselitvi zadnjih prebivalcev iz strniških barak v letih 1930 in 1931 je ostala obljudena le še graščina z rednimi delavci na posestvu. Zaselek je štel z družinskimi člani okrog petdeset prebivalcev. Ostalo je še tudi postajališče ob železniški progi in v bližini nekaj hišic.⁵⁸

Strniško graščinsko posestvo s poslopji je bilo 3. oktobra 1928 prevknjiženo na zemljiški knjigi ptujskega sodišča na Ljudsko posojilnico v Ljubljani.⁵⁹

Med drugo svetovno vojno

Podeželski mir v strniškem zaselku je prekinil vdor nemškega nacističnega okupatorja 9. aprila 1941. Nemci so grad in posestvo v Strnišču prevzeli že aprila 1941. Najprej se je v gradu naselilo nemško vojaško poveljstvo, ki je pričelo graditi približno tisoč metrov južno od železniške proge vojaško ujetniško taborišče. Naslednje leto pa je zrastle ob njem delovno taborišče za gradnjo tovarne glinice. Prostor novega delovnega taborišča, v katerega je bilo vključeno ujetniško taborišče, je meril 27 ha, 61 arov in 74 kv. metrov. V lesenih barakah, ki jih je bilo 47 in so bile dolge 40 m in široke 8 m, je bilo pet prostorov. Za spalne namene je služilo 31 barak s pogradi za okoli 4500 ljudi.

Devet barak je služilo za kuhinje in jedilnice, pet za shrambe in skladišča, dve za umivalnice, kopalnice in pralnice.

Taborišče je bilo opremljeno z vodovodom, kanalizacijo in električno razsvetljavo.⁶⁰

⁵⁷ Izjava Franceta Čučka, Ptuj (število prebivalcev na grajskem posestvu po letu 1928)
Izjava Marije Sretenovič, r. Simonič (o zadnjih prebivalcih)

⁵⁸ Glej opombo 3

⁵⁹ Pismo inž. Boruta Maistra redakcijskemu odboru Ptujkega zbornika, 19. 4. 1962 (o barakah v Strnišču med okupacijo)

⁶⁰ Geodetska uprava v Ptuj (lega in velikost taborišča)

Čeprav so prevzeli Nemci dejansko strniško posestvo z gradom že aprila 1941, so ga šele 23. julija 1943 prevknjižili na novega lastnika — državnega komisarja za utrditev nemštva na Sp. Štajerskem.⁶⁰

Za gradnjo same tovarne so izbrali prostor severozahodno od delovnega taborišča, na območju bivše rezervne bolnišnice Mlada Boleslava in še zahodno od njega.⁶¹

Gradbeni načrt je predvideval predelavo trdih, visoko kremenčevih boksitov in boksitnega praha v stolpih, kombinirano s sinter procesom. Graditi so pričeli tovarno leta 1942 za 80.000 ton proizvodnje glinice letno po stolpnem postopku in približno 10.000 ton po sinter postopku. V drugi fazi gradnje tovarne je bila predvidena kapaciteta 160 do 180 tisoč ton glinice letno.⁶²

Tovarno glinice v Strnišču je gradil nemški trust Vereinigte Aluminium Werke (VAW) — Združene tovarne aluminija. Najprej so jo nameravali graditi ali v premogovnem revirju Zasavja ali v Velenju zaradi bližine toplotne energije. Vendar so se odločili za Strnišče zaradi obsežne ravne površine, ugodne za gradnjo in zaradi bližine železniške proge. V načrtu so imeli tudi gradnjo tovarniške elektrarne ob Dravi.⁶³

V strniškem podjetju za gradnjo tovarne so delali leta 1942 vojni ujetniki, svobodni delavci in kaznjenci. Za kaznjence so uredili leta 1942 posebno taborišče tako, da so zanje ogradili nekaj barak. Tu so zapirali obsojene z vzhodnega dela Sp. Štajerske, a le tiste z odvzemom prostosti od dveh do šest mesecev.

26. januarja 1943 je bilo zaposlenih v Strnišču pri gradnji tovarne 1076 delavcev, uradnikov in strokovnjakov, 185 kaznjencev in 89 vojnih ujetnikov. Vsi zaposleni so dobivali hrano iz skupne kuhinje.

Zahodni del taborišča so leta 1943 uredili za posebne delovne obveznike — »varovance« (Schutzangehoerige), ki niso bili sprejeti v Štajersko domovinsko zvezo zaradi rasnih, političnih ali asocijalnih vzrokov. Prvih 26 so sem prepeljali marca 1943. Zanje so pripravili tri barake. V upravni baraki so uredili tri pisarne, tri spalnice, prostor za krojaško in čevljasko delavnico, sobo za bolnike, skladišče, kantino, dve sobi za stražarje, zapor in sanitarije. Zanje so dobivali hrano tudi iz skupne taboriščne kuhinje, vendar bolj pičlo in slabšo. Za vodjo tega taborišča je bil imenovan 1. 2. 1943 SA Hauptsturmfuehrer Fritz Munkelt. Taborišče je sprva stražilo deset vermanov.

Taborišče za posebne delovne obveznike so obdali z žično ograjo. Do 11. oktobra 1943 je naraslo njihovo število na 668. Avgusta 1944 so ustanovili v Strnišču še taborišče za ženske posebne delovne obveznice. Uredili so ga v dveh barakah vojnega ujetniškega taborišča. Vanj so pripeljali prvih 31 jetnic iz celjskega taborišča, ustanovljenega za delovne obveznice januarja 1944, ki pa so ga odprli šole julija 1944. Konec marca ali v začetku aprila 1945 so taborišče za ženske posebne delovne obveznice preselili na Tezno.

Proti koncu septembra 1943 so Nemci ločili varovance v posebne in kazenske. Posebni delovni obvezniki so bili varovanci iz rasnih ali asocijalnih vzrokov z enoletno delovno obveznostjo. Varovanci iz političnih vzrokov so bili kazenski posebni delovni obvezniki, ki so morali delati neomejen čas. Trajal je več kot eno leto.

Konec februarja 1944 so preselili posebne delovne obveznike iz Strnišča v Studence pri Mariboru. V Strnišču so ostali le kazenski posebni delovni obvezniki in obveznice.

⁶⁰ Glej opombo 3

⁶¹ Geodetska uprava v Ptuj

⁶² Nastanek in razvoj tovarne TGA. Aluminij, glasilo TGA Boris Kidrič, Kidričevo, šte. 1, 16. 7. 1957, str. 4

⁶³ Glej opombo 62

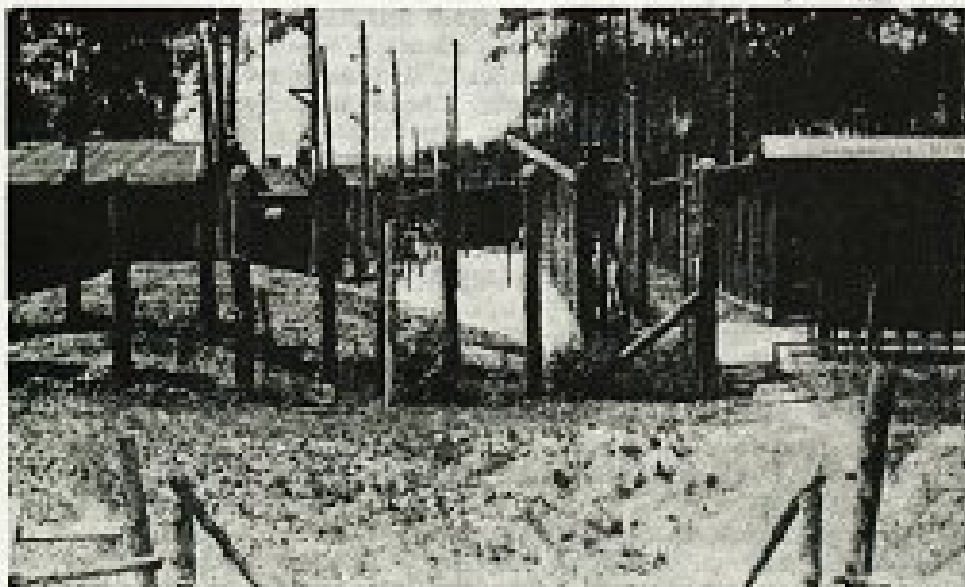
V taborišče za posebne delovne obveznike v Strnišču so pošiljali Nemci na kazensko posebno delovno obvezo tudi svoje partizanov in ustreljenih talcev. Njihovo število je naraslo posebno leta 1944.

V Strnišču je prestalo posebno delovno obveznost od spomladi 1943 do osvoboditve okrog 1400 moških in 500 žensk. Na koncu aprila 1945 so preselili kazenske posebne delovne obveznike v tezensko taborišče.

Zaprta v taborišču za posebne oziroma kazenske posebne delovne obveznike so morali opravljati najtežja dela in se pokoravati strogi taboriščni disciplini. Delali so v poletnem času po dvanajst ur, v zimskem pa po deset ur dnevno. Za vsak najmanjši disiciplinski prekršek so bili kaznovani. Bili so tepeni, ali pa so jih zaprli v poseben bunker.

Posebno hude razmere so nastale v taborišču za posebne kazenske delovne obveznike septembra 1943, ko so jih v barake za tristo taboriščnikov strpali nad šeststo. Že pred tem jih je zaradi hudih razmer več zbežalo iz taborišča. Oktobra pa jih je pobegnilo kar 140. Do 1. novembra je število beguncev naraslo na 246, a 30 se jih je po 1. novembru vrnilo. Decembra je bilo v taborišču 619 varovancev, od katerih jih je zbežalo spet 95. Pobegi so se nadaljevali. Zato so stražo pomnožili na dvajset vermanov, kasneje pa dodelili Strnišču še vod 46 mož alarmne vermanske čete.

Taboriščnikom je bil trin v peti poveljnik straže SA Truppenfuehrer Franz Pink. Slabo sta postopala z ujetniki tudi vermana Jarc in Mesarič. Franc Pink je ustrelil s pištolo Jožeta Vengusta iz Poljčan, ko ga je zalotil pri begu. Grozil je, da bo streljal talce, če ne bo našel ubežnikov. Tudi Jarc je ustrelil nekega fanta, ki je nameraval zbežati. Da so posebni delovni obvezniki vzdržali ob slabi hrani in težkem delu, je zasluga vseh tistih, ki so jim prinašali hrano.⁶⁴

8) Barake v strniškem taborišču med okupacijo. (Last Pokrajinskega muzeja v Ptujju)

⁶⁴ Lojze Penič: Taborišča v Strnišču, Ptujski zbornik II, 1962, str. 153–166 in izjave: Ivana Elsnerja, Kidričevo; Jožeta Gašpariča — Ptuj; odd. LR PMP

S taboriščniki v Strnišču so navezali stike sodelavci Osvobodilne fronte v okoliških vaseh. Z njihovo pomočjo so stekli dobro pripravljene pobegi. Posebno se je izkazal terenec Franc Kumer iz Lovrenca na Dr. p., povezan s kurirsko postajo TV 8 S v Halozah. Večina pobeglih iz taborišča posebnih kazenskih delovnih obveznikov se je vključila v narodnoosvobodilno vojsko. Omeniti pa moram, da je iz strniškega taborišča zbežalo tudi več svobodnih delavcev. Kot navajajo bivši taboriščniki v Strnišču, so bili svobodni delavci pripadniki dvanajstih narodnosti. Precej je bilo Poljakov. Precej Poljakov je tudi zbežalo. Enemu od njih se beg ni posrečil. Nemci so ga na begu prijeli, privedli nazaj v taborišče in ga ubili. Njegovo ime navajam med umrlimi v strniških taboriščih.

Septembra 1944 so kurirji postaje TV 8 S, ustanovljene na Hajdini meseca julija 1944, naleteli na cesti proti Hajdini na vermana, paznika v strniškem taborišču. Bil je nadut hitlerjevec. Od taborišča je bil tedaj oddaljen kak kilometer. Partizani so ga ustavili in mu odvzeli pištolo. Moral se je tudi sleči in v samih spodnjih hlačah teči v Strnišče. S tem so hoteli osmešiti okupatorja. Od takrat niso pazniki več nosili orožja izven taborišča.⁶⁵

Mrliška matična knjiga iz let 1941—1945 v Lovrencu na Dravskem polju navaja 18 smrtnih primerov v strniškem taborišču med drugo svetovno vojno. Za vzrok smrti omenja tri ustrelitve, devet žrtev bombnega napada, pet smrtnih primerov zaradi bolezni in en samomor. Po narodnosti so bili umrli: 8 Slovencev, 6 Italijanov, 3 Nemci in 1 Poljak. Vsi so pokopani na strniškem pokopališču.

Ustreljeni so bili: Franc Dvoršak, r. 1912 v Oiglencah pri Vurbergu, 29. 11. 1944; Ivan Vodenik, r. 1924 v trboveljskem okraju, 18. 1. 1945 in Emerik Przewoziak, r. 1921 v Čelaču (Zg. Šlezija), 24. 12. 1944.

Žrtve bombnega napada na Strnišče 1. 2. 1944 ob 20. uri 15 minut so bili: verman Franc Robič in šest italijanskih vojnih ujetnikov. Ti so: Giovanni Baumgartner, r. 1921, Alfonso di Martini, r. 1924, Agido Cavallini, r. 1911, Antonio Conti, r. 1913, Nello Menigheri, r. 1922 in Emilio Barcatti, r. 1924. Le Conti je bil mehanik, drugi pa kmečki sinovi.

Žrtvi bombnega napada na Strnišče 3. 11. 1944 ob 8. uri 15 minut sta bila: Martin Kolar, zidarski delavec iz Mihovec na Dravskem polju in delavka Klotilda Lenardon r. Lavrenčič.

Bolezen je pobrala Franca Goričana, r. 1906 (28. 6. 1944), Alojza Slemenika, r. 1895 (4. 1. 1945), Antona Lavrička, r. 1878 (29. 3. 1945), Franca Holzingerja, r. 1896 (14. 1. 1945) in dojenčko Ilse Weidner, otroka taboriščne tajnice (20. 1. 1945).

Sam se je ustrelil pomočnik »lagerfirerja« Erich Luengling, r. 1897 (16. 12. 1944).⁶⁶

Govorice se širijo, da je bilo v delovnem taborišču v Strnišču še več smrtnih žrtev zaradi nemškega nasilja, katere so pokopavali kar v bližnjih gozdovih. Tega pa mrliške knjige ne potrjujejo.⁶⁷

Strnišče po končani drugi svetovni vojni

Ko so jugoslovanski narodi izbojevali zmago nad fašističnim okupatorjem in si načrtali pot v socializem, je taborišče v Strnišču prevzela uprava notranje varnosti in ga naselila s političnimi zaporniki — nekdanjimi sodelavci

⁶⁵ Janko Strelec, Maribor: Kurirska postaja TV 8 S (izjava); arhiv odd. LR PMP.

⁶⁶ Mrliška matična knjiga 1941—1945. Lovrenc na Dravskem polju

⁶⁷ Pismo Vinka Veita, Apače tedniku — 4. 3. 1981

okupatorja ter vojnimi ujetniki. Že leta 1946 je taborišče opustila. Barake so razstavili in odpeljali na avtocesto Zagreb—Beograd, ki so jo tedaj gradili. Služile so zaposlenim pri gradnji.

Strniška grajska posest, ki je merila 331 ha 48 arov in 80 kvadratnih metrov, je bila po osvoboditvi priključena splošnemu ljudskemu premoženju. Na temelju odločbe okrajne komisije za agrarno reformo v Ptuj, z dne 21. februarja 1946 je bil uveden agrarni postopek. Z njim je bila strniška posest z gradom prepisana na novega lastnika, na Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo.

Grajska poslopja in posestvo so najprej služili kot »Kmetijsko gospodarstvo« za prehrano delavcev pri gradnji tovarne glinice in aluminija, nato pa kot samostojno gospodarstvo.

Leta 1959 se je posestvo s stavbami vključilo v Kmetijsko gospodarstvo »Dravsko polje«, ki je zajelo še bivša posestva: Ravno polje, Starše, Kobilarno Turnišče in Zrebčarno Pragersko. Leta 1961 so strniško posestvo priključili h Kmetijskemu kombinatu Ptuj, kjer je še danes. Železniško postajo, ki je služila dovozu gradbenih potrebščin za gradnjo tovarne, so odprli leta 1947 z imenom Strnišče — tovarna. Leta 1954 so jo preimenovali v postajo KIDRIČEVO.⁸⁸

Dograditev tovarne glinice in aluminija

Po končani drugi svetovni vojni je bilo opravljeno v Strnišču pri tovarni glinice približno 70 odstotkov gradbenih del in pripravljeno približno 5 odstotkov opreme. V tedanjih gospodarskih razmerah pa ni bilo mogoče takoj nadaljevati z gradnjo tovarne. Vladal je celo dvom, če bo nova država, gospodarsko hudo prizadeta zaradi vojnega opustošenja, sploh zmogla zgraditi do konca ogromno tovarno, ki bo zahtevala še ogromno denarnih sredstev. Vendar je slovenska vlada imenovala v Strnišču vodstvo tovarne, ki naj bi v danih pogojih sklenilo pogodbo o nadaljevanju gradnje in prevzelo v čuvanje tedanje gradbene objekte in opremo.

Šele po dolgotrajnih preverjanjih o finančni možnosti, dograditi tovarno in še o umestnosti njene lokacije v Strnišču, je sprejela zvezna vlada leta 1947 odločen sklep o nadaljevanju gradnje tovarne glinice in še sklep o gradnji tovarne aluminija v Strnišču.

Sprva je prevladovalo mnenje, da je v okviru nove Jugoslavije Strnišče preveč oddaljeno od glavnega surovinskega vira — boksitnih nahajališč. To mnenje političnih krogov so strokovnjaki ovrgli, češ da je za tovarno glinice in aluminija važnejša bližina elektrarne in premogovnikov, to je — pogonskih virov.

Leta 1947 je bil sklenjen boksitni sporazum z Madžarsko, ki je približal Strnišču surovinski vir. Tega leta je podjetje Gradis iz Maribora prevzelo nadaljevanje gradnje tovarne.

Na temeljih nemških barak v bivšem delovnem taborišču je Gradis sezidal nove barake, ki so služile za naselje graditeljev tovarne in njenega stanovaljskega naselja. Za vodjo gradnje tovarne in naselja je uprava podjetja imenovala dipl. ing. Boruta Maistra iz Maribora.

K odločitvi, da bodo zgradili v Strnišču tovarno glinice in aluminija, sta veliko prispevala slovenska politika Boris Kidrič in Franc Leskošek-Luka.⁸⁹

⁸⁸ Glej opombo 3 (vknjižba novega lastnika)

Kmetijski kombinat Ptuj (podatki o posestvu). Zel. p. Kidričevo (podatki o postaji)

⁸⁹ Franc Leskošek-Luka; Spominski drobci o začetku gradnje TGA v Kidričevem. Brošura: 20 let proizvodnje TGA, str. 7.

Nastanek in razvoj tovarne. Alumlnij, glasilo TGA, 1. I. štev. 1, 16. 7. 1957.

e) Pogled na tovarno TGA Boris Kidrič. (Foto Stojan Kerbler)

Pri gradnji je bilo redno zaposlenih okrog 600 Gradisovih delavcev, ki so gradili tovarno in naselje, okrog 100 rednih delavcev pa je gradilo ceste.⁷⁰

Pri gradnji so pomagale delovne brigade, posebno pri graditvi naselja. Tov. Vinko Veit se spominja, kako pridna je bila skupina deklet-brigadir k z Dravskega polja, iz Haloz, Slovenskih goric, Hrvaškega Zagorja, Medjimurja in Prekmurja. Ročno so presejale ves pesek v bližnjih gramoznicah za zidarska dela v tovarni in naselju. Vse delavce je priganjala k vztrajnemu delu velika želja — čim prej zgraditi tovarno in njeno naselje. Pri gradbenih delih je primanjkovalo strojev, zato je bilo delo tem bolj naporno. Med gradnjo je prišlo do smrtne žrtve delavca Kostevška iz Sel, ki mu je pri nakladanju težkega betonskega mešalca stisnilo glavo. Gradnja v Strnišču pa je zahtevala še več žrtev; tako navaja ustni vir a brez imen žrtev.⁷¹

Leta 1948 so gradnjo tovarne v Strnišču prekinili. Kriv je bil jugoslovanski spor z informbirojem. Madžarska je razveljavila boksitni sporazum z Jugoslavijo, kar je graditelje hudo prizadelo. Vse pogodbe za nabavo opreme, sklenjene z vzhodnimi državami, so bile razveljavljene. Organizatorji gradnje so morali zato spremeniti načrte za opremo, spričo drugačne tehnologije v procesu proizvodnje take tovarne v zahodnih državah, kamor so morali preusmeriti nabavo opreme.

Šlo je predvsem za elektrolizo. Zaradi teh vzrokov so lahko gradnjo nadaljevali šele leta 1950. Leta 1952 je njeno gradnjo in opremo kreditirala mednarodna banka. Pri tem je upoštevala zgraditev tovarne za letno kapaciteto 45.000 ton glinice in 15.000 ton aluminija.⁷²

⁷⁰ Glej opombo 62 in 59

⁷¹ Glej opombo 67

⁷² 24 let od zamisli in 12 let proizvodnje; Aluminij, november 1966, str. 2
Prva leta po vojni. Brošura: 20 let proizvodnje TGA; Kidričevo 1974

Leto 1954 je zapisano v zgodovini tovarne kot velik mejnik. Pomenilo je konec gradnje, konec največjih investicij in pričetek proizvodnje in s tem gospodarske koristi. Do leta 1954 je bilo porabljenih za gradnjo in opremo tovarne devetnajst milijard dinarjev.

Na Dravskem polju je tako sredi gozdov zrasla s tal na območju okoli 180 hektarjev mogočna tovarna z mnogoterimi velikimi stavbami in s 143 m visokim dimnikom, vidnim daleč po Dravskem polju, z lastno dovozno železnico in drugimi napravami.

Spomladi 1954 so pridelali prvo glinico, novembra istega leta pa je iz elektrolitskih peči priteknel prvi aluminij. Uradno so odprli tovarno 21. novembra 1954. Tedaj je dnevno porabila okrog 140 vagonov surovin, goriva in pomožnega materiala. Za proizvodnjo je potrebovala letno: 120.000 ton bok-sita, 280.000 ton premoga in 7600 ton kavstične sode. V elektrolizi so potrebovali 9000 ton anodne mase in 1200 ton kriolita.⁷³

Leta 1953 so naselje Strnišče preimenovali v Kidričevo po tedaj umrlem narodnem heroju Borisu Kidriču. Tudi tovarna je prevzela njegovo ime: Tovarna glinice in aluminija Boris Kidrič.⁷⁴ V avli upravne stavbe so ob poimenovanju tovarne odkrili doprsje Borisa Kidriča, delo akad. kiparja Staneta Keršiča.

Nova tovarna na kmetijskem območju ptujskega okraja je postala njegov ponos, saj je bila prva tovarna aluminija v Jugoslaviji in ena največjih te vrste v Evropi. Aluminij pa je bil še kako potreben za industrijski razvoj Jugoslavije. Veliko gospodarsko korist je prinesla tovarna tudi samemu ptujskemu okraju. Že med gradnjo je zaposlila 828 delavcev, leta 1955 pa 1250. Leta 1974 je bilo v tovarni zaposlenih 1870 delavcev, leta 1979 — 2057, leta 1982 — pa jih je 2165. V ta števila so vključeni vsi zaposleni v tovarni. Od leta 1976 je priključena tovarni TGA Lávarna Trbovlje s 168 delavci.

Delež TGA v skupnem družbenem proizvodu v industriji v ptujski občini in številu v industriji zaposlenih kaže tale tabela v odstotkih:

Leto	1959	1967	1969	1973	1981
Družbeni proizvod	22,8	15,7	29,3	15,8	39,8
Zaposleni	21,6	19,6	20	17,5	20,3

Padec družbenega proizvoda kažeta leti 1967 in 1973, v katerih je pri-manjkovalo električne energije, kar je zmanjšalo proizvodnjo v TGA. Za gospodarski pomen TGA v občini je podatek o družbenem proizvodu v indu-striji v letu 1981 (v tisočih dinarjih). Vsa druga industrija izkazuje v tem letu 2,845.430 din družbenega proizvoda, samo Kidričevo pa 1,133.942,80 din.

TGA Boris Kidrič v Kidričevem je prispevala v letih svojega obratova-nja veliko finančnih sredstev za pospeševanje industrije v občini, za gradnje cest, za šolstvo, telesno vzgojo, zdravstvo in kulturo.⁷⁵

Razvoj tovarne

Proizvodnja v tovarni TGA Boris Kidrič se je dvigala iz leta v leto z modernizacijo tehnološkega postopka in z gradnjo novih objektov.

Da se je tovarna rešila dragega uvoza nujne tvarine za pridobivanje alu-minija — anodne mase, je začela leta 1957 graditi svoj obrat anodne mase

⁷³ Zgodovinski pregled TGA skozi 25 let; Aluminij, november 1978, str. 10

⁷⁴ Preimenovanje Strnišča v Kidričevo; IS LS LR Slovenije, Uradni List 1953, šte. 39, 12. 4. 1953

⁷⁵ Imenovanje tovarne; IS LS LR Slovenije, akt 421/1—63, 12. 4. 1952. (v arhivu TGA Boris Kidrič, Kidričevo)

⁷⁶ Skupščina občine Ptuj, statistika

J) Ob obisku tov. Tita v tovarni TGA, 20. 8. 1958. (Foto Stojan Kerbler). Od l. na d.: Franc Leskošek-Luka, predsednik SFRJ Josip Broz-Tito in direktor TGA Franjo Grünfeld

in ga leta 1958 dogradila. Že prvo leto obratovanja je je TGA pridelala 816 ton anodne mase, kar je krilo potrebe tovarne, leta 1969 pa že 23.414 ton.

Leta 1958 so pričeli modernizirati tovarno glinice. Spremenili so tehnološki postopek s tem, da so prešli od stolpnega na kontinuirani Bayerjev postopek za luženje boksita. Naslednje leto so uvedli avtomatsko upravljanje v tovarni glinice, ki je prispevalo k enakomerni kvaliteti glinice, zvišanju proizvodnje in zmanjšanju porabe toplotne energije.

Prvo fazo rekonstrukcije tovarne glinice za proizvodnjo 90.000 ton letno so končali leta 1963. Tako se je dvignila proizvodnja glinice od prvotne za sto odstotkov.

Leta 1960 so dvignili v tovarni aluminija kapaciteto elektrolize A od prvotnih 15.000 ton na 20.000 ton letno. Nato so vgradili leta 1963 novo elektrolizo B in s tem dvignili proizvodnjo aluminija na 45.000 ton letno.

Zaradi podražitve električnega toka, ki pomeni levji delež pri ceni aluminija, so živosrebrne usmernike električne energije zamenjali leta 1957 in 1958 z novimi silicijevami, ki izkoriščajo za štiri do pet odstotkov bolj električno energijo.

Naj omenim, da je bila potrošnja električne energije v TGA leta 1973 približno 740 MWh pri moči 85 megavatov. Leta 1979 pa je tovarna potrošila okrog 900 MWh.

Od leta 1961 dalje, ko so se uveljavile vse do tedaj izvedene rekonstrukcije, je proizvodnja hitreje naraščala kot v prejšnjih letih. Stagnacijo pri pridobivanju aluminija v letih 1959—1962 je povzročilo pomanjkanje električne energije, kar se je ponovilo leta 1973.

Omeniti je potrebno, da je razvoj tehnološkega postopka v TGA zahteval sodobno obdelovanje podatkov o proizvodnji. Tovarna je nabavila zato leta

1970 elektronsko opremo z neomejenimi možnostmi črpanja podatkov, kar je velikega pomena. Avtomatsko daljinsko upravljanje je uvedla tovarna v proizvodnji anodne mase in kot vemo, v veliki meri v tovarni glinice. Avtomatizacijo so pričeli uvajati postopoma, najprej ob rekonstrukciji leta 1963 in jo nato nadaljevali.

V letih 1971—1972 so uvedli v elektrolizi B Soederbergovo anodo, kar je bila nova izpopolnitev konstrukcije elektrolitske celice. Elektroliza A pa se je v dvajsetih letih obratovanja že približala tehnični iztrošenosti. Podjetje TGA se je konsultiralo z znanimi svetovnimi firmami aluminija za njeno posodobitev.

Leta 1974 je izdelala tovarna osnovni razvojni koncept, ki predvideva obnovitev elektrolize A, nato pa večjo mehanizacijo v vseh obratih proizvodnje, zgraditev obrata za predelavo odpadnega aluminija in tovarne predpečnih anod ter nove elektrolize.

Posodobitev elektrolize, ki pomeni osrčje tovarne aluminija, je danes najpomembnejša naloga. Brez nje ni mogoč razvoj predelave aluminija. Posodobitev elektrolize pomeni povečanje količine primarnega aluminija na normalno naj sodobnejše tehnologije v svetu, kar je nujno za usklajevanje cene našega aluminija s cenami na svetovnem tržišču in za kvaliteto aluminijevskih proizvodov. Modernizacija elektrolize pomeni tudi izboljšanje zdravstvenih delovnih pogojev v njej.

Omeniti moram, da je uvedla TGA leta 1981 novo dejavnost, raztapljanje vodnega stekla, kar izdeluje TOZD Tovarna glinice. Vodno steklo je druga komponenta oziroma surovina v proizvodnji zeolita. Potrebujemo ga za veziva, v industriji papirja, gradbeništvu, največ pa pri proizvodnji pralnih praškov, kjer je kot natrijev aluminosilikat nujno potreben. Prvih tisoč ton trdnega vodnega stekla je za proizvodnjo nabavila TGA iz Češkoslovaške.⁷⁸

Leta 1981 je TGA nabavila s pomočjo sovlagateljev novi visokotlačni parni kotel (VT). Novi VT parni kotel je namenjen še drugim porabnikom. Z zmogljivostjo 40—50 ton pare na uro zagotavlja toplotno energijo tudi v TOZD Predelava aluminija in za ogrevanje vseh prostorov v TGA v zimskem času. Tudi glede na planirani prehod na proizvodnjo površinsko aktivne glinice za suho čiščenje plinov v elektrolizi je investicija te naprave, v znesku 84.579.570 dinarjev, upravičena. VT parni kotel je namenjen tudi gretju stanovanjskih hiš v Kidričevem.

Konec leta 1981 je stekla proizvodnja v novi livarni, ki so jo pričeli graditi v TGA leta 1979. V njej izdelujejo tele aluminijaste proizvode: široki trak, lito žico, ozki trak in rondale. Leta 1982 bo zaključena tudi investicija za proizvodnjo izparilnikov, potrebnih za hladilnike.

Vse našete nove naprave v TGA so plod domačega znanja.

Čeprav je bila modernizacija elektroliz v načrtu srednjeročnega obdobja 1981—85 za zmogljivost 50.000 ton aluminija letno, ne bo v tem roku uresničena. Načrt je predvideval kot glavnega sovlagatelja pri tej investiciji tovarno IMPOL v Slovenski Bistrici, ki tvori od l. 1975. s TGA sestavljeno organizacijo (SOZD) UNIAL in je največji potrošnik aluminija v Sloveniji. Načrt predvideva še druge sovlagatelje v Sloveniji in v drugih republikah. Spričo hudega položaja jugoslovanskega gospodarstva je načrt močno omanjan. Sovlaganja v zahtevno investicijo so odgojena. Vendar se TGA ne odoveduje svojim hudo potrebnim načrtom za posodobitev tovarne. Izvajala jih bo postopoma v naslednjih srednjeročnih obdobjih.

⁷⁸ Milan Krajnc: 20 let proizvodnje. Brošura: 20 let proizvodnje TGA Boris Kidrič, Kidričevo, 1954—1974, str. 2, 3

Kakor vse druge delovne organizacije je tudi TGA sprejela stabilizacijske ukrepe. K njim spada najracionalnejša uporaba električne energije in drugih toplotnih in pogonskih virov, racionalna uporaba odpadnega aluminija v elektrolizi in drugega odpadnega materiala, ki nastaja pri proizvodnji. Med ukrepe za utrditev gospodarstva sodi tudi povečana delovna disciplina in z njo večja produktivnost in kvaliteta dela.⁷⁷

Nabava surovin in kuriva

Za sedanjo zmogljivost tovarne glinice in aluminija je potrebno letno: 280.000 ton boksita, 150.000 ton premoga, 22.000 ton elektrolitskega luga, 21.000 ton kurilnega olja, 18.000 ton petrolkoka, 8000 ton katranske smole, 4000 ton apna, 2500 ton krioleta, 1500 ton silicija in 1200 ton aluminijevega fluorida.

Od 10 do 100 ton ali kaj več potrebuje tovarna: katodnih blokov, predpečene anode, phalne mase, škroba, solne kisline, kuhinjske soli, bakra, mangana, fosforja, magnezija, sode bikarbone, livarskega peska in še več drugih.

Glavno surovino, boksit, je nabavljala tovarna do leta 1959 iz domačih rudnikov v Drnišu in Rovinju, kar pa ni zadoščalo za polno izkoriščanje zmogljivosti tovarne. Leta 1965 je tovarna nabavila 233.500 ton boksita v rudnikih Obrenovac, Jajce, Bosanska Krupa in v Rovinju. Leta 1970 je nabavila 304.500 ton boksita v Jajcu in ga uvozila 228.000 ton iz Avstralije ter 15.000 ton iz Indije. Leta 1975 je nabavila 91.000 ton boksita v Rovinju, 135.000 ton v Jajcu in 57.000 ton v Avstraliji. V zadnjih letih so dobave surovin (boksita, katranske smole in drugih) od domačih proizvajalcev in rudnikov zelo zmanjšane. Jajce npr. zašaga z boksitom tovarno v Mostarju in tovarno v Zvorniku. Zato ga dobavlja Kidričevu le 25 odstotkov.

Premog, ki ga je tovarna dolga leta potrebovala letno po 200.000 ton, je dobavljala iz Velenja in Trbovelj. Zaradi dviga cen premoga je začela uporabljati v letih 1965—1966 mazut. Predtem je za kurjenje uporabljala tudi katran in generatorski plin. Mazut je dajal leta 1969 v TGA že 23 odstotkov toplotne energije. Leta 1968 in 1969 so bile predelane kalcinacijske peči in tovarna je prešla na kurjenje s samim kurilnim oljem.

V zadnjih letih primanjkuje v proizvodnji surovini baker in silicij. Tudi druge surovine, ki jih potrebuje TGA za proizvodnjo, so na tržiščih v manjših količinah kot pred leti. Zato so potrebna velika prizadevanja za njihovo dobavo v dovoljni količini.⁷⁸

Vrste proizvodov TGA in njihova prodaja

V TGA sta za prodajo osnovna proizvoda glinica in aluminij. Ker pridejujejo aluminij iz glinice, prodaja tovarna le njen presežek. Leta 1954, ko je pričela tovarna proizvajati, so jo prodali 4182 ton, leta 1965 — 11.691 ton, leta 1969 — 12.936 ton, leta 1975 — 9.167 ton, leta 1979 pa 17.506 ton.

Proizvodnja glinice in aluminija je rasla vzporedno z modernizacijo tovarne:

⁷⁷ Franc Meško: Za novi VT parni kotel, *Tednik*, 17. 7. 1980, str. 4
Danilo Toplek, dipl. oec. TGA — Izjava avtorici (razvojni načrti)

⁷⁸ Glej opombo 76

Danilo Toplek — Izjava avtorici

Leto	Proizvodnja glinice v tonah	Proizvodnja aluminija v tonah
1954	4.182	757
1956	37.861	10.960
1989	113.938	42.240
1979	134.000	45.000
1981	106.161	45.638

V zadnjih letih lahko proizvaja TGA letno okoli 130.000 ton glinice in 45.0000 ton aluminija, vendar je proizvodnja večkrat nižja.

Prva leta proizvodnje so vlivali v TGA le čisti aluminij in v eni sami obliki, nato pa so postopoma prešli na devet oblik čistega aluminija, na šest oblik aluminija elektrokvalitete in na dvanajst različnih vrst gnetnih zlitin ter petnajst vrst livarskih zlitin.

Do leta 1965 so ves aluminij iz Kidričevega porabili v Jugoslaviji, nato je izvoz stalno naraščal in dosegel leta 1969 že 45 odstotkov letne proizvodnje. Tudi višek glinice je TGA prodajala od leta 1965 na tujih tržiščih.

Leta 1972 je pridelala TGA 44.348 ton aluminija, od tega 35.218 ton čiste ga in 9158 ton zlitin. Dve tretjini teh proizvodov je izvozila.

TGA prideluje v tovarni glinice tudi hidrat. Leta 1975 ga je pridelala 6263 ton, leta 1979 pa 29.913 ton.

Zaradi vedno večje uporabnosti aluminija po drugi svetovni vojni, se je proizvodnja aluminija v svetu naglo dvigala, kar je privedlo v krizo hiperprodukcije. Cena aluminija je vsled tega padla in se je razvila predelovalna aluminijaska industrija. Vse to je vplivalo na načrtovanje proizvodnje v Kidričevem.

V prvih letih prodaje je TGA izvozila aluminij v Avstrijo, Italijo, Francijo, ZR Nemčijo in Španijo. Leta 1968 je prodala aluminij Izraelu in ZDA, leta 1971 Japonski, Kitajski in v Južno Ameriko. Leta 1975 je izvozila 6753 ton aluminija, doma pa ga je prodala 32.932 ton. Leta 1979 je izvozila 2927 ton, doma pa ga je prodala 44.042 ton. Leta 1981 ga je prodala doma 40.630 ton, na tuje (v Južno Ameriko) pa 1789 ton.

Izvoz aluminija se zmanjšuje zaradi skupnega izvoza aluminijaskih polizdelkov IMPOL, TGA pa je pri tem udeležena.

V zadnjih dvajsetih letih se je gibala cena aluminija med 400 do 650 US St (vključno z letom 1972). Že junija 1974 so se dvignile cene primarnega aluminija do 1100 US St, to je kar za sto odstotkov, kar veliko pomeni za Jugoslavijo, ki mora uvoziti letno 10.000 ton aluminija.

Dolgoročna usmeritev prodaje izdelkov TGA temelji na ustvarjanju trdnih poslovnih odnosov na domačem tržišču. Zadnjih nekaj let se je močno dvignila prodaja aluminijaskih zlitin. Kidričevo je največji proizvajalec aluminijaskih zlitin v Jugoslaviji. Pridobiva jih že 20.000 ton letno. Potrebujejo jih za avtomobilsko industrijo, industrijo radiatorjev in drugih naprav za široko potrošnjo. Primanjkljaj zlitin za domače potrebe moramo kriti z uvozom.

Ko bo Kombinat aluminija v Titogradu pričel pridelovati zlitine, se bo položaj na domačem tržišču izboljšal.⁷⁹

⁷⁹ Glej opombo 73 in 75

Upravljanje TGA

V TGA je bilo uvedeno samoupravljanje leta 1950, ko je bila tovarna še v izgradnji. Tedaj so delavci izvolili 40-članski delavski svet in devet članov upravnega odbora. Z redno proizvodnjo je narasel delavski svet na 60 članov in njegov vpliv na upravljanje tovarne se je povečal.

Leta 1961 je sprejela tovarna pravila upravljanja. Z njimi je uvedla večjo decentralizacijo s sveti proizvajalcev po obratih. Po ustavi leta 1963, ki je prinesla spremembe v samoupravljanju, je bil sprejet čez tri leta prvi statut, leta 1971 pa drugi, po katerem so delovali v tovarni štirje izvršilni kolektivni organi in osrednji delavski svet.

Z ustavo leta 1974 in zakonom o združenem delu leta 1976 so oblikovali v TGA pet temeljnih organizacij združenega dela (TOZD), danes pa jih deluje sedem: tovarna glinice, proizvodnja aluminija, predelava aluminija, vzdrževanje, promet, kontrola kvalitete in livarna Trbovlje.

Združitev livarne Trbovlje l. 1976 s TGA je pokazala že v prvem letu velik uspeh, kajti vrednost proizvodnje v livarni se je dvignila za 73 odstotkov, število zaposlenih pa se je povečalo za 14 odstotkov. Te uspehe je pripisati ureditvi orodjarne v livarni za tekoče vzdrževanje livarskih naprav in usposobitev livarne za večje livarske kapacitete.

V TOZDU odločajo delavci o delovnih načrtih, o razporejanju letnega dohodka svoje organizacije, o razvoju svoje organizacije, o prispevkih za SIS za kulturo, izobraževanje, zdravstvo in druge namene. Delavci odločajo na zborih in z referendumi. V vsaki TOZD deluje delavski svet kot najvišji organ upravljanja. V vseh TOZD so kolegijski izvršilni in družbeni organi za tehnološka, gospodarska, kadrovska in druga vprašanja.

Skupni organi delovne organizacije TGA, ki odločajo o zadevah skupnega pomena so: delavski svet TGA, kolektivni in izvršilni organ delavskega sveta, odbor za delavsko kontrolo, svet za tovarniško glasilo ALUMINIJ in glavni direktor. V temeljnih organizacijah združenega dela deluje v organih upravljanja po 225 članov, v skupnih organih TGA pa 139. V razne delegacije SO Ptuj in interesne skupnosti je izvoljenih v TGA 64 članov. Člani organov upravljanja so voljeni za dve leti, člani v delegacijah pa za štiri.⁸⁰

Od leta 1945, ko je zvezna vlada imenovala vodstvo tovarne, se je do danes zvrstilo osem glavnih direktorjev. Prvi je bil dipl. ing. **Stane Tonejc**, imenovan za v. d. direktorja, od 24. 9. 1945 do 1. 5. 1947 (1 leto, 6 mesecev, 7 dni). Za njim je bil direktor do 1. 4. 1948 **Rudolf Lučovnik** (11 mesecev). Za njim 2 leti in 6 mesecev (od 1. 11. 1948 do 30. 4. 1951) **Viktor Stopar**. Četrty direktor je bil od 8. 5. 1951 do 6. 12. 1951 (6 mesecev in 29 dni) — **Bogomir Solar**. Peti direktor **Stane Bizjak** je opravljal to delo od 1. 11. 1951 do 31. 7. 1957 (5 let in 9 mesecev). Šesti direktor, **Franjo Grünfeld**, dipl. ing. je bil direktor od 26. 7. 1956 (tedaj je bil imenovan) do svoje smrti 7. 7. 1971 (14 let, 11 mesecev, 12 dni). Od 1. 10. 1971 do 9. 1. 1980 (8 let, 3 mesece, 8 dni) je bil direktor dipl. oec. **Milan Krajnik**. Dne 1. 10. 1979 je bil imenovan za direktorja dipl. ing. **Franjo Glinšček**, kot osmi direktor TGA.⁸¹

Kadrovska socialna služba v TGA

Med pomembne naloge šteje TGA usposabljanje strokovnega kadra za proizvodnjo in druge potrebe tovarne. Ker je pridelovanje aluminija v po-vojni Jugoslaviji nova industrijska panoga, je morala tovarna zanjo šele sama

⁸⁰ Glej opombo 73

⁸¹ Kadrovska socialna služba TGA (direktorji)

usposobiti strokovnjake za dela v elektrolizi, gliničarje, livarje aluminija in plinarje.

Od leta 1960 deluje v tovarni izobraževalni center, ki skrbi za izobraževanje delavcev. Tovarna štipendira v zadnjih letih letno nad 170 bodočih delavcev tovarne na srednjih, poklicnih, višjih in visokih šolah. Šolanje ob delu pa omogoča nad 70 delavcem.⁸²

Kadrovska socialna služba v tovarni, ki skrbi za šolanje kadrov, skrbi tudi za zdravstveno preventivo. Od leta 1955 ima tovarna svojega zdravnika. Skrb za zdravstveno preventivo pa se razvija od začetka obratovanja tovarne, kar se izraža v prizadevanjih za boljše delovne pogoje delavcev in za njihovo aktivno rekreacijo. Bolj intenzivna skrb za varstvo pri delu se je pričela z letom 1966. Ker pa so še vedno najtežji delovni pogoji v elektrolizi, se kažejo posledice v obolenosti delavcev v tem obratu.

Da bi delavci obvarovali svoje zdravje, bo potrebno še več prizadevanj za varstvo pri delu in za oddih. Vendar že danes veliko pomenijo počitniški domovi, ki jih ima TGA ob Jadranu: v Crikvenici (od l. 1957), in poznejših, v Nerezinah in Červaru. V Crikvenici ima dom 55 ležišč, v Nerezinah 16, v Červaru pa 19. Leta 1980 je letovalo v teh domovih 429 delavcev in njihovih družinskih članov. Delavcem pa omogoča počitniški denarni dodatek tudi letovanje po lastni izbiri. Od l. 1981 ima TGA tudi počitniške sobe pri Treh žebljah na Pohorju.

Veliko pomenijo za zdravje delavskih družin športne in druge rekreativne naprave v Kidričevem, ki jih je gradila tovarna skupaj s krajevno skupnostjo. To so plavalni bazeni, športna igrišča in parki. Zdravju delavcev koristijo tudi zdrava sodobna stanovanja v tovarniških stanovanjskih hišah in pa v osebnih družinskih hišah, za katere je dala tovarna delavcem posojila, da so si jih lahko zgradili.⁸³

Naselje Kidričevo

V Strnišču, severno od železniške proge Ptuj—Pragersko, na ozemlju vojaških bolnišnic iz prve svetovne vojne, so začeli leta 1947 graditi sodobno naselje za zaposlene v tovarni glinice in aluminija. Načrt je pripravil ing. arh. Edo Ravnikar. V načrtu je bila samo gradnja manjšega stanovanjskega naselja blizu tovarne, kajti za tem bi gradila tovarna stanovanja v Ptuj, oddaljenem od tovarne 7,5 km. Tako bi lahko delavci stanovali v naselju borovega gozda ali pa v bolj razgibanem mestnem okolju, odkoder bi prihajali na delo z avtobusi, vlakom, ali z osebnim vozilom.

Naselje so gradili delavci gradbenega podjetja Gradis iz Maribora. Vzporodno z gradnjo stanovanjskih stavb so naselje komunalno opremljali. Do leta 1950 so zgradili postopoma 14 večstanovanjskih stavb, v naslednjih štirih letih pa še 20 štiristanovanjskih stavb — četverčkov. Tako je zrastle od leta 1947 do 1954 moderno stanovanjsko naselje z okrog 400 stanovanji, v katera so se naselili tovarniški delavci, in so ga leta 1953 imenovali po narodnem heroju Borisu Kidriču, zaslužnem za gradnjo TGA v Strnišču.⁸⁴

Naselje v Strnišču je redno gradilo okrog 250 Gradisovih delavcev in okrog 80 mladinskih brigadirjev. Prihajali so iz raznih brigad z avtoceste Zagreb—Beograd in z drugih gradbišč. Občasno so delale v Strnišču še druge prostovoljne skupine.

⁸² Skrb za kadre: *Aluminij*, november 1979, str. 12

⁸³ Kadrovska socialna služba (Alenka Gorup)

⁸⁴ Urbanizacija Kidričevega. Diplomatska naloga ing. geod. Dušana Zorka, Ptuj, 1975

d) Stanovanjske hiše v Kidričevem. (Foto Stojan Kerbler)

Najprej je julija 1947 prispela v Strnišče Prva ptujska delovna brigada s proge Šamac—Sarajevo. Štela je približno 300 brigadirjev v štirih četah. Brigadirji so bili doma iz raznih krajev tedanjega ptujskega okraja. Med njimi je bila tudi četa ljutomerskih mladincev.

V Strnišču so čete kopale temelje stanovanjskim stavbam. Spale so v graščini Ravno polje. Brigadirji, med katerimi je bila tudi močna skupina deklet, so opravljali delo v Strnišču tri tedne.

Omeniti moram še nastop starejše skupine ptujskih prostovoljcev pri gradnji naselja. To je bila brigada Osvobodilne fronte. Nastopila je junija 1949. Štela je okrog 200 članov, zaposlenih v industrijskih podjetjih, obrti in trgovini. V njej je bila posebna četa iz ptujske pletarne, katere rojstni kraj je bilo, kot vemo — Strnišče. V ptujsko brigado so poslale svoje delavce še druge delovne organizacije. Medtem ko so se obrtniki v brigadi vračali ob večerih v Ptuj na svoje domove, so drugi brigadirji iz podjetij stanovali v Gradisovih barakah. Ptujška brigada OF je bila prva te vrste v Sloveniji in je vzbudila zanimanje v slovenski javnosti. Svoje delo v Strnišču je opravljala več tednov.

Delovnim prostovoljcem v Strnišču, posebno mladincem, je odrejalo dolžino delovnega časa veliko navdušenje. Hoteli so čimveč prispevati pri obnovi v vojni opustošene domovine. Kadar je bilo na postaji v Strnišču potrebno raztovarjati blago, so vstajali tudi v nočnih urah, da so ga raztovorili. Delali so od zore do mraka. Ob večerih pa so odmevale po strniških gozdovih pesmi mladih brigadirjev.

Z gledno nesebičnostjo, tovarištvom in požrtvovalnim delom so mladi prostovoljci spletili najlepše poglavje strniške zgodovine, poglavje nesebičnega dela za splošno blaginjo. Nastop delovnih prostovoljcev v Strnišču je eno iz-

med tistih družbenih dejanj, ki vzbujajo vero v zmago humanizma, katerega sta teptala sebičnost in nasilje v prejšnjih obdobjih strniške zgodovine.

Ko je pričela tovarna z rednim delom, je sprejela med svoje redne delavce veliko strniških delovnih prostovoljcev. Z dograditvijo stanovanjskih stavb je prenehalo delo prostovoljcev v Strnišču.⁶⁵

Naselje Kidričevo so komunalno dobro opremili. Vodna črpalna naprava, ki služi tovarni, oskrbuje s pitno vodo tudi naselje. Naselska kanalizacija je speljana v tovarniški zbiralnik. Razpeljali so javno razsvetljavo, stavbno razsvetljavo in cestno omrežje. Stanovanja, dvo- in trisobna z vodovodom in centralno kurjavo, so zasedli predvsem delavci, zaposleni v TGA, ki so prispeli sem od drugod.

Med gradnjo stanovanj in komunalnih naprav so zanemarili gradnjo stavb družbenega standarda. Tako so morali otroci iz Kidričevega sprva obiskovati šolo v Lovrencu in na Hajdini. Leta 1950 so uredili v eni izmed Gradisovih barak prva dva razreda osnovne šole, nato pa še tretjega in četrtega. Leta 1959 so zgradili novo štirirazredno šolo, leta 1964 pa jo dogradili za polno osemletko s telovadnico. Naslednje leto so štirirazredno lovrenško šolo priključili šoli v Kidričevem kot podružnično šolo s šolskim okolišem Njiverce, Kungota in delom Župečje vasi. Osnovno šolo v Kidričevem so leta 1964 imenovali po Borisu Kidriču.⁶⁶

Po letu 1954 so zgradili ali preuredili nekatere stanovanjske stavbe v javne namene. Dva manjša bloka so adaptirali za zdravstvene potrebe in potrebe storitvenih dejavnosti. Zgradili so tudi veliko dvorano s 400 sedeži, ob njej pa delavsko restavracijo. Zgradili so še pekarno, uredili dve trgovini, postavili 150 garaž, obnovili kopališče iz prve svetovne vojne, kamor je speljana topla voda iz tovarne in leta 1975 zgradili blizu starega kopališkega bazena še olimpijskega in priključili kopališču več zelenega in gozdnega zaledja. Leta 1984 sta zrasla dva stanovanjska bloka za učitelje, leta 1965 pa stavba za jasli in otroški vrtec.

Naselje je razporejeno na 27,4 ha površine. Načrt za gradnjo enodružinskih stanovanjskih hiš za zaposlene v TGA na 115 parcelah med cesto v Kidričevem in vasjo Njiverce, še ni uresničen. Zgrajenih je le trideset hiš, ki so le nekatere last delavcev iz Kidričevega.

V skladu z urbanističnim razvojem Ptuja so bile večje gradnje v Kidričevem leta 1965 ustavljene. V Ptujju je TGA zgradila v letih 1958 do 1967 štiri stanovanjske bloke za zaposlene v tovarni in z njimi pridobila 140 stanovanj.⁶⁷

Na dan popisa prebivalcev leta 1961 je živel v Kidričevem 1985 prebivalcev, leta 1971 pa 1908. V desetih letih se je zmanjšalo število prebivalcev za 59, kar je pripisati največ selitvam v ptujske bloke. Po popisu prebivalcev leta 1971 je živel v Kidričevem 928 moških in 980 žensk. V Kidričevo priseljenih iz raznih krajev ptujske občine je bilo 39 odstotkov prebivalcev, iz drugih slovenskih občin 26 odstotkov, iz drugih predelov Jugoslavije 7 odstotkov, rojenih v Kidričevem pa 28 odstotkov. Na dan popisa prebivalcev leta 1981 je štelo Kidričevo 1743 prebivalcev. Struktura prebivalcev še statistično ni obdelana. Že samo število prebivalcev leta 1981 pa opozarja na znižanje števila od 1971 za 163 ljudi. Glavni vzrok je ta, da je bilo 12 hiš priključeno leta 1974 zaselku Strnišče. Nekaj ljudi pa se je iz Kidričevega tudi izselilo. Med njimi je največ mladih, ki so se izžolali in našli zaposlitev drugod.⁶⁸

⁶⁵ Izjava Viktorja Kranjca, Ptuj in Jožeta Klemenčiča, Ptuj

⁶⁶ Glej opombo 84 in Geodetska uprava Ptuj

⁶⁷ Glej opombo 84

⁶⁸ Glej opombo 75

Naselje Kidričevo na Dravskem polju je med redkimi naselji pri nas, ki ležijo v gozdu, katerega so razredčili za stavbe in poti. Gozdna lega je zdravju prebivalcev zelo koristna. Preprečuje, da bi škodljivi plini, ki nastajajo pri proizvodnji v TGA prosto vdirali v naselje, od tovarne oddaljeno okoli 400 metrov. Glavna krivca onesnaževanja sta dve hali elektrolize z elektrolitskimi pečmi. Pri temperaturi tisoč stopinj Celzija poteka v njih taljenje glinice v kriolitu. Zaradi malenkostnega razpadanja kriolita, posebno pa še zaradi reakcije fluorida z anodo, nastajajo plinski fluoridi, ki pri dotiku z zrakom razpadajo v fluorovodikovo kislino. Večino teh plinov izsesajo ventilatorji, ostanek pa gre po naravni poti v atmosfero in zastruplja okolje.

Poleg fluorovodikovih spojin spušča tovarna v zrak še druge škodljive snovi: piridin, prah, SO₂, OO, fenol, CL in saje. Fluorovodik in njegove spojine pa so najbolj nevarne in ravno proizvodnja aluminija je največji vir teh strupenih snovi za človeka, živali in rastline.

Majhne količine fluoridov (do ca. 1 mg/dan) so koristne zobem, ki postanejo odpornejši proti zobni gnilobi. Večje količine pa so hudo nevarne, kajti telesu odvzemajo kalcij in povzročajo težko ozdravljiva vnetja.

Vse rastline niso enako občutljive na fluorove spojine. Zelo občutljiva sta smreka in bor, odporne pa so žitarice. Trave in krmilne rastline akumulirajo velike količine fluorja, kar kvarno vpliva na živali, ki se z njimi hranijo, in seveda tudi na človeka.

Meritve onesnaženosti zraka v TGA in Kidričevem so bile opravljene na petih merilnih postajah, dve od njih sta merili količino strupov v naselju. Raziskave so ugotovile:

1. Plinski fluoridi v atmosferi presegajo mero dovoljene količine le na območju TGA, najbolj pa v neposredni bližini elektroliz.
2. V naselju je koncentracija HF pod MDK (minimalno dovoljene količine). Nevarni pa so posredni vplivi preko vode in hrane.
3. Naselje leži točno v smeri najpogostejšega vetra, ki prinaša s sabo vse škodljive snovi, s katerimi tovarna zastruplja zrak.
4. Emisija plinastih fluoridov bi se lahko občutno znižala z izboljšavo sedanjih ali nabavo novih čistilnih naprav, ali s spremembo postopkov pri izdelovanju aluminija.
5. Zeleni pas med tovarno in naseljem je najučinkovitejša naravna prepreka, ki zadržuje in vsrkava strupe v ozračju. Zato mora ostati ta pas neokrnjen. Dobro bi bilo le, postopoma zamenjati sedanje iglavce z listavci, ki so odpornejši pred zastrupljenim ozračjem.⁶⁹

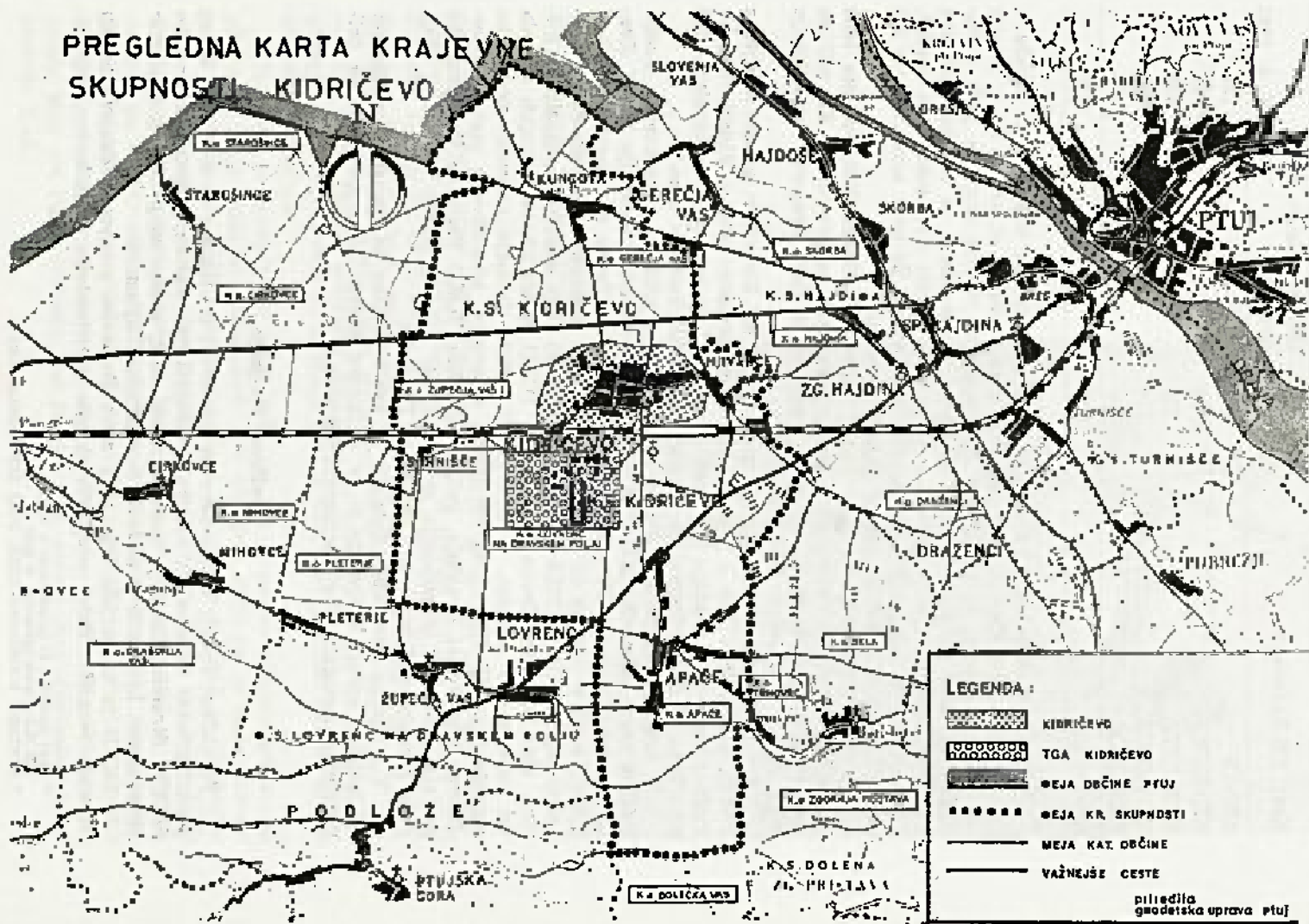
Krajevna skupnost Kidričevo

Krajevno skupnost Kidričevo so ustanovili leta 1965. Poleg naselja Kidričevo, ki ima sedaj 147 hišnih števil, zajema vasi Apače (242 hišnih števil), Njiverce (142), Kungoto pri Ptuju (94) in Strnišče (27). Ime Strnišče je po preimenovanju Strnišča v Kidričevo leta 1953 ohranil zaselek okoli železniškega postajališča Strnišče s skupaj devetimi hišnimi številkami. Ker je spadal pod Kidričevo, je bil pri popisih prebivalcev do leta 1981 kot kraj izpuščen. Leta 1974 so ga uradno spet imenovali kot samostojen kraj. Pridali so mu 12 bližnjih hiš Kidričevega in 6 iz Župečeje vasi.

Število prebivalcev v naseljih krajevne skupnosti pri popisu prebivalcev leta 1971 in 1981 prikazuje tale tabela:

⁶⁹ Glej opombo 84

PREGLÉDNA KARTA KRAJEVNE SKUPNOSTI KIDRIČEVO

Kraji KS Kidričevo	Število prebivalcev	
	popis 31. 4. 1971	popis 31. 4. 1981
APAČE	761	730
KIDRIČEVO	1906	1743
KUNGOTA	354	373
NJIVERCE	316	372
STRNIŠČE	—	104
Skupaj	3337	3322

Krajevna skupnost Kidričevo je s samoprисpevki krajanov v skladu z referendumi uresničevala razvojne načrte na svojem območju. Že v prvem letu po ustanovitvi je zgradila letno kopališče, otroški vrtec in jasli v Kidričevem, nato pa asfaltirala 42 km cest. Na prostoru, ki so mu dali ime **Park mladosti** je zgradila nato več otroških igrišč: dve rokometni igrišči, dve za odbojko, eno za košarko in eno za minigolf. Že pred ustanovitvijo KS so v Kidričevem zgradili nogometno in tenis igrišče.

Leta 1973 je KS postavila v naselju spomenik Borisu Kidriču, leta 1982 pa je bilo zgrajeno novo poštno poslopje, za kar je prispevala KS milijon novih dinarjev. Okolje nove zgradbe so uredili člani krajevne organizacije ZZB NOV v Kidričevem in šolska mladina.

Ker je zbrano s samoprисpevkom v vaseh KS Kidričevo, zaradi manjšega števila prebivalcev kot v Kidričevem, manj sredstev kot v Kidričevem, so možnosti za večje gradnje po vaseh omejene. Zato so morali prebivalci Apač prositi za sredstva drugod, da so lahko zgradili kulturni dom.⁹⁰

V krajevni skupnosti delujejo tele družbenopolitične organizacije: Socialistična zveza delovnih ljudi (SZDL), Zveza komunistov Slovenije (ZKS), Zveza združenj borcev NOV (ZZB NOV), dva aktiva Zveze socialistične mladine (ZSM), eden v naselju in drugi v tovarni ter sindikalne organizacije. Sindikalno organizacijo v TGA sestavlja tovarniški zbor osnovnih organizacij glinice, aluminija, vzdrževanja in drugih TOZD. V sindikatu so zajeti domala vsi zaposleni v tovarni. V naselju Kidričevo delujejo osnovne sindikalne organizacije: KS Kidričevo, čevljarska delavnica, zdravstvena postaja, celodnevna šola, obrat Dravinja, podjetje Merkur TOZD Panonija in železniška postaja. Osnovna organizacija sindikata KS zajema Apače, Čirkovce, Hajdino, Kidričevo, Kungoto in Lovrenc na Dr. polju.

V krajevni skupnosti delujejo še enote civilne in narodne zaščite ter teritorialne enote. Vključene so v obrambni sistem naše domovine in pripravljene pomagati pri elementarnih nesrečah.⁹¹

Družbeno življenje

Po zaslugi vnetih kulturnikov so ustanovili v Strnišču že leta 1947, ko so pričeli graditi tovarno in naselje — Sindikalno kulturnoumetniško društvo (SKUD) Strnišče. Imelo je mešani pevski zbor, godbo na pihala in tamburaški orkester. Leta 1950 je zaživela še dramska skupina.

SKUD je zamenjalo leta 1952 novo Delavsko prosvetno društvo (DPD) Svoboda Strnišče. Poleg prejšnjih skupin je ustanovilo še lutkovno, knjižni-

⁹⁰ Glej opombo 75 (prebivalci v KS) KS Kidričevo (gradnje v KS)

⁹¹ Občinska konferenca SZDL Ptuj (DP organizacije)

1) Kip Borisa Kidriča v Kidričevem, delo akad. kiparja Viktorja Gojkoviča. (Foto Langerholc)

čarsko in kino sekcijo ter moški pevski zbor, ki je pod vodstvom Branka Rajšterjā dosegel lepe uspehe. Do leta 1975 je število knjig v knjižnici DPD Svoboda naraslo na okoli 2400, do leta 1981 pa na 2728 knjig. V Kungoti, ki spada v KS Kidričevo, imajo svoje KPD s knjižnico. Leta 1981 je štela 635 knjig. V TGA imajo svojo strokovno knjižnico - ki je imela leta 1981 — 1911 knjig. Šolska pionirska knjižnica je štela leta 1981 — 3640 knjig, učiteljska pa 2425. Svoje KPD imajo tudi Apače, kjer posebno pridno deluje tamburaška skupina.

Tovarna je sprejela po letu 1962 pod svoje pokroviteljstvo godbo na pihala, ki šteje sedaj 35 godbenikov. Pod okriljem DPD pa je dalje deloval pevski zbor. Po letu 1965 je posebno zaživel. Tedaj so ustanovili še mladinsko folklorno skupino. Oba sta skupaj gostovala leta 1973 v Pragi kot gosta KUD Križkovsky ob njegovi 90-letnici. Dvakrat sta skupini gostovali v Leobnu, večkrat pa na Hrvaškem. Več let deluje v Kidričevem pevski zbor upokojencev. Nastopa na prireditvah, ob državnih praznikih, na krajevni praznik Kidričevega — 10. aprila, in ob drugih prilikah. V zadnjih letih ne deluje več pevski zbor pri DPD Svoboda, pač pa ima svoj pevski zbor sindikalna organizacija TGA.

Vsako leto gostujejo v Kidričevem kulturnoumetniške skupine od drugod. Vendar ti obiski niso pogosti. Gostovali so Slovenski oktet, Partizanski pevski zbor, Enotnost iz Leobna, SNG Maribor, varaždinska folklorna skupina KOLO, ptujsko gledališče in še nekateri. Pri mladini so posebno zaželeni obiski pevcev in orkestrrov zabavne glasbe.⁹²

Tudi učenci celodnevne šole prirejajo ali pa sodelujejo na kulturnih prireditvah v Kidričevem, večkrat pa tudi malčki iz otroškega vrtca. Naj ob tem navedem, da je šola obiskovalo leta 1972 — 470 učencev in učenk, v otroškem vrtcu in jaslih pa jih je bilo skupaj 85. V šolskem letu 1981/1982 se je vpisalo v šolo 421 otrok, v otroški vrtec in jasli pa skupaj 127. Šolo so leta 1964 imenovali po dograditvi za polno osemletko z imenom Boris Kidrič.⁹³

V Kidričevem skrbijo za telesno vzgojo že od leta 1947, ko so pričeli graditi naselje in nadaljevali z gradnjo tovarne. Takrat so ustanovili **Sindikalno športno društvo Strnišče**, ki se je ob spremembi krajevnega imena preimenovalo v **Telesnovzgojno društvo Partizan (TVD)**. V svoj okvir je množično zajelo mladino v razne panoge telesne vzgoje. TVD Partizan se je izkazal na republiških in zveznih tekmovanjih. Skupina mladincev in pionirska vrsta sta dosegla prvo republiško mesto v orodni telovadbi, nogometni klub Aluminij pa članstvo v II. zvezni ligi. To so bili občasni uspehi tekmovalnega značaja.

V nogometnem klubu je sedaj okoli 90 nogometašev in okoli 20 veterenov, ki tudi še igrajo. V TVD Partizan je pri raznih zvrsteh delovanja aktivnih okoli 100 članov, več sto pa delo društva podpira. V športne in telovadne vrste bo potrebno pritegniti več krajanov, posebno mladine, kajti v zadnjih letih zanimanje za telesnovzgojno dejavnost upada. Omeniti pa je treba strelsko družino, ki šteje nad 50 članov, in lovsko z okoli 60 člani. Pomembno je avto-moto društvo. Izšolalo je mnoge voznike motornih vozil. Društvo šteje nad 300 članov. Pomembna je gasilska organizacija v tovarni, kjer je šest rednih in 33 prostovoljnih gasilcev. Prostovoljno skrbijo za požarno varnost tudi v naselju.⁹⁴

Izven organiziranega telesnovzgojnega udejstvovanja je kopališče v Kidričevem glavni prostor, ki ga prebivalci pridno uporabljajo. Največ je med njimi mladih. Olimpijski bazen pa nudi možnost za tekmovanja v plavanju v okviru občine in širšem obsegu.

Zdravstvena postaja v Kidričevem ima dva zdravnika. V njeni zobni ambulanti pa so trije. Na zdravstveni postaji delujeta otroški in ženski dispanzer. V lekarni sta magister farmacije in farmacevtski tehnik. Skupaj jih je na zdravstveni postaji zaposlenih sedemnajst. KS Kidričevo pomeni zdravstvena postaja zelo veliko, saj nudi bolnikom hitro pomoč.⁹⁴

Več let posluje v Kidričevem **Poslovna enota Kreditne banke iz Ptuja**. Leta 1982 je bilo zgrajeno v naselju novo **poštno poslopje**, ki omogoča boljše poslovanje, kot v prejšnjih prostorih ob tovarni, kjer je bila pošta preveč oddaljena od naselja. Pošta, ki služi le tovarni, je še v tovarniški upravni zgradbi.

Kidričevo je povezano s Ptujem z redno avtobusno zvezo. Posebni avtobusi pa vozijo, v Ptujju stanujoče delavce, na delo in z dela v Kidričevem. To so tri vožnje dnevno v Kidričevo in nazaj za tri delovne izmene. Kidričevo je povezano z redno avtobusno zvezo tudi z Mariborom. Več avtobusov

* Pismo Maksa Jabločnika avtorici, 27. 8. 1973
Celodnevna osnovna šola Boris Kidrič, Kidričevo
KS Kidričevo

Podatki na kulturni skupnosti občine Ptuj

⁹² Telesno kulturna skupnost občine Ptuj

⁹³ KS Kidričevo (Majačič Franjo, tajnik)
Zdravstvena postaja Kidričevo

raznih krajših in daljših smeri se tudi ustavlja v Kidričevem. Železniška postaja v kraju pa pomeni še večja odprta vrata za razna potovanja.⁹⁴

Kidričevo je med redkimi naselji v Jugoslaviji, ki je zrasko v celoti v novi Jugoslaviji, zato je moderno naselje, ki nudi prebivalcem pogoje za zdravo in kulturno življenje. Zraslo je kot tovarniško delavsko naselje. Prosperiteta tovarne in kraja sta v medsebojni povezanosti, kajti TGA Boris Kidrič nudi zaslužek večini prebivalcev v naselju in podpira njegov vsestranski razvoj. Dosedanja gospodarska moč tovarne je zagotavljala dobro življenjsko raven prebivalcev v naselju. Pokazatelji te ravni so: dohodek na prebivalca; prostornina, kakovost in opremljenost stanovanj; število osebnih avtomobilov; komunalna urejenost naselja; kulturna in telesnovzgojna dejavnost.

Z razvojem Kidričevega se vedno bolj oddaljujemo od tistih temnih dni njegove zgodovine med prvo svetovno vojno, ko je tu umiralo na stotine vojakov v rezervnih vojaških bolnišnicah za imperialistične cilje Avstro-Ogrske. To so bila najhujša leta strniške zgodovine. Hudo je bilo tudi življenje v begunskih naseljih v Strnišču po prvi svetovni vojni; in življenje v naglo propadajočih gospodarskih podjetjih v letih 1922—1928. Temne strani strniške zgodovine so se zvrstile znova med drugo svetovno vojno, ko je na tisoče taboriščnikov gradilo skelete sedanje tovarne osvojenemu nacističnemu gospodarju.

Naselje Kidričevo in tovarna TGA Boris Kidrič v Kidričevem pa sta pomnika mlade socialistične Jugoslavije, sta izraz njenih naporov za gospodarsko in kulturno rast socialistične družbe.

Ptuj, januar 1983

Literatura:

- Lojze Penič: Taborišča v Strnišču, Ptujski zbornik II, 1962, str. 153—166.
- Vida Rojic: Iz zgodovine Strnišča in Kidričevega, Ptujski zbornik IV, 1975, str. 271—287.
- Vida Rojic: Nenavadna zgodovina Kidričevega, TEDNIK, glasilo SZDL, Ptuj (nadaljevanja od 11. 11. 1980 do 12. 2. 1981).
- 20 let proizvodnje Tovarne glinice in aluminija Boris Kidrič Kidričevo, Murska Sobota 1974, str. 77.
- Aluminij, glasilo TGA, mesečnik (izhaja od 1. 1967).

IZ ZGODOVINE STRNIŠČA IN KIDRIČEVEGA

Povzetek

Strnišče, ki leži na Dravskem polju, oddaljeno jugozahodno od Ptuja 7,5 km in se imenuje od leta 1953 KIDRIČEVO, je znano po tovarni glinice in aluminija Boris Kidrič, dograjeni leta 1954.

Zgodovina kraja je nenavadna. Odločilno sta vplivali nanjo dve človeški tragediji, prva in druga svetovna vojna.

Taborišča v Strnišču med prvo svetovno vojno

Naselje Strnišče (Sterntal) med železniško progo in cesto Ptuj—Pragersko se je razvilo ob gradiču, ki ga je sezidal grof Schoendorf okoli leta 1870. Bilo je naselje poljskih delavcev in grajskih stanovalcev. Sprva je štelo okrog šestdeset prebivalcev. Grajsko posestvo je merilo nad 331 ha. Na gozdove je odpadlo 152 ha. Leta 1896 je kupil posestvo in gradič Franc von Hellin iz Ptuja.

Med prvo svetovno vojno so zgradile leta 1915 avstroogerske vojaške oblasti v bližini strniškega gradiča najprej taborišče za vojne ujetnike nato pa še pet velikih ograjenih taborišč z barakami, ki so merile tri nad sedem hektarov, eno nad šest in eno nad štiri hektarje. Vseh pet taborišč je služilo za rezervne vojaške bolnišnice. Posebno taborišče, ki je merilo okrog 3,5 ha so tvorile pralnice, razkuževalnice in karantena. Nad 1,6 ha je merilo taborišče s pekarno; prav tako veliko je bilo tudi taborišče delavnic. Izven ograjenih taborišč so bile še raztresene barake za osebje taborišča, pisarne, skladišča sena, bencina, elektrarna, baraka z vodnimi črpalkami, gasilska in druge.

O strniških taboriščih je ohranjen načrt v merilu 1 : 2880 z dne 20. oktobra 1915. Po načrtu znaša seštevek spalnih barak 151, drugih pa 101. Poleg teh barak, različnih po velikosti (od okoli 7 do 45 m dolžine in 3 do 11 m širine) je bilo še 43 majhnih barak za sanitarije. V načrtu je tako vrisano 295 barak, ki so bile vse lesene. V 151 spalnih barakah je bilo po načrtu sodeč 14.147 ležišč.

Strniška taborišča so služila, ena za vojne ujetnike, druga pa za rezervne vojaške bolnišnice avstroogrskih matičnih bolnišnic za vzhodno bojišče.

Vojaške oblasti so najele za taborišča 234 ha 10 arov in 28 kv. m zemljišča, na katerem so zgradili vsa taborišča. Najeta zemlja je bila v katastrskih občinah Lovrenc na Dravskem polju, Apače in Gerečja vas.

Taborišča so bila opremljena s kanalizacijo, vodovodom in električno razsvetljavo. Mem taborišči je bila speljana ozkotirna železnica.

V glavnem so bile vse gradnje v Strnišču dovršene od spomladi do jeseni 1915, le nekaj barak so zgradili v poznejših letih.

O zasedbi rezervnih vojaških bolnišnic v Strnišču je ohranjenih le nekaj dokumentov. Posebno zanimivo je poročilo vojaškega gradbenega vodstva v Strnišču z dne 1. 6. 1915 vojaškemu poveljstvu v Gradcu, ki navaja, da sprejemo strniška taborišča od I. do IV. vsako po 3000 vojakov, skupaj 12.000. Če upoštevamo ta podatek, ki se nanaša na taborišča Klatovo, Dunaj, Šanok in taborišče vojnih ujetnikov ter dodamo še ležišča v taboriščih Mlada Boleslava in Halic, ter v barakah za osebje, ki jih dokument ne omenja, bi bilo v strniških taboriščih prostora za okoli 18. 650 ležišč. Ustni vir navaja, da je bilo v Strnišču med prvo svetovno vojno v taboriščih okoli 20.000 prebivalcev. Dopisi vojaških oblasti omenjajo različne zasedbe rezervnih bolnišnic v Strnišču, ki pričajo, da taborišča niso bila polno zasedena. Po dopisih lahko sklepamo, da je bilo v Strnišču običajno od 14.000 do 15.000 prebivalcev: bolnih vojakov, vojnih ujetnikov, upravnega in zdravstvenega osebja, tehničnega osebja, orožniških in gasilskih enot. V taborišču za vojne ujetnike je bilo 2400 ležišč. V njem so bili najprej ruski vojni ujetniki, nato pa tudi italijanski.

Vojaško pokopališče

Vojaško pokopališče v Strnišču, zgrajeno leta 1915 je merilo 0,9273 ha. O številu pokopanih na njem ni točnih podatkov. Ohranjeni mrliški matični knjigi v Lovrencu na Dravskem polju vojaških rezervnih bolnišnic Mlade Boleslave in Klatova beležita skupaj 464 umrlih, v prvi 390, v drugi pa 74. Po umrljivosti v obeh bolnišnicah sodeč, lahko sklepamo, da je v vseh rezervnih bolnišnicah umrlo okoli 2340 vojakov. Število se približuje izjavam domačinov, ki pravijo, da so grobovi zavzeli ob koncu vojne tri četrtine pokopališča, kar znese okoli 2250 grobov.

Iz slovanskih dežel je umrlo po ohranjenih mrliških knjigah Mlade Boleslave in Klatova 63 odstotkov vojakov iz neslovanskih pa 37 odstotkov.

Po prvi svetovni vojni so na strniškem vojaškem pokopališču pokopali še 128 umrlih v begunskem taborišču primorskih Slovencev in 12 ruskih kadetov. Med drugo svetovno vojno je našlo tu svoj zadnji dom 18 umrlih v delovnem taborišču v Strnišču, od avgusta do decembra 1945 pa 43 umrlih nemških vojnih ujetnikov iz taborišča na Hajdini.

Grobove so po letu 1945 izravnali v travnato preprogo. Ohranjene so še nekdanje poti, pokopališka zidana ograja ter kapela, ki so jo gradili v letih 1916 in 1917 in je tedaj naslikal zanjo tri oljnate slike akademski slikar Franc Hlaedik. V tlorsiu meri kapela 13,5 m krat 8,5 m.

Begunci iz slovenskega Primorja

Avstroogrška vojaška uprava je zapustila strniška taborišča po končani prvi svetovni vojni na koncu oktobra 1918. V taborišču je ostal le slovenski zdravnik dr. Franc Toplak z nekaterimi hujšimi bolniki.

Od novembra 1918 pa do jeseni 1919 se je v strniške barake naselilo okoli 4600 primorskih Slovencev, ki so pribežali iz krajev, katere so zasedli Italijani. V Strnišču so begunci ustanovili pletarsko zadrugo ter mizarsko-kovinarsko zadrugo. Strniške begunce je oskrbovalo poverjenitšvo za socialno skrbstvo deželne vlade Slovenije in je bilo tudi pokrovitelj zadrug. Deželna vlada Slovenije je ustanovila že v šolskem letu 1918—1919 strniško ljudsko šolo v eni izmed velikih barak. V šolskem letu 1918—1919 je bilo vpisanih v šolo 617 otrok, do konca šolskega leta pa je naraslo na 671. Jeseni 1919 se je vpisalo v šolo 919 otrok. Z izselitvijo beguncev med šolskim letom, je bilo na koncu šolskega leta 1919—1920 le še 311 šolarjev. Število se je nato iz leta v leto manjšalo. Od leta 1926 do 1928 jih je bilo le še okoli 30. Leta 1928 so šolo ukinili.

Deželna vlada Slovenije je nakazovala upravi begunskega taborišča v Strnišču 140.000 kron mesečno za vzdrževanje brezposelnih beguncev. Dne 1. 1. 1922 je bilo v Strnišču še 1541 prebivalcev (166 domačinov, 32 železničarjev, 819 ruskih beguncev in 503 begunci iz slovenske Primorske in Istre ter en Italijan). Podporo so potrebovali 303 brezposelni primorski begunci.

Uprava begunskega taborišča v Strnišču je uvedla 1. 1. 1919 matične knjige: rajstno, poročno in mrliško, ki navajajo, da se je rodilo v Strnišču od 1. 1. 1919 do razpusta taborišča 31. 1. 1922 — 88 moških in 85 ženskih otrok, skupaj 183. Poročilo se je 63 parov, umrlo pa je 128 ljudi, 65 moških in 83 žensk. Od umrlih je bilo kar 34,4 odstotka otrok do desetega leta starosti, to je 44. Od teh je umrlo v prvem letu starosti kar 25.

Ko so brezposelnim beguncem ukinili 31. 1. 1922 podporo, je zavladala v taborišču lakota. Prekinilo jo je nakazilo 15. 2. 1922 v znesku 500.000 kron. Poslala jih je komisija deželne vlade za stvarno demobilizacijo v Ljubljani. Marca se je odselilo nad 200 primorskih Slovencev v Perkmurje, kjer jim je deželna vlada podarila zemljišča. V Strnišču jih je ostalo še 73. Do avgusta 1922 so še dobivali podporo iz sredstev, nakazanih februarja, nato je begunska uprava Strnišče zapustila.

Rusko begunsko taborišče

23. 12. 1920 sta se naselila v bivšem taborišču Klatovo v Strnišču dva kadetska korpusa ruskih beguncev. Korpusa je ustanovil belogardistični general Vrangelj po zlomu bele armade. V Strnišču sta ustanovila vojaško šolo.

Krimski korpus je zasedel trinajst, donski pa tri barake, skupne so bile barake za kavarno, menzo in še nekaj drugih. V krimskem korpusu je bilo 650

gojencev, 39 pedagogov in 8 uradnikov, skupaj 679. V Donskem je bilo okoli 150 gojencev in 13 pedagogov, skupaj okoli 163. Rusko begunsko naselje v Strnišču je štelo leta 1921 okrog 1300 prebivalcev.

Slabi življenjski pogoji v Strnišču so silili ruske begunce k selitvi v boljša bivališča. Prvi je zapustil Strnišče decembra 1921 donski kadetski korpus. Naselil se je v Bileči. Po njegovem odhodu je ostalo v Strnišču še 819 ruskih beguncev, ki so se 28. 12. 1920 preselili v Belo Cerkev.

V Strnišču je umrlo 12 ruskih beguncev.

Odmev ruske proletarske revolucije v Strnišču

Na primorske begunce in druge slovenske prebivalce v strniških taboriščih je vplivala zmaga ruske proletarske revolucije. Komunistične misli so se oprijeli številni delavci v strniških zadrugah, kar izpričuje pismo delavskega voditelja, kovinarja Jakoba Nipiča 3. 7. 1920. Poslal ga je uredništvu Propagandne knjižice Jugoslovansko socialnodemokratske stranke (JSDS) v Ljubljani, v katerem navaja, da je strniška delavska organizacija pristopila h komunistom. S prepovedjo Komunistične stranke decembra 1920 se je zmanjšalo revolucionarno navdušenje, Strnišče je po letu 1920 zapustil tudi Nipič. Maloštevilni strniški delavci v strniških gospodarskih obratih so delovali do leta 1928, v sindikatih. Tega leta so bila vsa podjetja ukinjena. Med sindikalnimi voditelji so se izkazali električar Miha Kojc, mizar Ciuha in kovinar Jože Pečnik.

Po prepovedi KP se je v Strnišču uveljavilo telovadno društvo Sokol, ki je krepilo narodno zavest strniških prebivalcev in vabilo mladino v telovadne vrste.

Gospodarska podjetja v Strnišču od 1919 do 1928

Po končani prvi svetovni vojni je Nemeč Franc von Hellin prodal strniško posestvo z gradičem ptujskemu vinskemu trgovcu in posestniku Francu Čučku in njegovi ženi Antoniji, kar je bilo vknjiženo v zemljiški knjigi ptujskega sodišča 4. 3. 1919. Barake in vso drugo opremo bivših taborišč v Strnišču pa je prevzela v upravo komisija z stvarno demobilizacijo pri Deželni vladi Slovenije v Ljubljani. Od nje je France Čuček odkupil vse navedeno 21. 11. 1921 za 8 milijonov kron, kar je v veliki meri kreditirala Ljudska posojilnica v Ljubljani. Čuček se je pri nakupu obvezal, da bo Strnišče uporabil za industrijske namene. Poizkušal je zgraditi s pomočjo sovlagateljev veliko tovarno, da bi izkoristil, kar je ponujalo Strnišče: barake, kanalizacijo, vodovod, lastno termoelektrarno, železnico. Jugoslovanske oblasti pa niso bile Čučkovim načrtom naklonjene, zato so vsa njegova prizadevanja propadla: za zgraditev tovarne železniških voz, nato tovarno sladkorja in nazadnje za tovarno volnenih tkanin. Posrečilo se mu je le, ustanoviti več manjših podjetij od leta 1922 do 1924, ki pa so bila skoro vsa gospodarsko pasivna. To so bila: predelovalnica sliv za brinele, delavnica tehtnic, delavnica za lesno volno, delavnica slamnatih tulcev za pivske in vinske steklenice, parfumerija, pletarna rogozne pletenine in tepihov, delavnica gramofonskih zvočnic in delavnica harmonik. V obratih je delalo skupaj okoli 90 rednih in 90 sezonskih delavcev.

Čuček je napovedal 1. 6. 1926 stečaj strniških podjetij pri okrožnem sodišču v Mariboru. Kot glavna upnica je prevzela Strnišče 22. 8. 1928 Ljudska posojilnica v Ljubljani. Do leta 1931 je razprodala vse strniško premoženje.

Ze leta 1924 se je iz Strnišča preselila v Ptuj Pletarska zadruga s pletarsko šolo z okrog tridesetimi zaposlenimi, ki je delovala v Strnišču od 1. 1. 1919. S

propadom strniških podjetij, so zapustili kraj njeni prebivalci. Obljudeno je ostalo le še grajsko posestvo z okoli petdesetimi prebivalci in hiše ob železniški postaji Strnišče.

Med drugo svetovno vojno

Ko je vdrila aprila 1941 v Jugoslavijo nemška nacistična vojska, se je naselilo v strniškem gradu nemško vojaško poveljstvo in pričelo s pripravami za gradnjo vojaškega ujetniškega taborišča. Leta 1942 je zraslo približno tisoč metrov južno od železniške proge v Strnišču delovno taborišče za gradnjo tovarne glinice na prostoru velikem okoli 27 hektarjev.

Strniško grajsko posestvo so Nemci 23. 7. 1943 prevknjižili na novega lastnika in zemljiški knjigi ptujskega sodišča, ki je bil državni komisar za utrditev nemštva na Sp. Štajerskem.

V delovnem taborišču v Strnišču je bilo 47 barak. Za spalnice je služilo 31 barak z okoli 4500 ležišči. Taborišče je bilo opremljeno z vodovodom, kanalizacijo in električno razsvetljavo. Za gradnjo tovarne so izbrali prostor severno od delovnega taborišča in južno od železniške proge. Gradbeni načrt je predvideval predelavo visoko kremenčnih boksitov in boksitnega prahu za 90.000 ton glinice letne proizvodnje v prvi fazi gradnje, v drugi pa za 160 do 180 tisoč ton. Tovarno je gradil nemški trust Vereingte Aluminium Werke (VAW) — Združene tovarne aluminija.

Leta 1942 so bili nastanjeni v strniškem delovnem taborišču vojni ujetniki, svobodni delavci in kaznjenci. Dne 26. 1. 1943 je bilo zaposlenih pri gradnji tovarne 1076 delavcev, uradnikov in strokovnjakov, 185 kaznjencev in 89 vojnih ujetnikov.

Leta 1943 so uredili v Strniškem taborišču tri barake za taborišče moških posebnih delovnih obveznikov in dve baraki za taborišče ženskih posebnih delovnih obveznic. To so bili tisti prebivalci Sp. Štajerske, ki jih je zaradi rasnih, političnih in asocialnih vzrokov niso sprejeli v Štajersko domovinsko zvezo (Steirischer Heimatbund). Ker niso bili vojni obvezniki, so morali odslužiti leto dni delovne obveze, če niso bili politično osumljeni. Politično osumljeni pa so morali delati nedoločen čas, to je več kot leto dni. V Strnišču je do konca vojne prestalo delovno obvezo 1400 moških in 500 žensk. Na koncu aprila so jih preselili v Tezno. V taborišče posebnih delovnih obveznikov so zapirali tudi svoje partizanov.

V Strnišču so gradila tovarno razna podjetja iz Nemčije in iz okupiranih nemških dežel. Med svobodnimi delavci so bili pripadniki dvanajstih narodnosti. V kazenskem taborišču in taborišču posebnih delovnih obveznikov so bile razmere podobne onim v nemških koncentracijskih taboriščih. Zato je od tu veliko taboriščnikov zbežalo s pomočjo aktivistov Osvobodilne fronte iz Lovrenca na Dravskem polju in drugih bližnjih vasi. Tudi iz taborišča svobodnih delavcev je zbežalo več zaposlenih. Večina beguncev se je vključila v NOV.

Dograditev tovarne

Po končani drugi svetovni vojni je bilo v Strnišču dograjeno 70 odstotkov gradbenih del za tovarno glinice in zanjo pripravljeno 5 odstotkov opreme. Leta 1947 so gradnjo tovarne v Strnišču nadaljevali s sklepom zvezne vlade, da zgradijo v Strnišču tudi tovarno aluminija. Med gradnjo je bilo zaposlenih nad 800 delavcev. Spomladi 1954 so pridelali prvo glinico, novembra istega leta pa prvi aluminij. Uradno so tovarno odprli 21. 11. 1954. Njena letna kapaciteta

je bila 45.000 ton glinice in 15.000 ton aluminija. Leta 1955, ko je tovarna pričela polno obratovati, je štela 1258 delavcev, danes pa jih je nad 2000.

Tovarna je doživela velik razvoj z modernizacijo svojih obratov. Danes je njena letna kapaciteta 130.000 ton glinice in 45.000 ton aluminija. Velik razvoj je dosegla livarna aluminija. Prva leta so vlivali le čisti aluminij v eni obliki, nato so prešli postopoma na deset oblik čistega aluminija in šest oblik aluminija elektrokvalitete, dvanajst različnih vrst gnetnih zlitin ter petnajst vrst livarskih zlitin.

Do leta 1965 so ves pridelani aluminij porabili v Jugoslaviji, nato je izvoz dosegel do leta 1969 že 45 odstotkov letne proizvodnje. Izvoz se v zadnjih letih zmanjšuje zaradi skupnega izvoza aluminijastih polizdelkov Impola v Slovenski Bistrici, kamor prodaja TGA aluminij.

Kidričevo je največji proizvajalec aluminijastih zlitin v Jugoslaviji. Pridobiva jih 20.000 ton letno, kar je pomembno za avtomobilsko in tudi razne druge panoge industrije.

Tovarno glinice in aluminija TGA v Strnišču so skupaj s krajem imenovali l. 1953 po tedaj umrlem gospodarstveniku in politiku Borisu Kidriču. Od leta 1950 je v tovarni uvedeno samoupravljanje. Danes deluje v TGA sedem temeljnih organizacij združenega dela (TOZD): tovarna glinice, proizvodnja aluminija, predelava aluminija, vzdrževanje, promet, kontrola kvalitete in livarna Trbovlje. Od leta 1976 tvorita TGA Boris Kidrič v Kidričevem in tovarna IMPOL v Slovenski Bistrici sestavljeno organizacijo (SOZD) — UNIAL.

V vsakem TOZD deluje dvajset članski delavski svet kot najvišji organ upravljanja. Najvišji skupni organ delovne organizacije TGA je delavski svet TGA (DS), ki odloča o zadevah skupnega pomena. Deluje še pet skupnih organov, med njimi direktor in svet za tovarniško glasilo ALUMINIJ.

Mehanizacija v TGA je že močno iztrošena, posebno v elektrolizi. Zato so potrebna velika vlaganja za modernizacijo tovarne, kar bo tovarna izvedla s sovlagatelji zaradi gospodarskih razmer v Jugoslaviji, lahko le postopoma.

Naselje Kidričevo

Vzporedno z gradnjo tovarne je raslo tudi tovarniško delavsko naselje v Strnišču na kraju nekdanjih taborišč med prvo svetovno vojno, to je med železniško progo in cesto Ptuj—Pragersko. Od leta 1947 do leta 1954 so zgradili 37 stanovanjskih stavb s 400 stanovanji in stavbe za javne namene. Tovarna je svojim delavcem namenila tudi 115 parcel za gradnjo hiš v Njivercah pri Kidričevem, a le malo je še pozidanih.

Tovarna je zgradila tudi v Ptujju v letih 1958—1967 štiri stanovanjske bloke s 140 stanovanji za zaposlene v TGA.

V Kidričevem so zgradili po letu 1954 šolsko poslopje za polno osemletko, odprli zdravstveni dom, lekarno, jasli in otroški vrtec. Zgradili so še veliko prireditveno dvorano s 400 sedeži in ob njej delavsko restavracijo. Uredili so pekarno, trgovino, kopališče z dvema bazenom, olimpijskim in srednje velikim, katerih vodo ogrevajo grelne naprave v TGA. V naselju je več športnih igrišč. Ob 20-letnici smrti Borisa Kidriča so odkrili njigov kip v naselju, v avli upravne stavbe pa ob poimenovanju tovarne.

Leta 1965 so ustanovili Krajevno skupnost (KS) Kidričevo, ki zajema še vasi Apače, Kungota, Njiverce in Strnišče. Ime Strnišče je po imenovanju Kidričevega ohranila železniška postaja in bližnje hiše. Leta 1974 pa so v Strnišče vključili še več bližnjih hiš, ki so spadale pod Kidričevo in Župečjo vas.

Kidričevo je štele ob popisu prebivalcev leta 1981 — 1743 prebivalcev, KS Kidričevo pa 3322.

KS Kidričevo pospešuje razvoj v svojem območju. Skrbi za telesnovzgojno in kulturno dejavnost, modernizacijo cest, ureditev okolja, komunalno dejavnost, za delovanje civilne zaščite, narodne zaščite in teritorialne obrambe.

V Kidričevem deluje Delavsko prosvetno društvo (DPD) Svoboda, ki ima knjižnico, pevski zbor, folklorno skupino. Pod pokroviteljstvom TGA delujeta godba na pihala in nogometno društvo Aluminij. Kidričevo ima svoje Telovadno vzgojno društvo (TVD) Partizan, ki goji razne panoge telesne vzgoje. V nogometnem klubu je 60 nogometašev, v strelski družini je 50 članov, v lovski 20, avtomoto društvo šteje nad 200 članov.

V KS Kidričevo delujejo družbenopolitične organizacije: socialistična zveza delovnih ljudi (SZDL), Zveza komunistov (ZK), Zveza združenj borcev NOV (ZZB NOV) in sindikalne organizacije.

Minilo je več kot sto let od rojstva naselja Strnišče, ki je doživelo izjemno zgodovino. Od leta 1915 pa do konca druge svetovne vojne je bila polna trpljenja. Njeni srečnejši dnevi so se pričeli v novi socialistični Jugoslaviji.

The history of Strnišče and Kidričevo

Summary

Strnišče is situated on the Drava field, 7,5 kilometers south-westward of Ptuj, and has been called Kidričevo since 1953; it is known for the alumina and aluminium factory »Boris Kidrič«, built in 1954.

The history of the settlement is quite unusual. Two human tragedies influenced it decisively: World-War I and World-War II.

The camps at Strnišče during the World-War I

The settlement Strnišče (Sterntal), situated between the railroad and the road Ptuj—Pragersko, developed around the small castle, built by the count Schöndorf about 1870. It was a settlement of farming workers and castle dwellers. At the beginning the settlement had about sixty inhabitants. The castle estate covered an area of 331 hectares, 112 hectares of the whole area were covered with woods. In 1896 Franz von Hellin bought the estate and the castle.

During the World-War I, in 1915, the Austrian-Hungarian military authorities built a prisoners of war (POW) camp first, and later five large camps with barracks surrounded with a fence. The five camps were used as reserve military hospitals. A special camp was meant for disinfection, laundries and quarantine. The camp with a bakery and the camp with workshops covered an area of 1,6 hectares. The barracks scattered outside the camps were also surrounded with a fence and were used for the camp personnel, offices, hay and petrol warehouses, power station, in some barracks water pumps and a fire station were placed.

A plan of the camp on the scale of 1 : 2880 and dated with 20th October 1915 is still preserved. According to the plan there were 151 sleeping barracks and 101 barracks used for different purposes. Beside these barracks different in size (from 7 to 45 meters in length and from 3 to 11 meters in width), there were 43 very small barracks used for washrooms and toilets. There were 14.147 sleeping places in 151 sleeping barracks according to the plan.

The camps at Strnišče were meant for the prisoners of war on one hand and for the Austrian-Hungarian reserve military hospitals for the eastern front on the other hand.

The military authorities hired 234 hectares of land, this is the area where all the camps were built. The hired land belonged to the land-registry communities of Lovrenc on the Drava field, Apače and Gerečja vas. The camps were provided with a sewerage system, waterworks and electric lighting. A narrow-track railroad led through the camps. The barracks were built mainly from spring to autumn 1915, only a few barracks were built later.

Only a few documents about the occupation of the reserve military hospitals at Strnišče are preserved. The report of the military building management at Strnišče from 1st June 1915 addressed to the military command is very interesting; it quotes, that each of the camps I—IV can accept 3000 soldiers. If we take these data, relating to the camps Klatovo, Dunaj, Sanok and the POW camp, into consideration, and if we add the sleeping places in the camps Mlada Boleslava and Halic, which are not mentioned in the document, we can find out that there were about 18.650 sleeping places available. An oral source says, there were about 20.000 dwellers in the camps at Strnišče during the World-War I. The letters written by the military authorities quote different data about the reserve hospital occupations, which gives evidence that the camps were not completely occupied. According to the reports it can be concluded there were usually from 14.000 to 15.000 dwellers in the camps: soldier patients, prisoners of war, managerial and sanitary personnel, gendarme and firemen units. The POW camp had 2.400 sleeping places, it was occupied with Russian and later with Italian prisoners of war.

The military cemetery

The military cemetery at Strnišče was built in 1915, it covered an area of 0,9273 hectares. The accurate number of the buried people isn't known. From the two preserved death record books of the reserve military hospitals Mlada Boleslava and Klatovo we can find out, that 464 persons died there, in the first camp 390 and in the second one 74. According to the mortality in both camps we can presume that approximately 2340 soldiers died in all reserve military hospitals. This number corresponds with the statements given by the natives claiming that three quarters of the cemetery were covered with graves at the end of the World-War I, that means there were about 2250 graves.

According to the preserved death record books 63% of soldiers from Slavonic and 37% from non-slavonic countries died in Mlada Boleslava and Klatovo.

After the World-War I 128 soldiers, who died in the refugee camp of the Slovenes from the coastal region, and 12 Russian cadets were buried in the military cemetery at Strnišče. During the World-War II 18 persons from the labour camp at Strnišče and 43 German prisoners of War from the camp at Hajdina (who died from August till December 1945) were buried here.

After 1945 the graves were leveled into a grass carpet. The paths, the cemetery fence and the chappel (13,5 × 8,5 meters) built in 1916 and 1917, are still preserved. At that time the painter Franc Hladnik painted three pictures for the chappel.

The refugees from the Slovene coastal region

The Austrian—Hungarian military administration left the camps after the World-War I, at the end of October 1918. Only the Slovene doctor Franc Toplak with some seriously ill patients remained in the camp.

From November 1918 till autumn 1919 4.600 Slovenes from the coastal region, who fled from the regions occupied by Italians, settled down in the barracks at Strnišče. The refugees founded a basket-weaving and a joiner-metallurgy cooperative. The social-welfare department of the Slovene Territorial Government took care of the refugees and was the cooperative patron. In the school-year 1918/1919 the government founded an elementary school at Strnišče in one of the large barracks. 617 children were enrolled, till the end of the school year 1918/1919, the number of enrolled children increased to 671. In autumn 1919 919 were enrolled. Because of the refugee emigration during the school year only 311 pupils were left at the end of the school year 1919/1920. Later, the number of pupils decreased from year to year. From 1926 till 1928 only 30 pupils were left. The school was abandoned in 1928.

The Slovene Territorial Government sent 140.000 kronas monthly to the refugee camp administration, this sum was meant for the unemployed refugees. On 1st January 1922 Strnišče had 1541 inhabitants (188 natives, 32 railwaymen, 819 Russian refugees, 503 refugees from the Slovene coastal region and 1 Italian). 303 unemployed refugees were on dole.

The refugee camp administration at Strnišče introduced on 1st January 1919 the birth, wedding and death record books, and one can see that from 1st January 1919 till 31st January 1922 88 boys and 85 girls were born, 63 couples were married and 128 persons died (34,4% were children, 25 of them were younger than a year).

When the dole for the unemployed refugees was cancelled on 31st January 1922, fame came into the camps, but everything went better when the Slovene Territorial Government sent 500.000 kronas. In March 200 Slovenes from the coastal region moved

to Prekmurje, the Territorial Government donated them building sites there. Only 73 dwellers remained in the camp, they were on dole till August, when the refugee administration left Strnišče.

The Russian refugee camp

Two cadet corps of Russian refugees settled down in the former camp Klatovo at Strnišče on 23rd December 1920. The corps were founded by the guard general Wrangel after the break-down of the White army.

The Crimean corps occupied thirteen, and the Don corps occupied three barracks; a café and a canteen were used in common. The Crimean corps had 679 persons: 650 cadets, 39 educators and 8 clerks, the Don corps had 150 cadets and 13 educators. In 1921 the Russian refugee settlement had 1300 dwellers.

The bad living conditions at Strnišče forced the Russian refugees to move to better dwelling places. The Don corps left Strnišče in December 1921, and it settled down at Bileča. After its departure 819 Russian refugees remained at Strnišče, but on 28th December 1921 they moved to Bela Cerkev. 12 Russian refugees died at Strnišče.

The echoes of the Russian proletarian revolution

The victory of the Russian proletarian revolution influenced the refugees from the coastal region and other Slovene dwellers at Strnišče. Numerous workers at he cooperatives in the camp accepted the communist ideas, this is proved with the letter of Jakob Nipič sent on 3rd July 1920 to the editorial office of the Propaganda Booklet published by the Yugoslav Social-Democratic Party, quoting that the workers' organization at Strnišče joined the communists. The refugee camp had about 4.800 dwellers at the time, this means that the communist ideas were widely spread. The Communist Party prohibition caused a great damage to the communist organization and the emigration of refugees from Strnišče lessened the revolutionary enthusiasm, too. Nipič also left Strnišče after 1920. The few workers, who remained at Strnišče, were organized in trade-unions till 1928, when all the plants were given up. The most active trade-union leaders were: the electrician Milan Kojc, the joiner Ciuha and metal worker Jože Pečnik.

After the Communist Party prohibition the gymnastic club Sokol was of a great importance at Strnišče, beside the sports activities it strengthened the national consciousness of the inhabitants.

The plants at Strnišče from 1922 till 1928

After the World-War I the German Franz von Hellin sold the castle and the estate at Strnišče to the wine dealer and landowner Franc Čuček and his wife Antonija from Ptuj, the purchase was registered to the land register on 4th March 1921. The demobilization commission of the Slovene Territorial Government took over the barracks and the equipment, but Čuček bought everything for 8 milion kronas on 21st November 1921. By buying it, Čuček promised to use Strnišče for industrial purposes. With the help of co-investors he intended to build a large factory in order to use everything Strnišče offered: the barracks, the sewerage system, waterworks, a power station and the railroad. The Yugoslav authorities hadn't been interested in Čuček's plans, so all his efforts failed. From 1922 till 1924 he only succeeded to establish some smaller unprofitable plants employing 90 full-time and 90 seasonal workers. On 1st June 1928 Čuček went bankrupt and the People's Bank for Loans, as the main creditor, took over Strnišče on 22nd August 1928. The bank sold out the whole property of Strnišče till 1931.

Already in 1924 the basket-weaving cooperative together with the basket-weaving school, they both employed 30 workers, moved from Strnišče to Ptuj. As the plants had gone bankrupt, the inhabitants began to leave Strnišče, only fifty people stayed at the castle estate.

Strnišče during the World-War II

When in April 1941 the German Nazy army had broken in Yugoslavia, the German military command moved to the castle at Strnišče and began to prepare the building of a POW camp. In 1942, about 100 metres southward of the railroad, a camp, meant for the builders of the alumina factory, grew on an area of about 27 hectares. There were about 47 barracks, and 31 of them with about 4500 sleeping places were used as dormitories. The camp was equipped with a sewerage system, waterworks and

electric lighting. The future factory was located northeastward of the camp and southward of the railroad. The building plan anticipated the processing of flint bauxite and bauxite dust with a production of 90.000 tons yearly in the first building phase, and 160.000 — 180.000 tons in the second one. The factory was built by the German trust Vereinigte Aluminium Werke (VAW) — the United Aluminium Factories.

In 1942 prisoners of war, workers and convicts were lodged in the camp at Strnišče. On 26th January 1943 1076 workers, clerks and experts, 185 convicts and 98 prisoners of war built the factory. In 1943 five barracks for men and women having a special working obligation were arranged. These people belonged to the inhabitants who weren't accepted into the Styria Homeland League (Steirischer Heimatbund) for political reasons. They weren't persons subject to military conscription and if they weren't politically suspected, they had to work for a year. The politically suspected had to work for an indefinite period of time, 1400 men and 500 women fulfilled their working obligation at Strnišče till the end of the war. At the end of April 1945 they were moved to Tezno. The relatives of partisans were also imprisoned in the camp.

Several firms from Germany and from the occupied countries and workers of twelve nationalities built the factory at Strnišče. The conditions in the convict, in the POW camp and in the camp of persons having a special working obligation were like the ones in German concentration camps. Therefore many camp inmates escaped from the camp with the help of the members of the Liberation Front from Lovrenc and the nearby willages. The majority of refugees joined the People's Liberation Army.

The building of the factory after the World-War II

After the war 70% of the building works and 5% of the equipment needed were prepared. The building of the factory was continued in 1947 with the federal government resolution to build an aluminium factory at Strnišče. Over 800 workers were employed during the building of the factory. In spring 1954 the first alumina and in November of the same year the first aluminium were produced. The factory was officially opened on 21st November 1954. Its annual capacity was 45.000 tons of alumina and 15.000 tons of aluminium. In 1955, when the factory capacities were already fully used, 1258 worker were employed, today they are over 2000.

The gradual modernization of the factory plants made an annual production of 130.000 tons of alumina and 45.000 tons aluminium possible. In the aluminium factory ten forms of pure aluminium and 27 types of different alloys are produced.

Till 1965 the whole aluminium production was used in Yugoslavia, till 1969 already 45% of the annual production was exported. In the recent years the export is getting smaller, because the factory sells its products to Impol from Slovenska Bistrica and both factories export semi-manufactures together.

The factory is the biggest aluminium alloys producer in Yugoslavia. The annual production is 20.000 tons, the alloys are used in the automobile and in other branches of industry.

The alumina and the aluminium factory (TGA) at Strnišče and the settlement were in 1953 named after the economist and politician Boris Kidrič. The self-management has been introduced in 1950. There are seven Basic Organizations of Associated Labour (BOAL) in the factory. TGA Kidričevo and Impol from Slovenska Bistrica from since 1976 a Composite Organization of Associated Labour (COAL) called UNIAL.

In each BOAL the Workers' Council is the highest management body. The highest collective management body at TGA is the Workers' Council TGA, which makes decisions of common interests.

The mechanization at TGA is almost used up, especially in the electrolysis. Therefore large investments for the modernization of the factory are necessary, but TGA will be able to do this with the help of co-investors only gradually, because of the economical conditions in Yugoslavia.

The settlement Kidričevo

The workers' settlement grew together with the factory on the area of the former camps built during the World-War I, between the railroad and the road Ptuj — Pragersko. From 1947 till 1954 37 housing buildings with 400 flats and some public buildings were built. 115 parcels of land at Njiverce were intended for the workers of TGA, but only a few houses have been built there yet. The factory built in Ptuj from 1958 till 1967 four housing blocks with 140 flats meant for the factory workers.

After 1954 an elementary school, a health centre, a pharmacy, a kindergarden, a hall with 400 seats, a bakery, a supermarket, two swimming pools and several sports grounds were built at Kidričevo. At the 20th anniversary of the death of Boris Kidrič his statue was unveiled in the settlement, the work of the sculptor Viktor Gojkovič from Ptuj. A bust of Boris Kidrič was unveiled in the factory management building.

In 1965 the Local Community Kidričevo was founded, it includes the villages Apače, Kungota, Njiverce and Strnišče. The name Strnišče, after it has been named Kidričevo, preserved only the railway station and some nearby houses. In 1974 some nearby houses belonging to Kidričevo and Zupečja vas were joined to Strnišče. In 1981 Kidričevo had 1743 inhabitants, the Local community Kidričevo had 3322 inhabitants.

The Local Community Kidričevo forwards, with the help of TGA, the development on its area. It takes care of sports and cultural activities, the road modernization and communal activities. The Workers' Cultural Society Svoboda is very active at Kidričevo, it has its own library, a choir and folklore ensemble. Under the factory patronage are the brass band and the football club Aluminij with about 60 members. The rifle club has 50, the hunters' club 20 and the automobile club over 200 members. The following social-political organizations are active at the Local Community Kidričevo: Socialistic Alliance of the Working People, League of Communists, Federation of World-War 11 Veterans Organization and the trade-unions organizations.

More than 100 years have passed since the foundation of the settlement Strnišče, it had an exceptional history, which was from 1915 till the end of the World-War 11 full of suffering, its brighter days began in the new socialistic Yugoslavia.

SPOZNAVANJE KRAJEVNE ZGODOVINE OB KULTURNOZGODOVINSKIH SPOMENIKIH PTUJSKEGA POKRAJINSKEGA MUZEJA

Ljubica Šuligoj*

UDK 372.893:371.65:069.1(497.12-18 Ptuj)

ŠULIGOJ Ljubica: Spoznavanje krajevne zgodovine ob kulturno-zgodovinskih spomenikih ptujskega pokrajinskega muzeja. (Einsichten in die Stadtgeschichte an kulturhistorischen Denkmälern des Regionalmuseums Ptuj). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55=20(1984)1, str. 122—136.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Avtorica razpravlja v svojem sestavku o oblikah povezovanja vzgojnoizobraževalnega dela pouka zgodovine z neposrednimi pričevanji preteklosti. Opozarja na bogastvo kulturne dediščine v Ptuj, še zlasti na muzejske zbirke. Na primerih muzejskih eksponatov in kulturnozgodovinskih spomenikov v mestu navaja možnosti izvajanja učnega programa izven razreda — na domačijskem sprehodu, v muzeju.

UDC 372.893:371.65:069.1(497.12-18 Ptuj)

ŠULIGOJ Ljubica: Learning about Local History through Cultural Historical Monuments of the Ptuj Regional Museum. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 55=20(1984)1, p. 122—136. Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

In her contribution the author discusses some forms of interaction between the educational work in teaching history and authentic testimonies of the past. Attention is drawn to the wealth of the cultural heritage in Ptuj, in particular its museum collection. Within the framework of museum exhibits and cultural historical monuments in the town the author lists the opportunities for transferring teaching process from the classroom into the museum or homeland walks.

Območje mesta Ptuja je tako bogato po svojih kulturnozgodovinskih spomenikih že od davne preteklosti — po arheoloških najdbah sodeč od poznega neolita, to je okrog leta 1800 pr. n. št. — do današnjih dni, da mesto upravičeno nosi ime »mesto — muzej«. Številni so obiskovalci, ki organizirano, v skupinah ali posamično prihajajo na Ptuj občudovat kulturno preteklost. Med obiskovalci, še zlasti ob zaključku šolskega leta, srečujemo veliko šolarjev od blizu in daleč. In prav pri teh bi se ustavila.

Gotovo je, da je smoter organiziranih šolskih ekskurzij spoznavanje vsega, kar nam je zgodovina zapustila ali kot danes pravimo — spoznavanje kulturne dediščine. Gotovo pa je tudi, da ima tako spoznavanje svoj globlji namen — namreč, vzgajati kulturnega človeka, ki bo v zrelih letih zares varoval kulturno-

* Ljubica Šuligoj, višja predavateljica, Pedagoška akademija Maribor.

zgodovinske spomenike in bo nanje ponosen. Vzgoja do takega človeka pa izhaja iz mladih let, je dolgotrajna, terja sistematičnost še zlasti od učitelja. To hkrati pomeni, da je še kako pomembno pri zgodovinskem pouku, kako pritegnemo učenca, ko razkrivamo zgodovinska dejstva. Samo z besedami že dolgo ne več! Neposredni ostanki preteklosti so tista zgovorna priča, ob katerih otroci sprašujejo, premišlujejo, sklepajo . . ., ob katerih se potrjuje zgodovinska resnica. In če bodo učenci tako dojemali zgodovinsko preteklost, ni bojazni, da kulturna dediščina ne bi ostala živa v človeku tudi v poznejših letih.

Pomeni, da se bomo morali pri zgodovinskem pouku bolj smelo lotevati novih metod dela. Še vedno preveč tičimo v razredih, se togo držimo učnih načrtov, se izgovarjamo na prenatrpanost le-teh in zato le malo, bolj v »sezonskem« času, povezujemo naše šolsko delo z ogledi muzejev in redkeje s knjižnicami. Pri vsem tem pa vendarle pozabljamo na globljo vsebino učnih načrtov, ki pa jo moramo odkrivati sami. Organizirajmo torej večkrat šolske ure v muzeju, pojdimo na domačijski sprehod, obiščimo razstave, ki so kaj pogoste! Seveda, vse to prenašanje pouka izven razreda mora biti v skladu z učnim programom. Spoznavanje neposrednih zgodovinskih virov na terenu naj širi in pogloblja spoznanja učencev.

Ob vsem tem imam v mislih velik pomen spoznavanja krajevne zgodovine, ki ogromno prispeva k umevanju širših zgodovinskih pojavov, k vrednotenju preteklosti in s tem k razumevanju sodobnih družbenih dogajanj. Prav to dejstvo me je vodilo k razmišljanju, da opozorim v tem sestavku na možnosti vključevanja kulturnozgodovinskih spomenikov v Ptuj, starosti slovenskih mest. Razumljivo je, da je sistematično spoznavanje zgodovinske preteklosti mesta možno za šolarje bližnje okolice, toda mogoče bodo tudi oddaljenejši našli v prikazu kaj koristnega ob enkratnem, celovitejšem ogledu Ptujja in njegovih zanimivosti.

Bogastvo ptujskega muzeja mi ne dovoljuje, da bi v omejenem obsegu opozorila na celotno kulturno dediščino v samem mestu. O tem bi veljalo kaj več zapisati v posebnem sestavku, ki bi obravnaval domačijske ekskurzije v okviru učnega programa. Omejiti se želim le na tisti del te dediščine, ki jo hranijo muzejske zbirke, katerih začetki segajo v čas pred devetdesetimi leti.¹ Tako je iz nekdanjega »Mestnega Ferkovega muzeja« zrasel danes muzejski kompleks nekdanjega dominikanskega samostana in gradu. Iz začetnih predstavitev ostalin antične Poetovione se je razvil sedanji muzej v osrednjo kulturno institucijo z več zbirkami. V nekdanjem dominikanskem samostanu si velja ogledati lapidarij, zbirko drobnega arheološkega gradiva ter numizmatično zbirko, medtem ko vabi mogočen grad obiskovalce s svojo kulturnozgodovinsko zbirko, glasbeno zbirko in za obdobje novejšje zgodovine z oddelkom ljudske revolucije (etnografska in vinarska zbirka bosta postavljeni po zaključku sanacijskih del na grajski žitnici).

Bogastvo muzejskih zbirk naj izpričajo podatki, po katerih je npr. v arheološkem oddelku inventarizirano 56 144 in evidentirano 36 235 predmetov, v umetnostnozgodovinskem oddelku 3935 (evidentirano 1600), v etnološkem oddelku 3185 (evidentirano 966) in v oddelku ljudske revolucije je inventarizirano 2456 predmetov.²

Ni naključje, da obišče ptujski muzej letno od 35 000—40 000 obiskovalcev, kar je zgovorna potrditev, da je ustanova edinstvena priča zgodovinske preteklosti. Učiteljem zgodovine se torej ponujajo možnosti aktivnejših oblik dela,

¹ Pri pisanju članka mi je bilo na voljo interno delovno gradivo »Spoznavanje domačega mesta Ptuj — vključevanje v pouk zgodovine v osnovnih šolah«, ki je leta 1980 nastalo na pedagoškem oddelku Pokrajinskega muzeja Ptuj (PMP). Gradivo je zbrala kustodinja umetnostnozgodovinske zbirke, umetnostna zgodovinarica Marjeta Ciglenečki.

² Podatke posredovala kustodinja umetnostnozgodovinske zbirke Marjeta Ciglenečki.

ko lahko pred otrokom zaživi prava podoba preteklosti, ko se potrjuje zgodovinska resnica ob stvarnih dokazih.

Naj samo uvodoma opozorim na nekatere probleme, ki jih srečujemo šolniki v praksi, pa bi veljalo biti do njih še kako pozoren. Neupoštevanje otrokovih psihofizičnih sposobnosti, vsiljevanje pogledov odraslih, seznanjanje s kopico dejstev — je lahko za učenca v petinštiridesetih minutah le navadna informacija, ne da bi dosegli njegovo aktivnost in resnično razumevanje. Praksa nam nakazuje, da bomo dosegli uspehe le na podlagi otrokovega resničnega doživljanja. Dejstvo je, da so otroci vedoželjni za pretekla dogajanja, toda ne po poti nizanja faktov. Preteklost je potrebno objektivno prikazovati — z vsemi pozitivnimi in negativnimi komponentami, kajti le tako bo mlad človek pričeval vrednotiti družbene procese in jih tudi razumevati v bodoče.

Navedeno je možno realizirati le s takim načinom dela, ki bo kar najbolj ustrezal smotrom sodobnega pouka zgodovine. In eden teh načinov je lahko npr. uporaba zgodovinskih tekstov, drugi — še boljši pa gotovo spoznavanje neposrednih pričevanj — zgodovinskih virov na terenu.

Naj se ustavim kar pri programu za šesti razred. Le — ta med drugim zahteva, da osvoje učenci sodobno znanstveno pojmovanje o pojavu človeka, vloži dela in razvoju človeške družbe. Učni program je seveda za učitelja osnovna orientacija, toda realizacija tega je vsekakor odvisna od tega, v kolikšni meri izkorišča učitelj dane možnosti. Gotovo, da se prav na tej stopnji srečujemo s težavami, še zlasti, če premalo upoštevamo razvojno stopnjo učencev. To govorim zaradi tega, ker se otroci v tem razredu že srečujejo z množico pojmov — kot so družba, družbeni red, razredi, sociološke kategorije praskupnosti in sužnjelastniškega sistema ipd. Če bi se v takih primerih naslonili le na učbenik, če ne bi iz obilice podatkov izdvojili le bistvenega, mislim, da bi se zgodovina kot predmet vse bolj udruževala od učencev. Zato je potrebno že ob uvajanju otroka v skromno zgodovinsko spoznanje segati po sodobnih metodah v zavesti, da preteklost življenjsko prikazujemo, da pretekla dogajanja vgrajujemo v tok življenja.

Ali drugo dejstvo. Šestošolci so sicer že na predhodni stopnji spoznavali — za otroke hudo abstrakten pojem — zgodovinski čas, toda še vedno so težave na predmetni stopnji. Ne bi se spuščala v načine uvajanja učencev v kronologijo, temveč želim le opozoriti na dejstvo, ki ga praksa narekuje. Če so namreč učenci predhodno dobro dojeli zgodovinske pojave, imajo mnogo manj težav pri kronološkem razvrščanju dogodkov. Dobro se zavedam, da je uvajanje učencev v zgodovinski čas ena od najtežjih nalog učitelja zgodovine in zato moramo izbirati le take dogodke, ki so temeljni za ekonomski in kulturni razvoj, ki prispevajo k razumevanju vzročnosti družbenih procesov.

Predpostavljam, da smo pri učni uri razpravljali o razvoju človeške družbe, kar je pogojeno s človekovim prizadevanjem, da obvlada naravo in si pridobi materialne dobrine. Izpopolnjevanje proizvodjalnih sredstev pomeni družbeni napredek. Pri tem razvijanju smo seveda razložili učencem osnovne pojme, kot so npr. proizvodjalna sredstva, proizvodjalne sile ipd. Z osvojitvijo osnovnih pojmov o razvoju človeške družbe je možno sedaj poseči v neposredna pričevanja preteklosti domačije. Konkretno mislim na to, da lahko učenci spoznajo najpomembnejša obdobja ptujske zgodovine, da lahko na terenu spoznajo časovno razporeditev (nazorno predstavljeno v razstavnem prostoru drobnega arheološkega materiala) in da lahko pozneje v razredu ob sintezi vnašajo dogodke na kronološki trak. Z eno besedo, možno je v mnogih primerih dosegati večjo učinkovitost vzgojnoizobraževalnih smotrov ob vključevanju krajevne zgodovine v učni program. Oglejmo si nekaj primerov.

Mlajša kamena doba je za Ptuj prvo obdobje iz zgodovine naselbine na gradu oz. grajskem griču, ki je imel že za tedanje prebivalce strateški pomen. Ogljed zbirke drobnega arheološkega gradiva je potrebno povezati z ogledom arheološkega terena, da bo predstava kompleksnejša.

Obisk omenjene zbirke je moč povezati tudi z obravnavo začetkov verovanja, saj je med muzejskimi eksponati tudi kulturni predmet (falus), verjetno namenjen zaklinjanju plodnosti.

Morebiti bi se odločili za ogled arheološke zbirke, ko obravnavamo razpad rodovne skupnosti. V takem primeru lahko v muzeju ponovimo temeljne značilnosti starejšega obdobja in si nato ogledamo ostaline iz bronaste ter železne dobe (keltska peč s Hajdine, orožje in načini pokopa), tako da v bistvu spoznavamo življenje Keltov, naselbine kovinskih dob v Ptuj in okolici s poudarkom na kontinuiranosti naselbine na grajskem griču.

Sužnjelastniško obdobje bomo vsekakor povezali z ostalinami rimske Poetovione, čeprav velja omeniti, da hrani muzej tudi nekaj eksponatov starega Egipta.

Bogastvo antičnih rimskih najdb na območju Ptuja (Colonia Ulpia Traiana Poetovio) samo dokazuje izredno pomembnost kraja v tistem času. Zato bom na tem mestu opozorila le na tiste najpomembnejše najdbe, ki bi prišle v poštev pri pouku. Od učitelja je seveda odvisno, ob kateri učni enoti bo zgodovino Rimljanov povezal z ekskurzijo v arheološki oddelek ptujskega muzeja.

Širitev rimske države ob dobri vojaški organiziranosti je moč povezati z ostalinami kot so denimo: nagrobnik stotnika iz 1. stol., nagrobniki vojakov iz rimskega tabora (tudi na Povodnovem muzeju — vzdani antični nagrobniki na cerkvenem stolpu), orožje in druga vojaška oprema, rimski tabor. In ko je bilo rimsko cesarstvo v dobi Avgusta na vrhuncu svoje moči, je postal Ptuj rimska posest. Numizmatična zbirka hrani novce s podobo cesarja Avgusta. Nadalje nas arheološke najdbe v zbirki drobnega arheološkega gradiva ali v lapidariju seznanjajo z rimsko kulturo, religioznim pojmovanjem, likovno umetnostjo (cesarski portreti, mozaiki, božanstva). Ohranjena mitreja na Zgornjem Bregu in Spodnji Hajdini ter primer tega tudi v lapidariju omogočajo stvarnejšo predstavitev pojva mitraizma. V lapidariju pa je sicer možno ob primerih posameznih spomenikov razlagati zgodbe iz rimske religije (npr. Jupiter, Mars, Venera, Heraklej...), pri tem pa naj učenci zvedo o povezavi lokalnih kultov in božanstev z rimskim verovanjem (npr. Nutricae Augustae — votivni relief boginjam, ki so bile zavetnice dojlj in vzreje otrok).

Krizo rimskega imperija je mogoče povezovati z nekaj eksponati v arheološkem oddelku, na katerih so upodobljeni simboli krščanstva. Ker pa se tedaj izkazuje Ptuj s tremi cerkvami (terialna bazilika na mestu današnje proštjske cerkve, na Bregu³ in v utrdbi na gradu), mitreje pa kristjani porušijo, lahko muzejski ogled povežemo z omenjenimi kraji.

Pri realizaciji učnega načrta zadevamo ob časovne ovire in zato bi se za domačijsko ekskurzijo po terenu odločili tedaj, ko zaključujemo širšo tematsko enoto, npr. zgodovino rimske države. In ko bomo razpravljali o Rimljanih v naših krajih, bi storili prav, če se bomo podali na arheološka najdišča na območju Rabeljčje vasi in Panorame, si ogledali vse muzejske zbirke, ki prikazujejo rimsko gradivo, se ob nekdanjem dominikanskem samostanu z učenci pogovorili o pomembnosti mostu preko Drave, strateški pomembnosti kraja ob cesti Aquileia—Savaria, o vzponu in obsežnosti mesta.

³ Nova najdba iz leta 1980 in je na terenu ni moč videti, ker je vrh nje nova stavba (glej op. 11).

Burno obdobje preseljevanja ljudstev je zapustilo sledove tudi na antičnem Ptujju. V muzejski zbirki je ohranjenih nekaj predmetov iz tega obdobja. Vsekakor bi bilo potrebno ta ogled povezati s sprehodom na grad in seznaniti učence z osnovami srednjeveškega mesta, seveda s poudarkom, da je kljub razburkanim časom ptujška naselbina ohranjala kontinuiteto. Sploh bi takrat, ko obravnavamo nastanek in razvoj fevdalizma, lahko to učno enoto povezali z ogledom grajskega kompleksa in glede na prihod novih prebivalcev — Slovanov obiskali domnevno svetišče na turnirskem prostoru.

Pri obravnavi slovenske Karantanije naj učenci zvedo, da je sodil tudi Ptuj k Samovi plemenski zvezi, da pa je v času fevdalizacije in pokristjanjevanja bilo mesto na območju bojev z Avari in da je pred njimi klonilo. Arheološke najdbe kažejo, da so Slovani kljub pokristjanjevanju še ohranili svoj način pokopa in zato si velja ogledati v arheološkem oddelku slovanske grobove in prdatke v njih.

Ko razpravljamo o Spodnji Panoniji, ne gre prezreti, da je bil Ptuj že srednjeveško mesto — civitas in da je prišel po propadu Kocljewe države pod nadvlado salzburških nadškofov. To je bil začetek vladanja tujih fevdalcev — Ptujski gospodje so postali ministeriali salzburških nadškofov. Za mesto se je pričevalo novo obdobje in od 10. do 12. stol. je predstavljalo obrambno postojanko pred Madžari. Ugodna lega mesta z dravskim mostom je pogojevala razvoj trgovine, še posebej ob sejemskih dneh. Grajski so imeli hiše tudi v mestu. Zato bomo učencem laže približali življenje fevdalcev, če se bomo ob obisku prvega grajskega nadstropja podali še k Malemu gradu in obšli oba samostana — dominikanskega in minoritskega, ki sta prav tako posedovala veliko fevdno posest. Ko razpravljamo ob obhodu najpomembnejših bivališč fevdalcev o njihovem življenju, govorimo tudi o izkoriščanju tlačanov, ki so s svojim delom omogočali udobje zemljiških gospodov. Oba ptujška samostana sta dobila od Ptujskih gospodov obsežna posestva v zgornjih Halozah in tako so se tudi tlačani ptujske okolice borili za svoje pravice. Morda ne bi bilo napak, če bi obravnavanje fevdalnega družbenega reda povezali tudi z obiskom ptujskega Zgodovinskega arhiva, kjer bi se učenci spoznali z zanimivimi primeri tega obdobja (darilne listine, urbarji — posebej gorninski, dominikanska kronika iz leta 1673, arhiv minoritskega konventa⁴). Pri tem velja opozoriti na zanimiva poročila o uporih podložnikov minoritskega in dominikanskega samostana v Halozah.⁵ Podatki govore o dolgotrajnem boju za staro pravdo: 1617. leta je izbruhnil upor zaradi povišane tlake; iz istega razloga se v letih 1630/31 in 1648 dvignejo dominikanski podložniki in pridružijo se jim minoritski; 1658. je ob pobiranju vinske desetine okoli Stopere bil ubit minoritski gvardijan in čez dve leti so minoritski podložniki ponovno stopili v boj. Zgodovinski arhiv v Ptujju (ZAP) hrani tudi pomembne viire, ki izpričujejo zgodovinski razvoj mesta (faksimile mestnega statuta iz l. 1376, cehovski redi, razvoj mestnega grba, srednjeveški pečati, npr. pečat mesta Ptujja iz 15. stol. — zaščitnik mesta sv. Jurij kot vitez — pešec, ki ubija zmaja, nadalje vrsta rokopisov ipd.). Obravnavanje srednjeveških mest in meščanstva pa lahko navežemo s sprehodom na grajski grič, od koder ugotavljamo, kako se je razvijal srednjeveški Ptuj (most preko Drave, trgovina in obrt — poimenovanje ulic). Poudarek dajemo sedanji Prešernovi ulici pod gradom in osrednjemu trgu (danes Slovenski trg) z mestno hišo, cerkvijo in sramotilnim kamnom (Orfejev spomenik). Z vzhodne grajske ploščadi se nam odpira razgled po starem mestnem jedru, ugotavljamo njegov obseg in sistem obrambnih naprav. — Naše vtise bomo končno še dopolnili z

⁴ ZAP, fas. 38—43 in 83

⁵ A. Klasinc: Haloze v boju za staro pravdo, Ptujski zbornik IV., str. 45—48

ogledom najstarejših vedut Ptuja. Pri takem spoznavanju srednjeveškega mesta bi se veljalo z učenci pogovoriti tudi o kulturni dediščini in problemih ohranjanja spomenikov. Mislim tudi, da bi pri tej učni enoti bili še učinkovitejši, če bi ob opazovanju razvoja srednjeveškega mesta primerjali nekdanjo rimsko Poetovionio, hkrati pa nakazali razvoj današnjega mesta izven starega mestnega jedra.

Ptuj je tako bogat po kulturnih vrednotah preteklosti, da zlahka povežemo učno enoto o srednjeveški znanosti in umetnosti z neposrednim spoznavanjem spomenikov. Mislim, da bomo dosegli več, kakor če bi ostali le v razredu, pa čeprav imamo na voljo sodobna učila.

Kaj bi si veljalo ogledati? Ker je to obdobje srednjega veka, je razumljivo, da je največ cerkvenih spomenikov: pomemben je križni hodnik dominikanskega samostana (primer gotske arhitekture, kiparstva in slikarstva), v samem mestu pa oba samostana, proštjska cerkev, od mestnih hiš detajli na sedanji Prešernovi ulici 1 in 4, najstarejši špital na Štajerskem, ki so ga 1315 ustanovili Ptujski gospodje (danes je tam glasbena šola, napisna plošča je v muzejskem lapidariju), ter osrednji del gradu (z gradu se nam odpre pogled tudi proti biseru gotike — cerkvi na Ptujski gori). To so torej gotski spomeniki in neposredno ob njih bomo učence seznanjali z značilnostmi tega umetnostnega sloga.

Razmisliti bo gotovo potrebno, ali domačijski sprehod z ekskurzijo organiziramo tako, da zajamemo pri ogledu tudi druga obdobja umetnostnega ustvarjanja. Verjetno nam bo čas tako narekoval, kar pomeni, da bi tak ogled predstavljal kompleksnejše utrjevanje umetnostnih tokov v srednjem veku. Pri renesančnih spomenikih bo mogoče ugotoviti, da jih je znatno manj v naših krajih v primerjavi z zibelko humanizma — sosednjo Italijo. Pa vendar nekaj spomenikov je tudi pri nas: renesančni del gradu, renesančna freska v križnem hodniku dominikanskega samostana, hiša z loggoi na Slovenskem trgu (izven Ptuja gradova Turnišče in Kungota, žal v zelo slabem stanju) in mestni stolp — izjemen primer profane arhitekture 16. stol. in odraz nove družbene vloge tedanjega meščanstva. Prav pri umetnostnih tokovih bo moč izpostaviti zunanje kulturne vplive in odgovoriti tudi na vprašanje, zakaj razlike v naših krajih, zakaj zaostajanje v družbenem razvoju.

Turški vpadi na naše ozemlje so zapustili velike sledove. Sprehodimo se ob obzidju starega mesta s številnimi ostanki obrambnih naprav in sklenili bomo misel, da je imel Ptuj v 16. stol., ob turških vpadih pomembno strateško lego in zato gradnja protiturških utrd. Znano je namreč, da so Turki leta 1532 na svojem pohodu na Hrvaško in v Bosno pet dni korakali mimo Ptuja, nanje pa so z gradu streljali s topiči in puškami. Deželna obtast je razpisala poseben »turški davek« za utrditev mesta.⁶ Naš sprehod bomo dopolnili z ugotovitvijo, da je s turško zasedbo večjega dela Ogrske in njihovo ogrožanje Dunaja pomenilo to za Ptuj popolno gospodarsko nazadovanje. Šele po neuspelem obleganju Dunaja leta 1683 se je Ptuj dokončno otresel turške nevarnosti.

Tako nastopijo na prelomu v 18. stol. za mesto boljši časi, še posebej v času razsvetljenskih reform, ko je zaznati začetke gospodarske stagnacije. Ptuj nikakor ne more več dosegati statusa, kot ga je imel v preteklosti. Pestijo ga naravne nesreče, najbolj pa to, da je nova državna cesta med Dunajem in Trstom skozi Maribor pustila mesto ob strani, prav tako pa tudi južna železnica, zgrajena sredi 19. stol. Ptuj, odrezan od trgovskih in prometnih zvez, zdrkne na položaj podeželskega mesteca.

To so dejstva, ki jih bo potrebno razložiti pri obravnavi reform Marije Tezeje in Jožefa II. v 7. razredu. Odraz teh je npr. razpustitev dominikanskega

⁶ A. Klasinc: Ptuj — najstarejše mesto v Sloveniji, str. 6

in kapucinskega samostana (ob ogledu lapidarija so zaznavne prezidave iz tega časa). Učence pa bi tudi kazalo opozoriti na ustanovitev Invalidskega doma v Ptujju leta 1751. Marija Terezija je namreč mesto sama obiskala in mu dala stalno garnizijo odsluženih vojakov — invalidov, s čimer se je precej povečalo število prebivalstva.⁷

Kakor je nestabilna vojaško-politična situacija v 17. stol. močno zarezala v razvoj Ptujja, tudi cerkvena kriza in zmaga rekatolizacije nista šli mimo mesta. Bogastvo baročnih umetnin to samo dokazuje: fasada dominikanske cerkve, v križnem hodniku nekdanjega dominikanskega samostana si lahko ogledamo z učenci nekaj lepih baročnih spomenikov, tako Marijo s stebra izpred minoritske cerkve, ki je bila uničena v drugi vojni (ohranjena le fotografija baročne fasade minoritske cerkve). Veliko je baroka z rokokojevskimi primeri v grajskih sobanah (baročno pohištvo, baročna oblačila na portretih, baročna dvorana v galeriji), v 17. stol. pa se je tudi samo grajsko poslopje dograjevalo.

Kompleksnejšo predstavo o umetnosti tega obdobja bomo dobili, če se bomo podali tudi v mesto in si ogledali kip Florijana na današnjem Trgu MDB ter nekaj hiš z baročnimi fasadami. Ne bo odveč, če učence opozorimo na baročne umetnine izven Ptujja, tako na gradova Dornava in Štatenberk.

In kakor je barok umetnost zmagovite cerkve, pa težnja po blišču in udobju notranjih prostorov nakazujeta odmev francoske buržoazne revolucije tudi pri nas. Meščanstvo postaja vodilno v umetnosti in modi. Obravnavanje te revolucije bomo mogli povezati s kulturnim izražanjem tega časa. V mislih imam primer empirskega pohištva v prvem nadstropju gradu, ogledamo pa si lahko tudi empirsko posodo in portrete kot odraz poslednjega obdobja vodilne vloge dvorne umetnosti — Napoleonovega obdobja. Bidermajersko pohištvo in razstavljeni portreti v kulturnozgodovinski zbirki dokazujejo novi čas vodilne vloge meščanstva. Le-to se v romantičnem obdobju zanima za preteklost in njeno umetnost. Zato pričetek zbiranja pričevanj preteklosti — v Ptujju Simon Povoden vgradi antične spomenike v cerkveni stolp (Povodnov muzej).

Revolucionarni dogodki leta 1848 odpro novo poglavje razvijajočega se kapitalizma v avstrijskih deželah, hkrati pa je to čas narodnega prebujanja slovenskih narodov. To je bil čas konkurence nemškega kapitala, potujčevanja in zatiranja slovenskega življa. To je boj proti nemškemu imperializmu, ki so ga še zlasti čutili štajerski Slovenci. V tem vrtincu se je znašel tudi Ptuj, ki so ga imeli Nemci pred prvo svetovno vojno za nemško trdnjavo. Kot takega ga je v letih pred vojno formaliziral župan Ornigg in s svojim glasilom »Štajerc« poskrbel za sistematično germanizacijo. V mestu so bili nemški trgovci in obrtniki opora uradni raznarodovalni politiki in marsikdo je pred političnim in ekonomskim pritiskom klonil — nemčurstvo se je tudi tukaj zasejalo. Tako je Ptuj do konca prve svetovne vojne kazal na zunaj nemško podobo, nerazvito podeželje z viničarstvom pa je ostalo slovensko.

In še eno značilnost bomo razkrili učencem, predno se bomo podali spoznavat neposredna zgodovinska pričevanja. Ptuj na prelomu v 20. stol. ni imel večje industrije, pa še ti manjši obrati, obrtniške delavnice in trgovine so bile v glavnem v nemških rokah. Tuji so torej izkoriščali ceneno domačo delovno silo, saj ne gre pozabiti na zaostalo podeželje, revščino in viničarske odnose v Halozah in Slovenskih goricah. Razumljivo je, da je bil narodnostni boj maloštevilnega slovenstva v mestu zelo težak. — Zato bi pri obravnavi germanizacije na Slovenskem konec 19. stol. povezali splošna dogajanja z domačijsko zgodovino, kot je to primer Ptujja. Na naši poti proti muzeju bi ob tej učni enoti krenili mimo Narodnega doma — simbola slovenstva na prelomu v 20. stol. —

⁷ prof. Anton Klasinc: Ptuj — najsaarejše mesto v Sloveniji, str. 8

in opozorili učence, da je delovala od 1864 slovenska Čitalnica, seveda pod težkimi pogoji nemškega maltretiranja. V dokaz temu bomo navedli ptujske septembrske dogodke leta 1908, ko so Nemci fizično napadli skupščinarje CMD ob prihodu v Ptuj (danes blizu železniške postaje Ciril Metodov drevored) in so ti pod grožnjami razbesnelega nemštva zasedali prav v Narodnem domu. Dogodek ni ozko lokalnega značaja, ampak je imel širši odmev na Slovenskem ter celo tragične posledice v Ljubljani.

Da bi se učenci prepričali o siloviti nemški gonji proti Slovincem, bi bilo prav, če bi si v Ljudski in študijski knjižnici ogledali prosluli »Štajerc« (morda prebrali komentar ob septembrskih dogodkih), si v Zgodovinskem arhivu pogledali več nemškega propagandnega gradiva, medtem ko nam je v muzejski zbirki ljudske revolucije na voljo le nekaj fotografij iz društvene dejavnosti Slovencev.

Političnih dogajanj v mestu pa seveda ne moremo razumeti kompleksno brez povezave z agrarnim zaledjem. Naj nam zato etnološka zbirka (zaradi sanacijskih del na grajski žitnici trenutno zaprta) razkrije življenje in socialno podobo okoliških vasi, od koder so ptujski mogočniki kopicili svoj kapital. — Takšno je bilo stanje do leta 1918, ko je tudi Ptuj doživel velike spremembe.

Tako se bomo poslej ob našem obhodu po muzejskih zbirkah mudili v zbirki ljudske revolucije, ki je v prostorih gradu. Fotografski posnetek v arhivu zbirke kaže, da je slovensko prebivalstvo Ptuja z navdušenjem sprejelo ustanovitev nove države (narodni praznik 15. dec. 1918 in manifestacija na trgu pred nekdanjim dominikanskim samostanom).

Val navdušenja se je kmalu umaknil spoznanju, da nova država ni rešila kmečkega vprašanja, da so socialna nasprotja ostala. Spremenilo se je v Ptuju le to, da se je število nemškega življa zmanjšalo, toda v mestu so ostali nemški trgovci, podjetniki in obrtniki, ki so se sprva kazali novi oblasti kot lojalni državljani. Prav ti so torej ohranili svoje premoženje in nadaljevali z izkoriščanjem slovenskega podeželja. Poleg tega so notranja politična nasprotja v Kraljevini SHS odmevala tudi v Ptuju. V boju za oblast so liberali in klerikalci bili celo pripravljene sodelovati s ptujskimi Nemci, da bi si tako pridobili volilno večino. — Nestabilno politično situacijo v državi in lastno ekonomsko moč je s pridom izkoriščala nemška manjšina v mestu. Navidezno so se ptujski Nemci povezovali le na kulturnem področju (nemški Društveni dom v sedanji kino dvorani dejansko center tudi političnega delovanja), toda ta umik iz javnega življenja je bil le navidezen. Po letu 1933, ko je namreč v Nemčiji zmagal hitlerizem, so Nemci v Ptuju prešli na pozicije nekdanjega velenemštva v boju proti Slovincem. Organizirani v Kulturbund so se v letih pred drugo vojno pripravljali na prihod svojih »osvoboditeljev«. V tej svoji politični funkciji so jim zvesto služili narodni odpadniki — ptujski nemčurji, ki so videli rešitev svojega socialnega in ekonomskega položaja v nemškem Reichu.

Zato je bil narodnoobrambni boj v Ptuju značilnost za desetletje pred drugo vojno. Ta boj se hkrati navezuje na boj proti družbenemu sistemu — za nove družbene odnose. KP, ki je pričevala zaradi maloštevilnega proletariata z organiziranim delom po letu 1928 in z večjim poletom sredi tridesetih let — je v ta boj zajela demokratične množice v široko ljudskofrontovsko gibanje. V teh nastopih pa je Partija že zlasti dobila veliko oporo v mladini. Spominska plošča padlim 85-tim dijakom v avli nekdanje gimnazije priča o globoki domovinski zavesti mladih, pa tudi o tem, da valovi razburkanih političnih dogajanj v mestu niso obšli gimnazijskega hrama.

Zato na naši poti proti oddelku ljudske revolucije ptujske gimnazije ni mogoče obiti. Vemo, da iščejo mladi vzornike v svojih sovrstnikih in zato jim velja kaj spregovoriti pred gimnazijsko spominsko ploščo. Zvedo naj kaj več

o življenju posameznikov, o njihovi poti v NOB, pa tudi o tragičnem koncu mnogih. Prepričana sem, da bi imel vsebinsko tako zasnovan postanek svoj vzgojni učinek.

V oddelku ljudske revolucije na gradu bomo lahko spremljali porajanje naprednega delavskega gibanja, oblike narodnoobrambnega boja, dejavnost ptujskega nemštva ter okupacijsko obdobje. Menim, da je mogoče posamezne učne enote povezati z muzejsko zbirko, s tem, seveda, da učence predhodno seznanimo v razredu z značilnostmi revolucionarnega obdobja na tem območju. Prav zaradi tega sem te specifičnosti tudi nakazala. Hkrati pa želim le opomniti, da NOB ni mogoče razumeti brez poznavanja družbenoekonomskih razmer med obema vojnama in zato nas razstavljeno gradivo v zbirki najprej opozarja na dogajanja v tistem času.

S katerimi učnimi enotami lahko naša spoznanja iz novejšje zgodovine poglobimo v ptujskem muzeju? Nekaj primerov.

Obravnavo nastanka Kraljevine SHS, nerešenih vprašanj v novi državi in odmeve oktobrske revolucije do Obznane bi lahko v muzejskem oddelku strnjeno povezali. Kako so Ptujčani proslavili nastanek nove države, smo že povedali. Razstavno gradivo nam priča, da so zanesli povratniki iz Rusije tudi v te kraje revolucionarni duh in da so s svojimi idejami pridobivali kmečke proletarce in viničarje. Med temi je bil domačin, poznejši znani pedagog Franjo Žgeč. Tako so začele nastajati po letu 1920 prve komunistične skupine. V Rdečem praporu pa so iskali odgovore na tedanja pereča vprašanja. Prvi val levičarskega gibanja je segel tudi v ptujске Železniške delavnice, kjer je prišlo do manjšega stavkovnega gibanja ob splošni železničarski stavki 1920. Iz dokumentov nadalje spoznavamo, da je gibanje utrpelo škodo ob Obznani in še zlasti po odhodu Franja Žgeča iz Ptuja.

V mestu se je poslej bil boj med vodilnima buržoaznima strankama, politična nesoglasja pa so odgovarjala nemški manjšini, ki je še vedno gradila na ekonomskih pozicijah. S podeželja prihajajoča delovna sila je bila izkoriščana od tujih delodajalcev, proletarske revolucionarne zavesti ni moglo biti. Okolica Ptuja je kazala še vedno bedno podobo agrarne prenaseljenosti in viničarskih odnosov. — To so dejstva, ki jih je potrebno razkrivati učencem ob prebiranju zgodovinskih pričevanj. Mislím, da bi učne enote: Napredne sile v boju proti fašizmu, KP v letih 1934/35 ter utrditev KP morali zajeti v muzejski zbirki kompleksno in da bi pri tej obravnavi morali opozoriti na specifičnost tega območja: Nekoliko zapoznalo revolucionarno gibanje zaradi zaostalosti, hkrati pa je Ptuj v tridesetih letih izredno močan levičarski center, v katerem zlasti mladina pod vodstvom Partije stopa v ospredje družbenih dogajanj.

Našo razlago bi ob tej tematiki pričeli s prihodom medicínca — komunista Jožeta Potrča domov leta 1924, ko se preko Delavsko-kmetškega lista utira pot med delavce Železniških delavnic in na podeželje, ko Potrč pridobiva prve simpatizerje KP, ko se pričinja volilni boj za kandidate DKRB in prihaja 1927 do odkritega razkola v SDS. Potrčeva dejavnost ni bila skrita oblastem in policijski akt iz tega leta o njegovem zaslíšanju to potrjuje. Ob Potrču se bomo ozrli tudi na njegove sodelavce v tistem času, na komunisto, robijaša Ivana Spolenaka in Ferdinanda Zechnerja, ki je do Potrčevega prihoda v Ptuj ohranil partijske stike tudi izven Ptuja. Rekli bomo učencem, da je bilo napredno delavsko gibanje v Ptujú do l. 1926/27 omejeno na posameznike in te je nato začel povezovati Jože Potrč.

Rezultat te dejavnosti je bila ustanovitev celice KP v Železniških delavnicah v Ptujú. Morda bomo ta pomemben dogodek na povratku iz muzeja povezali še s sprehodom po sedanji Ulici heroja Lacka in opozorili učence na goštilno »Pri pošti«, kjer se je formirala celica železničarjev in kjer je bil pred

vojno več let sedež DPD »Svoboda«. Pot nadaljujemo še do Železniških delavnic, kjer nas o tem dogodku seznanja spominska plošča, spomenik pa je posvečen 9 padlim železničarjem.

Teror buržoazije v obdobju monarhofašistične diktature je segel tudi po revolucionarnih ptujskega območja. Znova se kaže zastoj v partijskem delu in znova je le-to oživel po letu 1932, ko se vrnete z robije dr. Potrč in Spolenak.

Za razgibana trideseta leta naj opozorim le na najvažnejše momente, ki jih spoznavamo med razstavljenim gradivom: dr. Potrč snuje partijsko mrežo in v kmetu Jožetu Lacku dobi najtrdnjšo oporo. Delo je teklo v DPD »Svobodi« in v poznejši »Vzajemnosti«, ki je pritegnila veliko ljudi. Nastopila je širina, komunistično gibanje je prešlo v mlajše roke, se spominja dr. Potrč. Tako nas zgodovinski viri v razstavnem prostoru posebej opozarjajo na ptujsko gimnazijo kot žarišče naprednega mladinskega gibanja. Razbrati je tudi mogoče, da se je 1933 tukaj ustanovila dijaška celica KP, katere član je bil tudi Dušan Kveder, poznejši španski borec in komandant GŠ NOV in POS. — Napredna mladina se je dvignila proti socialnim krivicam, izzivanju ptujskih Nemcev in revolucionarni nastopi mladih se po tej prvi gimnazijski generaciji vlečejo kot rdeča nit vse do klavnega aprilskega konca leta 1941. — Mislim, da se moramo prav pri teh pričevanjih dlje zadržati in da lahko z močjo dokazov veliko prispevamo v vzgojnem smislu pri oblikovanju patriotske zavesti mladih. Ko govorimo o nezlomljivosti tedanje napredne mladine, učence opozorimo na pregone oblasti (po listkovni akciji januarja 1934 je KP v Ptujju doživela udarec in med aretiranimi ter obsojenimi so tudi dijaki — komunisti). Čeprav obsojeni na težke kazni s prepovedjo šolanja, so mladi vztrajali v boju zoper socialne krivice (preberimo podrobneje akt ljubljanskega sodnega procesa leta 1934!).

V Ptujju bi nadalje lahko ugotovili, da je Partija izkoriščala legalne oblike dela. Delo je teklo pri »Sokolu«, gledališče postaja drugo pomembno revolucionarno jedro, delavsko — dijaška mladina odhaja na »izlete«, mladina pozorno spremlja naraščajoči fašizem in zato je aktivna v mirovnem gibanju leta 1936, zbira pomoč za stavkajoče tekstilne delavce v Mariboru, odgovarja na nastope ptujskega nemštva in to globoko občuteno kot narodno zavedna mladina. Partijsko delo sega tudi na podeželje med DKFID in leta 1935 je npr. v Ptujju kmetijski praznik DKFID. Od leta 1933 je delovala ilegalna tiskarna KP v Ptujju in to na različnih mestih: pod odrom Mestnega gledališča, v Krčevini pri Ptujju, pri Megličevih na Vičavi in v nekdanjih muzejskih prostorih dominikanskega samostana.

Ta naša »muzejska« spoznanja bomo lahko spet povezali s koristnim obhodom po mestu, ki se navezuje na obravnavano snov. Npr. v vojašnici Dušana Kvedra je urejena stalna biografska razstava o Kvedru (v mestnem parku je njegov doprski kip, na Potrčevi 26 pa spominska plošča na hiši, kjer je Kveder živel in kjer je stanovalo več komunistov in skojevcev). Veljalo bi se ustaviti pri gledališču, edinstvenem primeru avantgardnega teatra pred vojno, shajališču komunistov (spominska plošča v avli je posvečena 10 padlim igralcem v času NOB). Na nekdanji Ljutomerski cesti (sedaj Potrčevi) bi mogli povezati obravnavo o dejavnosti KP še z nekaj pomniki revolucije: pred bolnišnico je doprski kip dr. Jožeta Potrča, krenili bi na stransko pot proti Osnovni šoli Franca Osojnika, predvojnega komuniste in prvoborca, čigar doprski kip je pred stavbo. Meglova pot bi nas pripeljala do hiše prvoborca, člana prve partijske celice v Ptujju Franca Krambergerja, shajališču komunistov in sedežu pokrajinske javke 1941. leta. Da bi dobili zaokroženo celoto, bi morali kreniti še nekoliko dlje proti Novi vasi in Lackovi domačiji. Spominska soba opozarja na najpomembnejše dogodke na tem območju, velja pa posebej opozoriti, da je bila tu

leta 1936 pokrajinska skojevška konferenca za Slovenljo in 1939 pokrajinska konferenca KP za severovzhodno Slovenijo.

Ko zapuščamo tako muzejsko zbirko, lahko ugotovimo, da je bil narodno-obrambni boj v Ptujju pred vojno izredno oster. Na to nas opozarjajo tudi številni letaki in preostali ilegalni tisk, pri katerem so se odlikovali prav mladi. Nevarnost fašizma je strnila vrste poštenega slovenstva in ustanovitev Narodno-obrambnega odbora v Ptujju leta 1938 je bila njena logična posledica. Logična posledica so bile tudi velike demonstracije v Ptujju, ki jih je izzval pristop k trojnemu paktu — poseben poudarek dajmo prav nastopom demokratične slovenske mladine! Vse, kar je dotlej dušilo srca, je 27. marca planilo na dan. Z učenci bomo zaključili, da je bilo razsulo države posledica globoke krize sistema. Okupator je vkorakal v Ptuj 8. aprila 1941 — odpiralo se je novo poglavje boja za obstoj slovenskega naroda tudi na tem koščku slovenske zemlje.

V tem svojem sestavku sem že nekajkrat omenjala ptujjsko nemštvo, pa se mi zdi, da je potrebno še kaj konkretnega reči o njegovi dejavnosti. Menim, da bi mogli ta dejstva pri domačiji zgodovini povezati s tematiko o prihodu Hitlerja na oblast, s prvim spopadom fašističnih in demokratičnih sil v Španiji in končno z domačimi izdajalci v času NOB.

V oddelku ljudske revolucije je dan tem dogodkom poseben poudarek, s čimer naj bi obiskovalci dojeli tudi dejstvo težavnih pogojev razvoja NOB v teh krajih.

Zmaga hitlerizma v Nemčiji sovpada s težkimi razmerami, ki jih je pogojevala gospodarska kriza. Nemška demagogija je mogla prevzemati najrevnejše sloje. Iz »kulturnega« udeleženja ptujjskih Nemcev se je razbohotilo politično delovanje, ne da bi oblasti reagirale na njihovo izzivanje. Muzejska dokumentacija nam razkriva odkrito protidržavno delovanje v Kulturbundu in v drugih društvih, mladino so vojaško urili (fotografije iz Haloz), na svojih prireditvah so javno izražali veselje pred bližnjo priključitvijo k nemškemu Reichu, na Hitlerjev rojstni dan leta 1938 je na mestnem stolpu zaplapolala nemška zastava... Navedli bi lahko še več detajlov iz zgodovinskih pričevanj, pa to na tem mestu ni namen. Pomembno pa je npr. to, da so komunisti organizirali vrsto narodnoobrambnih akcij in preko njih poskušali razjasniti ljudem bistvo fašizma. Razstavljenе fotografije nam razkrivajo napisne akcije (pomazana ponemčena imena ptujjskih trgovcev) ob 25. in 30. obletnici septembrskih dogodkov in prav takrat tudi sokolske manifestacije. Nemške javne nastope razkriva tudi Spomenica, ki sta jo poslala Moška podružnica CMD in Sokolsko društvo v Ptujju notranjemu ministru dr. Korošču leta 1938. Z njo sta obvestila vlado o ostri propagandi za priključitev ptujjskega okraja in severnih delov Slovenije k Nemčiji. — Ničesar se ni ukrenilo, v Ptujju se je nadaljevala nemška izzivalnost.

Ko govorimo o boju demokratičnih sil proti fašizmu, bomo dogajanja v domačiji povezali z ljudskofrontovskim gibanjem tudi izven naših meja. V mislih imam dogajanja v Španiji in odmeve teh pri nas. Na razstavnih panojih ptujjskega muzeja se lahko prepričamo, da so tudi iz teh krajev odšli prostovoljci v boj španskega ljudstva. Poleg Kvedra — španskega borca, naj še omcnim Toneta Žnidariča (doprnsni kip pred šolo, nekdanjo »Mladiko«), člana dijaške partijske celice, poznejšega načelnika 18. divizije NOV in POS.

Skratka, na voljo imamo nešteto dokazov o širokem ljudskofrontovskem gibanju v Ptujju, o povezovanju demokratičnih sil pred grozečo fašistično vojno nevarnostjo in po dokazih sodeč o čudovitih ljudch, ki so nadaljevali svojo pot v oboroženi revoluciji.

Kot smo že dejali, nam gre pri zgodovinskem pouku za objektivna podajanja in zato razkrivajmo tudi mračna poglavja naše zgodovine. V muzejski

zbirki so nam na voljo, kot sem že omenila, tudi pričevanja o narodnem odpadništvu — izdajstvu, ki je v marsikaterem pogledu imelo za gibanje tragične posledice. Učitelj bo v takih primerih odkrival vzroke teh pojavov, razkril bo dejavnost nemčurstva in ob zgovornih dokazih bodo učenci mogli doumeti, kaj je v bistvu narodno odpadništvo. Zato vselej segajmo čimveč po zgodovinskih virih, iz katerih se otrok neposredno uči.

Zakaj se bomo še posebej ustavili v prostorih, ki nam prikazujejo obdobje osvobodilnega boja in ljudske revolucije?

NOB in socialistična revolucija je bilo obdobje, v katerem je prišlo do temeljitih preokretov v nadaljnjem razvoju naših narodov in narodnosti. Za razumevanje tega obdobja je zato nujno, da učenci dobro razumejo tudi družbenoekonomska protislovja v predaprilski Jugoslaviji ter zlom države kot njihovo logično posledico. Pri tem je potrebno posebej poudariti funkcijo KP, ki je že pred vojno opozarjala na fašistično nevarnost in zbirala okoli sebe demokratične ljudske množice. Učenci se bodo v osmem razredu osnovne šole seznanjali po učnem načrtu s posebnostmi vstaje na določenih območjih, s partizanskimi akcijami, okupatorjevimi terorjem, z izgradnjo ljudske oblasti itd. — S tem želim povedati, da gre za izobrazbene in še zlasti za vzgojne vrednote, ki bi jih naj učenci pridobili ali bolje prisvojili. Gre torej pri tem pouku še zlasti za idejno opredeljevanje mladega človeka. Zato mislim, da prav pri smotrno organiziranem zgodovinskem pouku, pri takem, ki učenca prepriča, veliko storimo pri oblikovanju mlade osebnosti. Objektivno podana zgodovinska dejstva, vzgojno nevsiljivo, prepričljivo ob zgodovinskih dokazih je pot učinkovitosti prenašanja revolucionarnih tradicij na mladi rod v današnjem času. Hočem reči, da prenašanje revolucionarnih vrednot na mlado generacijo ne more sloveti le na verbalizmu. Otrok mora dogodke resnično spoznati ob zgodovinskih pričevanjih! Prav tako sem mišljenja, da kaj malo učinkovito delujemo na učenca, če se pri obravnavi novejše zgodovine opredelimo le na čas NOB, in to v največjih podrobnostih, premalo pa smo govorili o predvojnih razmerah, o politiki vladajoče buržoazije, o pripravah na morebitno vojno, o ljudskofrontovskem gibanju pod vodstvom KP. Prav tako ne delamo prav, če obdobje novejše zgodovine zaključujemo z osvoboditvijo, oz. le površno predstavimo učenecem povojni razvoj. Mladi živijo v sedanjosti in o tej želijo izvedeti kar največ. — Novejšo zgodovino torej moramo obravnavati kompleksno, stvarno ob zgodovinskih virih — in pri tem nam veliko pomaga tudi domačijska zgodovina.

Sodobni zgodovinski pouk se prenaša tudi v institucije, ki hranijo zgodovinsko gradivo. V našem primeru bi prišli za pouk novejše zgodovine v pošteven oddelek ljudske revolucije na ptujskem gradu. Lackova spominska soba v Novi vasi pri Ptujju, spominska soba komunistke Olge Meglič na Vičavi, Kvedrova spominska soba, občasne razstave, ki jih prireja Ljudska in študijska knjižnica ter Zgodovinski arhiv in seveda spominska obeležja po mestu, ki si jih ogledamo ob domačijskem sprehodu (glej »Vodnik po sledovih boja za socializem in narodno osvoboditev v ptujskem okraju«!).

Lahko bi rekli, da imajo spoznanja, ki jih pridobi otrok v neposrednem ambientu zgodovinskega dogodka, širši pomen, večjo učinkovitost, tako da teh neposrednih stikov (denimo tudi srečanja z živo pričo dogajanj) ne morejo nadomestiti še tako tehnično izpopolnjeni zgodovinski kabineti in učilnice. Menim torej, da gre pri obiskih zgodovinskih krajev in muzejev predvsem za vzgojni efekt in zato je potrebno imeti ekskurzije za specifično obliko vzgojnoizobraževalnega dela, kjer upoštevamo ustrezna didaktična načela.

Gotovo je, da je učinkovitost tega dela veliko odvisna od koncipiranja ekskurzije v letnem programu, od učiteljeve povezanosti z delavci v kulturnih institucijah, s kustosi, kustosom — pedagogom. Načrt ekskurzije mora nujno

upoštevati predhodno znanje učencev, katerega hočemo z ogledom muzejske zbirke še poglobiti.

Denimo, da smo v razredu razpravljali o okupatorjevem nasilju. V oddelku ljudske revolucije ptujskega muzeja bomo lahko spremljali okupatorjeve represalije — še zlasti po tragičnem koncu Slovenjegoriške — Lackove čete 8. avgusta 1942 (streljanja talcev, internacije svojcev in simpatizerjev OF, »ukradeni otroci«). Pri tem bomo morali opozoriti učence na posebnosti nemškega okupacijskega sistema na Spodnjem Štajerskem, na velike težave pri snovanju odpora, na številne žrtve, pa tudi na izdajstva, ki so bila na ekonomsko nerazvitem ptujskem območju povezana z nemčurstvom oz. predvojnim kulturnobudovstvom. Skratka, predstava naj bo povsem objektivna in učenci bodo ob nadaljnjih pričevanjih dojeli, da še tako nasilje ne more zlomiti odpora ljudi in vere v svobodo (oživitev osvobodilnega gibanja na ptujskem območju v jeseni 1943).

Obravnavo te tematike bi kazalo povezati z ogledom nekdanjih ptujskih zaporov, kjer je umrl heroj Jože Lacko, s sedežem gestapa in končno bi se ustavili pri simbolu odpora na ptujskem območju — pri Lackovem spomeniku na Slovenskem trgu.

Če bi ob vsem tem ob pomnikih revolucije poslušali še pripovedi udeležencev dogajanj — mislim, da bi dosegli vzgojnoizobraževalne smotre. Skratka, načinov je več in od učitelja je odvisno, za katero pot se bo odločil. Vsekakor pa sklepna misel ob povratku v razred ne sme izostati. Ob navedenem prejšnjem primeru je lahko naše spoznanje naslednje: Še tako nasilje tujcev ne more zlomiti svobodoljubnosti naroda, ne more zlomiti želje po svobodi — in ta svoboda je dom, je materin jezik, je svobodna domovina. Pravica slehernega človeka je živeti svobodno — in za to pravico se mnogi borijo še danes!

Ali pa morda tale primer. Učenci so se seznanili z NOB naših narodov in odločili smo se, da pridobljeno znanje poglobimo z ogledom oddelka ljudske revolucije. Ta ogled sovpada z učno enoto: Pomen NOB. Ob ogledu razstavljenega gradiva bo v tem primeru potrebno predvsem opozarjati učence na specifičnosti osvobodilnega boja na ptujskem območju: v predvojnem obdobju je bil Ptuj pomembno levičarsko središče, pa tudi kraj nemškega agresivnega delovanja in zato je prihajalo do ostrega narodnoobrambnega boja v mestu; nemška manjšina je pripravila vse potrebno za iztrebljanje Slovencev, kar je počenjal okupator od aprila 1941 (v arhivu oddelka ljudske revolucije so ohranjeni sezname slovenskih družin, ki jih bo potrebno izseliti); ekonomska zaostalost krajev, revščina, moč nemškega kapitala — pripeljejo marsikoga med domače izdajalce — nemčurje; pogoji za odpor so težki, pa vendar predani komunisti — Jože Lacko, Franc Osojnik, Franc Kramberger in drugi dvigajo upor; Slovenjegoriška — Lackova četa, katere jedro so mladi ljudje, je vrh v prvi fazi odpora proti okupatorju leta 1942; tragičen konec te enote in silovite represalije okupatorja ustavijo polet osvobodilnega gibanja do jeseni 1943, ko prihajajo na ptujsko območje skupine borcev, da bi oživili odpor proti okupatorju.

V muzejski sobi lahko spremljamo poslednje obdobje okupatorjevega bivanja na naših tleh. Učenci lahko iz dokumentov razberejo, da je okupator divjal še v zadnjih mesecih. Podatki govore, da je padlo v NOB 107 Ptujčanov.⁸ — Smoter našega obiska je ovrednotiti naš boj: Iz gradiva lahko razberemo, da smo v Ptujju svobodno zadihali 8. maja 1945 in da pomeni prihod članov OO OF v mesto kontinuirano nadaljevanje ljudske oblasti.

⁸ Vida Rojic: NOB v ptujskem okraju, Ptuj in okolica, str. 45

Spoznajanja o veličini žrtev, padlih za svobodo, bodo po mojem mnenju globlja za učence, če jih bomo popeljali tudi na kraj zločinov: Za zahodnim zidom starega mestnega pokopališča je spominska plošča 20 padlim talcem, ki jih je okupator ustrelil 8. 2. 1945. Na istem pokopališču je grobnica 45 padlim v NOB. Na desnem dravskem obrežju, okoli 50 m vzhodno od železniškega mostu, je kraj streljanja 6 talcev 4. 4. 1945, ki so jih potem vrgli v Dravo. —

Učencem bomo spregovorili o navedenih zločinih. Mladi dojemajo, da svobode ni brez žrtev in zato spoštujemo pomnike revolucije!

Ob zaključku moram podčrtati, da ekskurzije pri pouku novejšje zgodovine še zlasti terjajo temeljito pripravo in ne morejo biti improvizirane. Zgodovinski pouk je potrebno odpreti navzven smotrno, didaktično premišljeno, vključujemo v učnovzgojni proces terensko delo, spoznavajmo kulturne vrednote! Ni naključje, da že pedagog Pestalozzi daje prednost neposrednemu stiku s preteklostjo pred golim besednim učiteljevim posredovanjem.

Skratka, kot sem naglasila že v uvodu, približati učencem sledove preteklosti pomeni, da bodo lahko ti bolje presojali zgodovinska dogajanja in vrednotili sedanost. Zato terja sodobni zgodovinski pouk novo organizacijo, nove didaktične prijeme, več učiteljevega znanja. Posodobitev zgodovinskega pouka in uvajanje aktivnih oblik dela nam narekuje, da vzgojnoizobraževalni program povežemo z ustanovami, ki hranijo pričevanja naše preteklosti. Tudi za nas učitelje pomenijo taki stiki novo obogatitev. Lenin — izjemna osebnost po veličini svojega duha — se je npr. stalno zavzemal za kritično pridobivanje znanja in za nujnost poglobljanja v zgodovinska dejstva. Za nas učitelje bi to pomenilo predstavljati učencem zgodovinske procese v vzročni povezanosti in jih navajati k vrednotenju le teh. Vrednotenja pa ni brez prodiranja v bistvo dogajanj, brez stikov z zgodovinskimi viri. Tak stik nam predstavlja tudi muzej. Morda bodo ta moja razmišljanja komu le v pomoč pri neposrednem pedagoškem delu v šoli.

VIRI IN LITERATURA

»Spoznavanje domačega mesta Ptuja — vključevanje v pouk zgodovine v osnovnih šolah«, gradivo pedagoškega oddelka PMP 1980 (zbrala umet. zgodovinarica Marjeta Ciglencečki);

prof. Anton Klasinc: Ptuj — najstarejše mesto v Sloveniji (v brošuri Ptuj 1969), Ljubljana 1969;

Vida Rojlc: NOB v ptujskem okraju, Ptuj in okolica, Ljubljana 1982;

Vodnik po sledovih boja za socializem in narodno osvoboditev v ptujskem okraju, Ptuj 1982;

Anotn Klasinc: Haloze v boju za staro pravdo, Ptujski zbornik IV., Maribor 1975.

Kratice: DKRB — Delavsko-kmečki republikanski blok, DKFID — Društva kmetijskih fantov in deklet, DPD — Delavsko prosvetno društvo, CMD — Ciril-Metodijsko društvo, SDS — Social-demokratska stranka, OO OF — Okrajni odbor OF, PMP — Pokrajinski muzej Ptuj, ZAP — Zgodovinski arhiv Ptuj.

EINSICHTEN IN DIE STADTGESCHICHTE AN KULTURHISTORISCHEN DENKMALERN DES REGIONALMUSEUMS PTUJ

(Zusammenfassung)

Ptuj — die älteste der slowenischen Städte — ist ein Ort reicher geschichtlicher Zeugen. Die historischen Quellen sprechen von einer kontinuierlichen Entwicklung der Siedlung, und das vom Neolithikum (1800 v. Chr.) bis zur heutigen Zeit. Diese

Stadt am wichtigen strategischen Weg war in der Geschichte verschiedenen Eroberern ausgesetzt; die politisch-ökonomischen Geschehnisse im breiteren Hinterland spiegeln sich aber gewiß auch in der Stadt ab. Man darf nicht übersehen, daß das antike Ptuj (Poetoviana) eine der wichtigsten Städte auf dem Weg ins Donaugebiet war und das die Stadt im Mittelalter zur Zeit der Türkeneinfälle und anderer innerlichen Krisen an Ansehen verlor.

Der Entwicklung Ptuj's schadete in neuerer Zeit erheblich die Wiener Straße, die der Stadt auswich. Durch die Verbindung mit der Abzweigung der Südbahn wurde Ptuj zwar in den breiteren wirtschaftlichen Raum eingeschlossen, jedoch bedeutete das im 19. Jahrhundert gleichzeitig die Vorrückung des deutschen Kapitals — die Germanisierung.

Ptuj wurde vor dem ersten Weltkrieg zur »deutschen Festung«, die Umgebung blieb jedoch slowenisch, war aber rückständig. Die deutschen Arbeitgeber gaben Brot dem slowenischen Proletariat. Nach dem Jahr 1918 wies das Deutscheum schelmbar zurück, behielt aber die wirtschaftlichen Positionen. Nach dem Sieg Hitlers kamen aber die Ptujer Deutschen und die Renegaten in den Vordergrund. Der nationale Abwehrkampf der Slowenen, der schon zur Zeit der Tätigkeit des Cyrillos-Methodius-Vereins 1908 angesagt wurde, flammte in den dreißiger Jahren auf. Dieser Kampf bekam nach dem Verfall des bürgerlichen Systems auch einen revolutionären Inhalt, und damit begann die KP auch die fortschrittlichen Parteien zu verbinden, das heißt, alle jene, die national- und klassenbewußt waren. Einen großen Anteil daran hatte damals die fortschrittliche Jugend, die sich nach der Okkupation Jugoslawiens auch deutlich entschieden hat. Die vierjährige Okkupationszeit bedeutete für die nationalbewußten Slowenen eine Zeit des Terrors.

Der deutsche Okkupant verließ Ptuj am 8. Mai 1945, und seitdem begann die Entwicklung der freien Stadt.

Die rege historische Vergangenheit der Stadt hinterließ ihre Spuren. Die kulturhistorischen Denkmäler in der Stadt und die museologischen Sammlungen bestätigen das deutlich. Es ist daher kein Wunder, wenn nach Ptuj ein Touristenstrom fließt und wenn wir besonders im Frühjahr dort vielen Schülern von nah und fern begegnen, die gewöhnlich einen Besuch der Ausstellungsräume des Museums vorhaben. Es handelt sich dabei entweder um das ehemalige Dominikanerstift (Lapidarium, Sammlung feiner archäologischer Materialien, numismatische Sammlung) oder um die Burg mit der kulturgeschichtlichen Sammlung, mit der Musiksammlung und der Abteilung der Volksrevolution (die ethnologische Sammlung und die Weinbausammlung werden nach den Sanierungsarbeiten wiedereröffnet werden).

So ist Ptuj als die älteste slowenische Stadt stolz auf seine historischen Überlieferungen. Die Anfänge der museologischen Tätigkeit in der Stadt reichen in die Zeit vor neunzig Jahren. Aus der anfänglichen Sammlung der archäologischen Nachlässe (das Städtische Ferk-Museum) entwickelte sich das Ptujer Museum in eine zentrale Kulturanstalt, die heute z. B. folgendes birgt: in der archäologischen Abteilung 56.144 Gegenstände, in der kunsthistorischen Sammlung 3.935, in der ethnologischen Abteilung 3.185 und in der Abteilung der Volksrevolution 2.456 Gegenstände. Jährlich kommen in die Sammlungen des Museums von 35.000 bis 40.000 Besucher. Die Untersuchungen der historischen Vergangenheit sind noch besonders beim Geschichtsunterricht wichtig. Da bei diesem Unterricht erwünscht ist, daß die Kinder die gesellschaftlichen Ereignisse verstehen, daß sie die kausal-konsequativen Verbindungen erkennen, ist der Kontakt mit den unmittelbaren historischen Quellen im Bildungs- und Erziehungsprozeß sehr wichtig. Bei Exkursionen und sonstigen Besichtigungen bestätigt sich die historische Wahrheit, die Kinder bekommen eine Vorstellung von den Begebenheiten, denken darüber nach, und der Lehrer erreicht in der Klasse leichter die gestellten Unterrichtsziele. Kurz, der moderne Geschichtsunterricht verlangt aktivere Arbeitsformen. Das Ptujer Regionalmuseum bietet den Lehrern große Möglichkeiten für aktive Ausführungen des Lehrplanes. Viele Unterrichtseinheiten kann man den ausgestellten museologischen Exponaten verbinden, beginnend mit dem Neolithikum und dann bis zur heutigen Zeit. Der Geschichtslehrer hat reiche antike Nachlässe zur Verfügung, die mittelalterliche Burg mit dem alten Stadtzentrum zeugt aber reichlich von der mittelalterlichen Vergangenheit. Auch die neuere Geschichte wird durch die erhaltenen historischen Quellen bestätigt, vor allen darf man nicht die dokumentarischen Materialien übersehen. Wenn die Erkenntnisse aus dem Museum noch mit der Besichtigung der Schenswürdigkeiten in der Stadt verbunden werden, weiter mit dem Historischen Archiv, mit Denkmälern und mit dem Besuch museologischer Zimmer aus der Zeit der Volksrevolution, dann werden die historischen Erkenntnisse komplexer, der Geschichtsunterricht wird dadurch viel besser.

O C E N E

O NOVEJSIH RAZISKAVAH
ROMANSKEGA CERKVENEGA STAVBARSTVA
NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

Jože Curk*

Ob koncu leta 1982 je pri Državni založbi Slovenije izšla zajetna knjiga z naslovom »Romanika v Sloveniji« in s podnaslovom »Tipologija in morfologija sakralne arhitekture«. Smatramo jo lahko za življenjski dosežek avtorja, dr. M. Zadnikarja, saj je v njej »v okviru vsakršne zmogljivosti enega samega človeka zbrano znanje o domačem romanskem stavbarstvu, kakor ga omogoča danes dosežena stopnja naše vednosti«. Če jo primerjamo z avtorjevo prvo knjigo »Romanska arhitektura na Slovenskem«, ki je izšla pri isti založbi leta 1959, torej pred 23 leti, lahko ugotovimo, da je istega koncepta in vsebine, le da opušča v prvi knjigi začeto obdelavo fevdalne arhitekture in jo prepušča drugim avtorjem. Knjiga se omejuje izrazito na stilno-analitičen opis arhitekture, ki pa za razliko od kiparstva in slikarstva sooblikuje »kulturno pokrajino« in torej vpliva tudi na njen historični nastanek. Glede tega nam knjiga naše vednosti ne razširja, saj nam ne posreduje nobene predstave o »romanski podobi« Slovenije in o vlogi romanske arhitekture v njej. Ker gre za temeljno delo o začetkih naše gradbene kulture, bi strokovno zahtevnejši ali kulturno razgledanejši bralec od knjige pričakoval vsaj oris historičnega »ozadja«, pred katerim bi tipološke skupine in posamezni objekti zaživel precej drugače kot pri njihovem abecednem naštevanju. Dobil bi namreč svojo problemsko dimenzijo časa, ki jo sedaj pogrešajo v okviru čiste in zato pomensko enosmerne stilne analize.

Medtem ko je na primer nastajanje samostanske cerkvene arhitekture historično gledano kolikor toliko jasno, pa je še povsem odprt problem pražupnij in njihove organizacije, lastniških cerkva in njihove funkcije, trških in mestnih cerkva, pa končno tudi podružnic kot gradbenih izrazov avtohtonih religioznih potreb vaškega prebivalstva. O tem sklopu problemov in njihovem sociološko-družbenem vidiku, katerim se v bodoče umetnostna zgodovina vsaj v svojih temeljnih delih s področja arhitekture ne bo mogla »puristično« izogniti in jih odriniti »ostalim« zgodovinarjem, nam knjiga ne pove dosti. Pred nami se nizajo objekti — taki ali drugačni — izostaja pa njihova historična in s tem tudi »pomenska vsebina«. Če govorim o pomenski vsebini, ne mislim na njihovo ikonografsko ali simbolično pomenskost, ampak na sociološko opredelitev njihovih arhitektonskih oblik kot gradbenih izrazov takratnih duhovnih potreb našega prebivalstva. Novoveška obdobja imajo glede tega prednost. Njihova arhitektura nam je bližja in bolj množična je; dopolnjevala in preobrazovala je le tisto, kar je ustvaril srednji vek. V času predromanike, romanike in gotike pa je slovenska kultura šele nastajala in je zato prikaz tega historičnega procesa važen zlasti za razumevanje razvoja arhitekture, ki je do 15. stoletja predstav-

* Jože Curk, dipl. umetnostni zgodovinar, Pokrajinski arhiv Maribor.

ljala najvišji dosežek naše takratne ustvarjalne zmogljivosti. Toda dovolj o tem. Preidimo raje na vsebinsko in strokovno oceno knjige, ki ji po tehnični plati ni kaj očitati.

Pri konkretni oceni knjige se omejujem le na njen štajerski del, torej na analizo objektov tostran Save in črte Zagorje ob Savi—Trojane—Črnivec—Mrzla gora. Na tem ozemlju je avtor leta 1959 našel 55 cerkva (6 samostanskih, 2 triladijski mestni, 7 enoladijskih z absidami, 14 + 3 enoladijskih z vzhodnimi zvoniki, 18 enoladijskih s kvadratnimi presbiteriji, 2 rotundi, 2 kostnici in 1 grajsko kapelo), leta 1982 pa 65 (6 samostanskih, 2 triladijski mestni, 7 enoladijskih z absidami, 15 + 5 enoladijskih z vzhodnimi zvoniki, 12 enoladijskih s kvadratnimi presbiteriji, 2 rotundi, 2 kostnici, 1 grajsko kapelo in 13 tipološko neopredeljenih). Medtem ko se torej število samostanskih cerkva, triladijskih mestnih cerkva, rotund, kostnic in grajskih kapel ni spremenilo, pa je pri enoladijskih cerkvah prišlo do sprememb glede tipologije in števila objektov. Pri skupini enoladijskih cerkva z absidami je odpadla ona v Hudinji pri Vitanju, pojavila pa se je ona na Dobrovrljah, kar sem oboje opredelil že v svojih topografskih zapisih v letih 1956—1958. Šempeter v Savinjski dolini je prešel med tipološko nedoločljive, pojavil pa se je Dravinjski vrh s svojo najstarejšo gradbeno fazo. Pri cerkvah z vzhodnimi zvoniki so odpadle Zreče, za katere menim, da so v zahodnem delu sedanjega zvonika vendar še romanske, pridružil pa se je Šentjanž pri Dravogradu in Šmiklavž pri Vodrižu, ki ga je avtor leta 1959 še štel med cerkve s kvadratnimi presbiteriji. Med arhivsko izpričanimi tovrstnimi cerkvami sta se pojavila še Šmartno pri Šaleku in Zavodnje pri Šoštanju. Pri enoladijskih cerkvah s kvadratnimi presbiteriji so cerkve v Slovenjem Gradcu, Dovžah in Poljčanah prešle med tipološko neopredeljive, medtem ko so cerkve sv. Magdalene v Gornjem gradu, sv. Miklavža pri Šmarju pri Jelšah, sv. Kancijana v Žalcu, sv. Jakoba v Šedmu pri Senovem in sv. Petra in Pavla v Vitanju izpadle kot neromanske, kar sem za prve tri ugotovil že v svojih topografskih zapisih, za zadnjo pa menim, da je v ladji vsekakor romanska. Pojavijo pa se nove v: Bistrici ob Sotli, Golavabuki, Jederti nad Gotovljami in Pečici na Dolgi gori, med katerimi sem prvo in četrto že v topografskem gradivu opredelil kot romanski, tretjo pa v članku Umetnostni profil Posavinja skozi stoletja (Celjski zbornik 1960, p. 292—304). Končno se med tipološko neopredeljenimi cerkvami poleg Dovž v Mislinjski dolini, Poljčan, Slovenj Gradca in Šempetra pojavljajo novi objekti: Črešnjevce, Dovško pri Senovem, Gornji Petroveci, Hoče, Primož nad Muto, sv. Ožbalt v Ptujju, Slivnica, Tomažka vas pri Slovenjem Gradcu in Trnovec pri Sevnici, ki so se ob obnovah vsi razkrili kot romanski, a zaenkrat še niso tipološko opredeljivi. Premik je torej prisoten ne samo glede števila romanskih objektov, ampak tudi glede njihove podrobnejše tipološke opredelitve. Menim pa, da nekatera izhodišča zanj niso pravilna (na primer za triladijske cerkve na slovenskem Štajerskem), da niso v razpravo pritegnjeni vsi objekti in da tudi niso upoštewane vse vrste objektov, ki se pojavljajo v Podravju (na primer cerkve brez oltarnih zaključkov). Preden pa preidem na obravnavo teh trditve, naj mi bo dovoljena kratka pripomba. Avtor na straneh 51, 230, 293, 308 in 384 ter v opombah 80, 562, 563, 796 in 798 vedno znova toži, da ga v svojem topografskem gradivu, ki je nastajalo med leti 1956—1958 in 1959—1960 ter v njunih kratkih povzetkih (Umetnostni profil Posavinja skozi stoletja, Celjski zbornik 1960 p. 292—304 in Umetnostni profil Šmarsko—Rogaško—Kozjanskega skozi stoletja, CZ 1961 p. 487—501) ne citiram, ob tem pa »kakor navadno« uporabljam njegove izsledke, vzete iz knjige »Romanska arhitektura na Slovenskem«, ki je izšla leta 1959. Nelogičnost trditve je na dlani: ko sem topografsko obdeloval Posavinje, avtorjeve knjige nisem mogel uporabljati, ker jo enostavno še ni bilo, ko pa sem obdeloval Kozjansko in je že izšla, sem

jo uporabljal in to tudi navedel med viri in literaturo. Isto velja za oba orisa. Pri obeh na koncu navajam uporabljeno literaturo, med njo pri drugem tudi dva avtorjeva teksta. V orisih sem povzel rezultate topografskega dela iz let 1956—1960, ki ga je Zavod za spomeniško varstvo Celje skoraj deset let pozneje izdal kot svoje delovno gradivo v nespremenjeni obliki, zato so podatki v njem še iz let njegovega nastanka in torej starejši od onih v obeh orisih. Na topografiji sem delal kot avtonomen raziskovalec, ter ob tem, kar je pri tovrstnem delu logično, uporabil vse razpoložljive in dosegljive vire in literaturo, po letu 1959 tudi avtorjevo. Gotovo so v zbranem gradivu razne strokovne in tudi tipkarske napake, gotovo pa je tudi, da so ga vsi raziskovalci celjskega območja tako ali drugače uporabljali že pred in še bolj po njegovi izdaji. Kolikor vem, tudi avtor, ki njegove podatke formalistično veže na letnico izdaje 1967 in ne nastanka skoraj deset let popreje (1956—1960), čeprav je to iz uvodne razlage k izdanemu delovnemu gradivu jasno razvidno. Toda vrnimo se k vsebinski in strokovni analizi knjige.

Pri prikazu samostanskih cerkva beraških redov je avtor spregledal moja sestavka o dominikanskem in minoritskem samostanu v Ptujju »Poročilo o kulturnozgodovinskem delu in raziskavah v Pokrajinskem muzeju Ptuj za leta 1970—1974« ter »Proštijška cerkev in minoritski samostan v Ptujju«, ki sta izšla v ČZN NV 10/1974 p. 227—266 in ČZN NV 12/1976 p. 31—67 in v katerih sem nadrobno obdelal gradbeno zgodovino obeh samostanskih objektov. Ne strinjam pa se tudi z avtorjevo interpretacijo mojega sestavka »Studencie — pomemben spomenik naše umetnostne zgodovine«. ČZN NV 16/1980 p. 284—310, v katerem določno ugotavljam, da je cerkvena ladja iz okoli leta 1230, da so ji prizidali presbiterij in nunsko zahodno emporo med leti 1270—1277 ter da je presbiterij kljub temeljiti barokizaciji v zasnovi še prvoten. V naslednjem poglavju avtor govori o triladijskih cerkvah, ki so na našem ozemlju vse pripadale bavarsko-avstrijsko-lombardski skupini, torej bile v bistvu preproste, ravno stropane, slopaste bazilike, zaključene s po tremi, v ravni vrsti stoječimi apsidami. Taka je bila dejansko samo benediktinska samostanska cerkev v Gornjem gradu iz 2. polovice 12. stoletja, za ostale cerkve na slovenskem Štajerskem pa tega ne moremo trditi. Pri izdelavi še neobjavljene študije o razvoju pražupnijske organizacije pri nas, sem ugotovil, da ni na slovenskem Štajerskem nastala v dobi romanike niti ena triladijska cerkev, torej se tudi ni mogel uveljaviti omenjeni slogovni tip. In tudi, ko sta ptujška proštijška cerkev in mariborska stolnica v 1. polovici 13. stoletja postali triladijski, nista sledili temu tipu, saj so se prizidane stranske ladje zaključevale ravno in ne z apsidami. Zato je tudi avtorjevo kompromisno mnenje, da pa so vsaj v končni obliki vendarle ustrezale temu slogovnemu tipu, napačno. Glede severne ladjine stene prvotne ptujške cerkve v svojem sestavku določno ugotavljam, da je ostanek starejše cerkve verjetno iz obdobja nadškofov Balduina in Gebharda (1041—1088). Še vedno smatram za problematično tudi opatijsko cerkev v Celju, ki jo avtor kot neromansko sicer ne omenja. Po ugotovitvah Ivana Stoparja, opravljenih ob njeni obnovi v letih 1963—1969 (Opatijska cerkev v Celju. Vodniki 44/1973) naj bi cerkev nastala med leti 1301—1306 kot ravno stropana slopasta bazilika s krajšim in nižjim, tristrano zaključenim in obokanim presbiterijem ter enako zaključenima, ravno stropanima stranskima ladjama. Med leti 1380—1385 naj bi ji obokali vse tri ladje, za okoli 2 m povišali, 5/8 zaključili, ponovno obokali in freskirali presbiterij, nad zahodno polo severne ladje postavili 32 m visok zvonik, nad zahodno polo južne ladje dvignili obokano shrambo, v zahodno polo srednje ladje pa vdělali pevsko emporo z vretenastimi stopnicami,

vodečimi nanjo. Okoli leta 1410 naj bi sledila prizidava tkzv. Celjske kapele, v 1. polovici 16. stoletja prizidava zakristije ter kapelinih in presbiterijevih opornikov, v 2. polovici istega stoletja pa dvig obeh stranskih ladij in prekritje cerkve z enotno dvokapno streho.

Navidezno logičen prikaz srednjeveškega gradbenega razvoja cerkve, ki pa pušča nekaj odprtih problemov in s tem v zvezi tudi pomislekov. Ti so:

1. Ostanke prvotne cerkve, omenjene posredno leta 1229, išče Stopar jugovzhodno od sedanje. Tak premik cerkve pa je v visokem srednjem veku malo verjeten. Tradicija posvečene lokacije, stavbe in prostora je bila namreč tako obvezujoča, da se od nje razen v izjemnih primerih ni odstopalo. Dokazov za to trditev je v našem gradivu toliko, da bi morali kvečjemu dokazovati nasprotno. V takem primeru bi bila celjska cerkev, ki je bila poleg tega župna in je stala sredi pokopališča, izjema med ostalimi cerkvami, posebno še, ker je bila že vključena v zasnovo takratne trške naselbine.

2. Če bi bila med leti 1301—1306 res zgrajena popolnoma nova bazilika, bi bila razen samostanske v Gornjem gradu edina med slovenještajerskimi cerkvami, ki bi nastala v eni potezi. Njeno izjemnost bi bilo mogoče povezovati le s patronatom judenburških klaris med leti 1300 in okoli 1335 ali z vplivom njihove dobrotnice Elizabete, žene vojvode Friderika Lepega.

3. Tudi stavba sama se tej interpretaciji po svoje upira. Po zatrdilih višjega gradbenega tehnika Jožeta Požauka, ki je leta 1963 vodil statično konsolidacijo cerkve, je »slop« med glavno in severno ladjo s svojo strukturo in njenimi poškodbami dokazoval, da je del stene, ki so jo z arkadami prebili in obzidali, ne pa slop, za kar govore tudi njegove mere in oblika. Temeljev prvotne stene ni bilo več mogoče najti, ker so jih zaradi poznejših pokopov in popravil uničili, kot so to dokazovali najdeni grohovi in nagrobnik iz leta 1518, uporabljen za učvrstitev »slopovega« temelja.

4. Obe steni srednje ladje, ki je z notranje strani do vrha obeljena, hranita po tri zgodnjegotska zašiljena okna, katerih razmaki upoštevajo tako ladjina vzhodna ogala kot tudi obe »stolpasti« arhitekturi, ki sta sloneli ob njenem zahodnem koncu. Ta prizidka sta bila organsko spojena in ne naslonjena k njeni steni, kar se na severni strani ladje zaradi zvonika ne vidi tako dobro kot na južni. Oba prizidka sta nastala sočasno s srednjo ladjo (ali njeno povišavo) in s stranskima ladjama. Torej ne po letu 1379 ampak že na začetku 14. stoletja. Kaj sta predstavljala: nizka zvonika, zahodno emporo ali celo nunski kor, je težko reči. Dejstvo pa je, da sta obstajala. Od severnega je na podstrešju ohranjeno ostenje, na katerega so postavili pozneje zvonik, njegov prirejen rob pa v 16. stoletju uporabili za naslon strehe nad poznogotsko shrambo. Od južnega so ohranjeni nastavki vseh treh po okoli 1 m debelih sten, med katerimi stoji obokana shramba, ki jo je proti zahodu zaprlo novo pultasto čelo, ki sedaj tvori del glavne fasade nad odgovarjajočim ostenjem južne ladje.

5. Očitno je, da je bila južna ladja proti vzhodu ravno zaključena, saj je ohranjena njena vzhodna fasada in nastavek njenega pultastega čela na južni steni glavne ladje. Njen sedanji, 3/8 sklenjeni kapelasti zaključek je zagotovo prizidek iz 1. polovice 16. stoletja.

6. Belež glavne ladje in oni slavoloka nista sočasna, kar govori za to, da so presbiterij podaljšali za 5/8 del (navpična razpoka v njegovi južni steni), ga dvignili do ladjine višine in obokali okoli leta 1382. Takrat pa je bila glavna ladja še ravno stropana, kar dokazuje obeljena povišava slavoločne stene, ki je del presbiterijevega ostenja in ne ladjinega. Bila pa je takrat vstavljena v ladjo že pevska empora z vretenastimi stopnicami in portaloma, ki sta vodila v oba stolpasta prizidka.

7. Ko so po letu 1400 prizidali kapelo ŽMB, se je ta prilagodila višini glavne ladje in presbiterija, a preseгла višino severne ladje, ki jo je za pol obočne pole skrajšala.

8. Stranski ladji so obokali po letu 1380, ko so ju nekoliko dvignili (konzolasti nosilci stropov so vidni pod njunima obokoma), glavno ladjo pa so obokali šele v 1. polovici 15. stoletja, ne da bi jo sploh dvignili. Zato pa so morali zazidati njena bazilikalna okna, s čemer je odpadla zahteva po pultastih strehah stranskih ladij. Ko so v 1. polovici 16. stoletja severni ladji nadzidali shrambo, so za okoli 1 m dvignili tudi južno ladjo. Takrat so zahodni nadzidek severne ladje dvignili v dvonadstropni zvonik s 4 ogalnimi stolpiči, nadzidek južne ladje pa podrli in v njegovem ostenju obokali shrambo, nakar so vso cerkev prekrili z enotno streho. Takrat so tudi k južni ladji prizidali 3/8 zaključeno kapelo in ob njo 3/8 zaključeno pritlično zakristijo.

9. Iz povedanega izhaja, da je prvotna cerkev še ohranjena v takrat okoli 3,5 m nižjem prostoru sedanje srednje ladje, če ne celo njenem ostenju, za kar govori razločno vidna zidna črta na podstrešju južne ladje. Segala je od sedanje pevske empore do slavoloka, kjer se je kot marsikatera lastniška cerkev ravno zaključevala. Taka oblika cerkve-dvorane bi odgovarjala času njenega nastanka v 12. stoletju, ko je bila kot vovbrška lastniška cerkev še podružnica pražupnije Sv. Petra na Saškem polju. Ob postavitvi sedanje cerkve jo niso samo triladijsko razširili, ampak tudi podaljšali proti vzhodu z enako širokim, vendar obokanim presbiterijem, proti zahodu pa s sedanjo zahodno travejo. Zato tudi kaže njena zahodna fasada enotno gradnjo iz začetka 14. stoletja, saj stoji precej pred fasado prvotne cerkve. Njen severovzhodni ogal je pozneje doživel pojačitev, ker so nad njegovim nadzidkom postavili sedanji, leta 1877 neogotsko povišani zvonik, južni pa ne, ker so nadzidek celo podrli in ga zamenjali s sedanjo shrambo.

Poglavja o enoladijskih cerkvah z apsidami, kornimi zvoniki in pravokotnimi presbiteriji naštevajo objekte posameznih tipov, med katere spada večina naših povprečnih romanskih cerkva, čeprav so med njimi tudi izjeme, kot na primer ona v Domanjševcih z zahodnim zvonikom, oni v Dravogradu in Veliki Nedelji* s popolno razvitima tlorisoma ter oni v Koritnem in Sevnici zaradi poznega nastanka. Pač pa se v sklopu teh cerkva odpira problem tkzv. »laške skupine«, ki sega še preko Save do Tržišča na Dolenjskem. »Oče« te skupine je Zadnikar, o njej pa sta neposredno ali posredno v zadnjem času pisala tudi Ivan Stopar »K problematiki t. i. »laške skupine« — razmišljanja ob novih stavbnogodovinskih odkritjih« (ZUZ 17/1981 p. 9—31) in »Svibno« (Vodniki 114/1982) ter Jože Curk »Radeče in njihova okolica — gradbeno-zgodovinska skica (ČZN NV 15/1979 p. 78—114).

Ključno vlogo pri odpiranju problema te skupine je odigrala župna cerkev v Svibnem, ki je sicer spadala pod savinjski arhidiakonot, vendar pa nikoli niti kot pražupnija niti kot gosposčina v sklop laške pražupnije ali laškega gospostva. Pri cerkvi sta bili odkriti dve gradbeni fazi, starejša zgodnjoromanska iz 12. stoletja z apsidno, in mlajša poznoromansko zgodnjegotska, o katere nastanku nihajo datacije med leti 1235 in 1325, resnica pa je nekeje v sredini. Zanj govorijo več argumentov. Prvič, Svibno ni postalo (pra)župnija leta 1282, ko se kot tak armenja in kot misli Stopar, ampak že preje, saj se po njej imenuje okolica mons sancti crucis, in drugič, napis z imenom Pavla von Serfimbercha in z letnico 1324 je kljub Valvasorjevemu pričevanju dvomljiv.

* Zadnje raziskave so ugotovile, da je cerkev v Veliki Nedelji produkt dveh gradbenih faz. Prvotna cerkev je sicer imela popolno razvit tlorisni sestav, ni pa imela kornega zvonika, ki ga je naknadno dobila šele ob njenl zgodnjegotski povečavi ob koncu 13. stoletja. Zato jo lahko le pogojno štejemo med cerkve z vzhodnimi zvoniki. Več o tem glej Jože Curk: Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož. Ormož skozi stoletja II. Zbornik. Ormož 1983, p. 81—89.

Jože Koropec v svoji razpravi »Žebnik, Radeče in Svibno do 17. stoletja« (ČZN NV 15/1979 p. 51—73) ni odkril v sicer številnem rodovniku družine Ostrovharjev nobenega Pavla, pač pa so njihovi posestni nasledniki Celjani od leta 1382 imeli na gradu svojega upravnika Pavla Ramunga, ki se v virih omenja tudi leta 1384. Ta je identičen z našim Pavlom, kar govori za to, da je Valvasor napačno prebral gotsko letnico, kjer se z lahkoto zamenja osmico z dvojko. Stoparjeva domneva, da se za imenom Pavel skriva župnik, v tem času ni verjetna, saj bi se župnik z njim polastil plemiškega predikata, do katerega ni imel pravice, možen pa je kot oznaka za grajskega oskrbnika posebno pri družinah z veliko gradovi, kot so bili Celjani. Z uvedbo letnice 1384 mesto 1324 pa se seveda spremeni vsa nadaljna kronološka konstrukcija 1. Stoparja.

Poleg obeh temeljnih ugotovitev govori proti Stoparjevim sklepom še več drugih argumentov. Naj jih na kratko naštejemo: 1. Svibno je bilo (pra)župnijska cerkev in ne lastniška, zato je neverjetno, da bi jo dal povečati privatnik in to celo ovekovečil z napisom, 2. sama dikcija napisa (hoc opus fieri fecit) dokazuje, da se ne nanaša na samo cerkveno stavbo, ampak na nek njen del (emporo, freske, oltar, kapelo itd.), 3. statičnost in plastičnost prostora ter kamnoseški detajli pa tudi velika talna razlika med ladjo in presbiterjem z grobnico pod seboj govore za rano gotiko iz okoli leta 1282, ko se za časa župnika Bertholda omenjajo dela pri cerkvi (investitura), in ne za zrelo gotiko iz okoli leta 1324, kot meni Stopar, 4. Svibno z okolico ni bilo v obravnavanem času, torej med leti 1224 in 1442, »bogu za hrbtom«, ampak ob frekventiranih prometnicah, ki so potekale od Zidanega mosta proti jugovzhodu in jugu in torej ne more biti govora o kaki večji odmaknjenosti in zatišnosti teh krajev, kar dokazuje tudi veliko število tamkajšnjih cerkva prav iz tega obdobja, in 5. najstarejša plast fresk v presbiterju, ki jih Stopar datira okoli leta 1325, ni na prvem ometu, ampak že na starejšem beležu z naslikanim posvetilnim križem, kar postavlja med nastanek fresk in nastanek presbiterja določeno časovno cezuro. Če iz povedanega sklepamo na razvoj cerkve, moramo ugotoviti, da je svojo ranogotsko povečavo doživela okoli leta 1282, da so ji okoli leta 1320—30 prvič poslikali presbiterij in slavolok, da so okoli leta 1384 prizidali kapelo v obliki nižje stranske ladje in emporo (kjer je Valvasor prebral napis), da so jo v četrtini 15. stoletja freskirali v presbiteriju, na slavoloku, v obeh ladjah in na zunanjščini ter nato freskiranje v teku 15. stoletja še dvakrat ponovili, da so ji v baroku dvignili stransko ladjo, vstavili sedanjo pevsko emporo in obe ladji obokali, da so jo ob koncu 19. stoletja historično predelali in da so jo pred nekaj leti v celoti obnovili.

Temu primerno se seveda premaknejo tudi datacije ostalih, od Stoparja naštetih cerkva, ki bi jih po njihovih stavbnih svojstvih sodeč, težko datirali preko sredine 14. stoletja z izjemo zapoznele Florjanove v Sevnici iz okoll leta 1420—1430. Pri vseh gre, kot je dokazal Stopar, za starejše ladje in mlajše pravokotne presbiterije, ki jih po kamnoseških prvinah sodeč lahko štejemo med ranogotske stavbe, vendar pa zaradi poznoromansko občutenih prostornin z njimi ne smemo pregloboko v 14. stoletje. Upravičena pa je Stoparjeva zaključna ugotovitev, da je jurkloštarsko-laška skupina poznoromanskih kvadratnih presbiterijev z novimi ugotovitvami razpadla in da se namesto nje postavlja nova, svibenska skupina ranogotskih kornih kvadratov, ki jo Stopar zasleduje do sredine 15. stoletja, po mojem pa bi z njo težko segli preko sredine 14. stoletja. Ob teh datacijah se pojavlja upravičeno vprašanje, po čem naj v takih primerih presojava slogovno pripadnost posameznih stavb, ali 1. po kronologiji nastanka, 2. po načinu gradnje in strukturi ostenja, 3. po kamnoseških detajlih, 4. po konstrukciji oziroma značaju prostorov ali 5. po njihovi stopnji prilagajanja novim liturgičnim potrebam, ki so dozorevale v teku 13. stoletja

in zaradi katerih so se kvadratni kori vedno bolj daljšali ter končno dobili 5/8 zaključke, ki pa so že znak zrele gotike. Glede rotund, kostnic in grajskih kapel ni pripomb, pridružujem pa se mnenju I. Stoparja (Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1977), da je cerkev sv. Pankracija na Gradu pri Slovenj Gradcu ostanek grajske dvorane iz 11. stoletja, toda s pripombo, da so njeni stenski zaključki in opečno obokanje rezultat obnove iz leta 1493.

Problemsko zanimive so tudi nekatere cerkve iz poglavja tipološko neopredeljenih spomenikov:

Črešnjevce. Župna cerkev se pri podrobnejšem pregledu izkaže kot pomensko kompliciran objekt. V svojem jedru je zgrajena od vrha do tal iz rimskih spolij, kar je nenavadno, če pomislimo na druge romanske objekte v bližnji in daljni okolici. Njena južna stena hrani poleg obeh romanskih oken še tik pod vrhom dve režasti lini s poševnim ostenjem, ki sta nastali z razmikom odgovarjajočih klesancev. Njena zahodna in vzhodna stena nista ohranjeni, tudi ne njen vzhodni zaključek, vendar domnevam, da ga ni imela. Ob tej stavbi se pojavljajo sledeči razmisleki:

1. Če je njena arhitektura nastala v času romanike, od kje toliko ohranjenih in tako skrbno odbranih rimskih spolij, ki jih gotovo niso pribavljali od daleč,

2. Morda pa stavba prvotno sploh ni služila cerkvenim namenom, saj je bila »hišastega« videza, pokrivala jo je štirikapna streha, imela je trdnjavsko močne stene in bila je tik pod kapom opremljena z režastimi odprtini. Iz tega sledi, da je imela obrambno urejeno vrhnjo etažo in da je morda nastala že v predromanski dobi. Okoli leta 1200 so jo predelali v cerkev s tem, da so jo prostorsko poenotili, ji lijakasto povečali okni in morda prizidali oltarni prostor v obliki apside ali pravokotnega presbiterija,

3. Če pa je bil objekt že od vsega začetka zgrajen kot cerkev, potem imamo opraviti z lastniško cerkvijo v obliki dvoetažne stavbe, torej z objektom, ki je služil tudi posvetnim namenom v smislu karolinško-otonskega pojmovanja posvetno-duhovne oblasti. Take objekte srečamo tudi na Gradu pri Slovenj Gradcu, v Razvanju, v Lovrencu na Dravskem polju in v Hengistburgu pri Vildonu. Končno obstoja še

4. teoretska možnost postantične arhitekture, ki se je ohranila preko madžarskih navalov in se začela uporabljati kot grobna cerkev s pokopališčem in patrociniem sv. Mihaela, kot jo bomo srečali tudi v Razvanju pri Mariboru.

Torej kopica vprašanj, na katera bo mogla dati zadovoljiv odgovor šele arheološka lopata.

Sveti Ožbalt v Ptujju je cerkev, ki je nastala na kraju najstarejšega ptujškega sejma. Ta se je vršil na dan sv. Ožbalt (5. 8.) in ji je dal patrocini. Zato je njeno poreklo zelo staro, saj je po tradiciji sedanja romanska cerkev že druga ali celo tretja na tem mestu. O radeških podružnicah onkraj Save v Vrhovem pri Radečah in Jelovem nad Zidanim mostom ter svibenski v Čimernem, ki imajo vse romanske ladje z ohranjenimi okni, sem poročal v sestavku »Radeče in njihova okolica — gradbeno-zgodovinska skica«. ČZN NV 15/1979 p. 78—114. Poleg opisanih cerkva pa pogrešamo v knjigi še nekatere, ki jih avtor bodisi ne pozna, ali pa jih ne smatra za romanske. Med nje sodi gotovo pražupnijska cerkev v Šmartnem pri Slovenj Gradcu, ki hrani na podstrešju vzhodnega dela srednje ladje ostanke prvotnega beleža z vrezano plastnico. Tudi pražupnijska cerkev v Konjicah je v ladji še poznoromanska, saj so ji okoli leta 1300 prizidali mogočen ranogotski zvonik tako, da so podrli večino njene zahodne fasade. Župna cerkev v Vitanju hrani v južni steni ladje dve visoko nameščeni, pol-

krožno zaključeni in lijakasto vrezani okni, ki govore za njeno poznoromansko poreklo.

Posebno pozornost zasluži cerkev sv. Mihaela v Razvanju, lastniška cerkev v bližini deželnoknežjega Hompoša, ki se pojavi skupaj z njim že leta 1124 v zgodovini. Ta cerkev hrani za svojo navidezno skromnostjo bogato gradbeno zgodovino. V prvi fazi je cerkev obsegala samo nizko pravokotno ladjo-dvorano, pokrito s štirikapno streho, ki je v 11. stoletju služila sočasno za cerkvene in posvetne namene ter se je šele po preselitvi mejnih grofov v Maribor prelevila v pravo cerkev, katere patrocinij govori za njeno grobno (pokopališko) funkcijo. Takrat je dobila enako visok, po velikosti sodeč, polkrožen oltarni prostor ter ob majhni povišavi ladje obe njeni trikotni fasadni čeli. Iz prve gradbene faze je ohranjen del zahodne, vsa južna in večina vzhodne stene, iz druge pa je ohranjeno njeno vzhodno čelo, ki hrani strešno sled majhnega oltarnega prostora. Ta sled dokazuje, da je bil oltarni prostor enako visok kot ladja, da pa je bila njegova streha za toliko nižja, kolikor je bil ožji od nje. Oltarni del je torej bil le slavoločno ločen od ladje, sicer pa z njo višinsko izravnani in kot ona ravno stropan. To dejstvo govori za prostorsko občutje, ki še ne upošteva romanskega povezovanja vase zaključenih prostornin in bolj kot sama gradbena struktura ladjinega ostenja govori za arhitekturo, ki je morala nastati kmalu po pregonu Madžarov in bila okoli sto let pozneje na začetku 12. stoletja prezidana. Prav zaradi tega pa se naš objekt enako kot Svete gore nad Sotlo, Hoče in Grad nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu uvršča med naše najstarejše ohranjene arhitektonske spomenike, ki izvirajo iz 11. stoletja, pri tem pa še vedno služijo svojemu prvotnemu namenu.

Romanska gradnja je bila ob obnovi ugotovljena tudi pri župni cerkvi v Lovrencu na Dravskem polju, lastniški cerkvi in eksimirani župniji, ki je predstavljala dvoetažno stavbo s cerkvijo-dvorano brez oltarnega separatuma v pritličju. Gradnja, ki je v spodnjem delu sestavljena iz rimskih spolij in velikih klesancev, je plastovita, deloma sestavljena po načinu spikata in fugirana ter pod kapom opremljena z malimi režastimi linami. Opraviti imamo torej s podobnim, le mlajšim primerom lastniške cerkve kot smo jo srečali v Razvanju, Črešnjevcu in verjetno je podobna stala tudi v Spodnji Polskavi. Tudi župna cerkev v Vidmu pri Ptujju, ki je bogata na rimskih spolijah, je v ladji še romanska. Isto velja za župno cerkev v Črnečah pri Dravogradu, kot je pokazala zadnja obnova, pa za župno cerkev v Bistrici ob Sotli, za župno cerkev v Podčetrtku, za župno cerkev v Šentvidu pri Grobeinem in za prvotno kapelo sedaj zakristijo župne cerkve v Solčavi, ki jo odlikuje gradnja iz klesancev in sledovi dveh zazidanih, polkrožno zaključenih oken. Romanskih zasnov cerkvenih ladij je gotovo še precej, saj sem v že omenjeni študiji ugotovil, da so ladje le redko v celoti menjavali, ampak le prezidavali, da pa so se oltarni prostori spreminjali zaradi kulturnih potreb pogosteje in bolj celovito.

Drobnih napak zgodovinskega značaja je v knjigi precej in dokazujejo, da jim avtor ni posvečal potrebne pozornosti. Na primer: Trušnjski niso bili grofje, ampak ministeriali, grof Bernard Spanheimski je vladal 1096—1147, salzburški nadškof Konrad I. 1106—1147, krški škof Roman I. 1131—1167 itd.

Naj zaključim. Knjiga »Romanika na Slovenskem« gotovo predstavlja temeljno delo za zgodovino arhitekture iz tega obdobja in njen avtor upravičeno velja za vodilnega poznavalca njene problematike, vendar pa se konceptu dela pozna določena zastarelost, ki se kaže tudi v premajhnem upoštevanju družbenih pogojnikov dobe. Ti bi materijo, ki je tipološko enako statično zastavljena kot pred 23 leti, razvojno razrahljali in jo s tem odprli novim spoznanjem, pomembnim za našo kulturno zgodovino in prav zaradi tega zanimivim za nas.

Gotov namreč je, da se s samo tipološko razčlenitvijo materije ne da več na sodoben, historično utemeljen način prikazati nekega obdobja, pa čeprav samo njegovega gradbenega področja. Prav ta vidik in ne samo stilno-analitičen bo torej tisti, ki bo moral tej snovi v bodoče pridati širšo in večpomensko dimenzijo ter jo na ta način bolj vsestransko predstaviti.

DR. IVAN STOPAR — GRADOVI, GRAŠČINE IN DVORCI NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

Jože Curk*

Maja 1982 je izšel v založbi Znanstvenega inštituta filozofske fakultete univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani obsežen pregled fevdalne arhitekture na Slovenskem Štajerskem. Avtor — naš edini kastelolog dr. Ivan Stopar — se nam je že pred petimi leti predstavil z analizo te arhitekture v srednjem veku, s katero je uvedel v njen študij slovensko strokovno terminologijo, razvojno tipologijo in strukturno analizo (Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem. SM. Ljubljana 1977, moja recenzija v ČZN NV 14/1978 p. 353—359), s sedanjim delom pa je opravil njeno »inventarizacijo«. Na 630 straneh nam s pomočjo arhivskih podatkov in terenskih zapisov predstavlja gradove, graščine in dvorce z navedbo vedut in glavne literature ter nas na ta način seznanja z njihovo historično usodo. Kot sam pravi v spremni besedi je ta usoda žalostna in je zato pričujoče delo smatrati kot njen nekrolog. S propadom fevdalne arhitekture zginjajo zidani dokumenti pretežnega dela naše narodne zgodovine. Zavedati se namreč moramo, pa če nam je to prav ali ne, da je naš narod preživel preko 1000 let v življenjskih pogojih fevdalizma (okoli 800—1850), slabih 100 let v okviru kapitalizma (1850—1945) in doslej le dobrih 35 let v družbenih pogojih socializma. Časovna, ne razvojna razmerja so evidentna. Pa vendar!

Ali smo kot sodobni nosilci narodovega zgodovinskega razvoja prav mi določeni za razsodnike njegovega dosedanjega življenjskega napredka s tem, da prepuščamo propadu arhitektonske priče njegove preteklosti. Gotovo ne, saj ne gre vsestranski razvoj naroda nikoli preko razvalin njegove preteklosti, ampak vedno le skozi podedovane oblike v prihodnost. Tako se razvijajo vsi kulturni narodi, ne oziraje se na njihovo velikost in zgodovinsko usodo. Njihovo veljavo opredeljuje njihova kultura, duhovna in materialna. Ta jih oplaja in ujanjo so ponosni, ne oziraje se na oblike, v katerih se izraža. Arhitektura je le ena izmed njih, vendar pa gotovo najbolj reprezentančna.

Knjiga govori o fevdalni arhitekturi, ki je nastala pred zemljiško odvezo leta 1848. Gre za gradove, graščine in dvorce, ki so ohranjeni, obstojajo njihovi vidni sledovi ali so arhivsko izpričani. Pri dvorih, strelskih dvorih, uradnih hišah, posestnih in upravnih postojankah, pristavah, zidanicah, kaščah, kletih, sedežih manjših imenj, desetinskih dvorih itd. pa je zaradi širine pojma že potrebna njihova omejitve, saj enostavno ni mogoče vseh naštetih. To velja zlasti za strelske dvore (večinoma oborožene kmetije s posebnim pravnim statusom), srednjeveške ministerialske dvore (sedeže nižjih fevdnikov: vitezov, služnikov in oboroženih hlapcev), novoveške imenjske dvore (sedeže mnogih majhnih imenj, včasih le s par podložniki), anonimna gradišča, napol legendarne, sporne ali

* Jože Curk, dipl. umetnostni zgodovinar, Pokrajnski arhiv Maribor.

nedoločljive lokalitete itd. Upoštevani tudi niso samostani, mestne utrdbe in »svobodne« hiše, ki so predmet posebnih študijskih raziskav. Gradbeno tehnično so stavbe opredeljene kot grad, graščina, dvorec ali stolp, terminus dvor pa je pravnega značaja in označuje grajske stavbe kot take, ohranjene pa precizirajo šele dodatne oznake kot stolp, štok ali graščino.

Zbrano gradivo je obravnavano tako, da sledi slovenskemu imenu objekta nemško, nato stavbna oznaka, alternativno ime, lega in lokacija stavbe, zbrani zgodovinski podatki, opis stavbe in po možnosti skica njenega stavbnozgodovinskega razvoja, seznam upodobitev in opombe. Oznaka grajskih stavb se drži ustaljene terminologije: grad je utrjeno prebivališče fevdalnega gospoda na izbranem položaju; graščina pa je prvotno manjša, delno utrjena grajska stavba v funkciji dvora, prebivališče nižjega plemstva, od 16. stoletja dalje pa postopoma zamenjuje gradove, ker je predvsem stanovanjsko udobnejša od njih. Dvorec je reprezentančni sedež fevdalnega gospoda brez utrdbenih sestavin, ki se je uveljavil v 2. pol. 17. in 18. stoletju. Stolpi so srednjeveške oblike dvorov, štoki pa prvotno večinoma lesena prebivališča služinčadi. Od 16. stoletja dalje predstavljajo preproste, nečlenjene, navadno eno- ali dvonadstropne prizmatične stavbe, v 17. stoletju pa pojmovno zajamejo tudi manjše neutrije graščine. Pri historiatu posamičnih stavb se pisec opira predvsem na nemške raziskovalce Janischa, Zahna in zlasti Pircheggerja (čeprav so omembe vredni tudi trije slovenski: Ignacij in Janko Orožen ter Avguštin Stegenšek), pri čemer se omejuje predvsem na podatke, pomembne za stavbno in ne posebno zgodovino posameznih fevdalnih objektov. Opisi in analize le-teh so različno obsežni, odvisno od objektivnih pogojev raziskav pa tudi subjektivne naravnosti avtorja, ki je izrazil medievalist. Ker gre za arhitektonski prikaz objektov, so opisi notranje opreme, fresk, štuka, plastik in slik samo evidentnega značaja. Ne oziraje se na to, pa pomeni delo prvi popolnejši prikaz te materije na večjem, historično-upravno zaokroženem ozemlju in s tem seveda temeljno izhodišče za vse nadaljne raziskave.

Razdelek o upodobitvah upošteva le vedute iz najbolj znanih grafičnih serij in suit od Clobucciariha okoli 1604 do Reicherta okoli 1864. Opombe so sestavljene po ustaljenih načelih, citati originalnih tekstov krepijo svežino njihovih interpretacij.

Pred kritičnim pretresom opisa posameznih fevdalnih objektov je potrebno omeniti še nekaj splošnih pripomb:

1. knjiga trpi na mnogih tipkarskih napakah, ki so se prikradle tudi med letnice, kar jemlje tekstu določen odstotek zanesljivosti,

2. poleg seznama nemških imen bi knjiga potrebovala tudi seznam slovenskih imen fevdalnih objektov,

3. na račun nekoliko dolgovoznega uvoda bi avtor lahko vključil v knjigo kratek statističen prikaz obravnavane arhitekture s tabelaričnim pregledom njenih zvrsti, kronologije nastanka in sedanje ohranjenosti.

Poskus v tej smeri je pokazal, da gre v knjigi za okoli 320 objektov in lokalitet brez naštevanja dvorcev v in okoli Brežic, Celja, Maribora, Ptujja, Slov. Bistrice in nekaterih trgov. Teh je okoli 50. Hans Pirchegger jih v svojem temeljnem delu *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte* (München 1962) oštevilči 246 (brez mesta Radgone), našteje pa 297. Moj neobjavljen seznam izpred nekaj let jih obsega okoli 330 brez dvorcev v in okoli že naštetih urbanih naselbin. To govori za manjše številčno nihanje, dokazuje pa, da Pirchegger vendar ni zajel vseh objektov oziroma jih ni enako vrednotil. Če k ugotovljenim številkam prištejemo še okoli 50 primestnih dvorov in dvorcev, pridemo do približne številke 380 fevdalnih objektov, kar govori za njihovo močno prisotnost v naši pretekli in polpretekli

pokrajinski podobi. Danes temu ni več tako, saj jih je ohranjenih še samo okoli 150 (in še to dobršen del manj pomembnih), vsi ostali pa so v razvalinah, nanje spominjajo skromni sledovi, ali pa so le še arhivsko izpričani.

V Stoparjevem seznamu pogrešamo nekaj manjših, vendar po svoje zanimivih objektov: Brunšvik na Dr. p., Bukovec pri Zg. Polskavi, Dobrava (Dobiahof, Neustift) pri Ptujski gori, Fram, Gorjakovo pri Gomilskem (Konec dvor), Grabšinci ob Ščavnici, Grajska vas (pristava), Kog, Marno pri Dolu, Ojstriška vas (pristava), Paški grad (dvorec iz 1848), Pavlovci (Spisiščev dvor), Precetinci ob Ščavnici, Rajerhof pri Vojniku, Razkrižje (klet), Skoke in Sobetinci (uskoška dvora), Stari grad pri Vidmu ob Savi (lokaliteta), Svetinci pri Desterniku, Tribnik pri Stranicah, Virštajn, Visole, Zavrh pri Dobrni, Zedine pod Zavrčem (klet), Zg. Kungota, Zg. Jakobski dol, Zibika (pristava), Žiče (pristava), Žalec (Frenga), gradišča Preduger, Štumberg in Videršnek v okolici Lemberga in še kakšen.

Glede oznake fevdalnih objektov: grad — graščina — dvorec je interpretacija razumljiva, manj jasna pa je glede pojma dvor (Hof). Dvor je izšel iz posestnih dvorov zgodnje romanike. Bil je pogosto v ravnini, navadno slabo utrjen in večinoma lesen. Pozneje se mu je pridružil stolp (Turn und Hof), kamor se je ob nevarnostih zatekal pozneje, ko se je stolp razvil, pa preselil služnik (fevdnik). Ob koncu gotike je dvor pogosto nadomestil štok, ki se je včasih razrastle tudi v manjšo graščino. Bil je zidan kot nekoč grajska visoka hiša, imel je pogosto skoraj kvadratast tloris in bil je navadno dve ali tri etaže visok. Zidani dvor se je v novem veku razvijal po lastni razvojni poti vzporedno z graščino ter se v baroku prelevil v dvorec s krili toda brez notranjega dvorišča.

Avtor posebej izpostavlja Muto kot primer arhivsko dobro dokumentirane kastelološke interpretacije, iz katere je razviden njen grajski sestav. Pred letom 1255 porušeno utrdbo so do leta 1265 znova zgradili. Obsegala je grad-stolp-utrdbo, leseno bivalno stavbo, pristavo in pozneje še kuhinjo. Bila je utrjena, saj je okoli leta 1300 prestala obleganje, a bila leta 1498 porušena. V grobem je bila torej precej podobne sestave kot dvor s stolpom, čeprav seveda to ni bilo za gradove pravilo, kot to dokazuje ganerbní Vodriž iz začetka 14. stoletja, ki je obsegal zunanji stolp z zunanjim dvoriščem, hišo z notranjim dvoriščem in cisterno ter notranji stolp, torej je bil precej bolj bogato organiziran kot mučki.

Po vrsteh je gradov 109, graščin, od katerih so se mnoge razvile iz dvorov, 108, stolpov, štokov in dvorcev 94, okoli 10 pa je mestnih gradov in graščin. Tudi glede ohranjenosti naštetih objektov pridemo do zanimivih podatkov. Okoli 150 jih je ohranjenih (na žalost pretežno manj pomembnih), 90 jih je v razvalinah, 67 jih je arhivsko izpričanih, nekaj pa je med njimi gradišč. Vsekakor slabo ohranitveno stanje, ki se naglo poslabšuje, ker kvalitetnejši objekti zahtevajo velike vzdrževalne stroške, ki so navadno v razmerju z njihovo stopnjo zanemarjenosti ne pa z njihovo namensko uporabnostjo. Lahko rečemo, da smo priče neustavljivega propadanja, za katerega ni izgledov, da se bo ustavilo ali celo obrnilo na bolje. Do konca stoletja bomo predvidoma zgubili mnogo naše pomembnejše fevdalne arhitekture, kar jo bo ostalo, pa zaradi svoje sporadičnosti, ne bo več predstavljal integralnega dela naše kulturne pokrajine, ampak bo le še spomin na njeno nekdanjo slikovito gradbeno podobo.

Večina knjige je namenjena abecednemu popisu posameznih fevdalnih objektov. Pri njenem kritičnem prebiranju, se bomo ustavili le pri interpretacijah, ki se nam zdijo sporne ali pa se z njimi ne strinjamo. Ker je gradiva ogromno, obseg recenzije pa je do določene mere omejen, bomo pripombe formulirali na najkrajši možen način.

— Anderburg je bil uničen leta 1438 in ne več obnovljen. Zato se požar iz leta 1655 lahko nanaša le na njegovo gospodarsko poslopje, ki je pogorelo v poldrugi uri, in ne več na sam grad.

— Avženberk je bil v 14. stoletju še dvor s stolpom, v 16. in 17. stoletju pa se je gradbeno prelevil v štok.

— Betnava je kot curia stabularum verjetno obstajala že v 12. stoletju, sicer pa se prvič omenja leta 1319 v posesti mariborskih fevdnikov. V 2. pol. 16. stoletja je bila nanovo zgrajena kot renesančna utrdba, dobila leta 1590 protestantsko molilnico (Benedetto de la Porta de Riva), bila po letu 1728 baročno prezidana in leta 1784 poznobaročno obnovljena. Problem Zgornje in Spodnje Betnave, ki se pojavljata sredi 16. stoletja, je razložljiv samo z gradbiščem nove stavbe v bližini stare.

— Bizeljsko. Govoriti o pištajnskih grofih na začetku 11. stoletja je historično neosnovano.

— Blagovno nista zgradila brata Wagnerja leta 1618, ampak Albert Dietrichstein leta 1624.

— Borl se pojavi v zgodovini leta 1255, a je gotovo obstajal kot madžarska utrdba Bornil že ob koncu 12. stoletja, ko so ga zavzeli Traneški gospodje in prevzeli njegov grb — narobe obrnjeno sidro. Glavni stolp je v jedru kljub neurejeni gradnji (gradbeni material) in pristrešnemu talnemu zidu še iz konca 12. stoletja in po mojem madžarskega izvora.

— Brestanica. Epitaf v ž. c. sv. Petra ni od Franca Galla sen., ampak od njegovega istoimenskega 10-letnega sina iz leta 1604. Glede gradbenega razvoja gradu se z avtorjem povsem ne strinjam. V jedru je celoten grad iz 1. pol. 12. stoletja, le da trakti niso bili med seboj povezani in da je imel zahodni trakt le obrambno funkcijo. Za sočasnost nastanka celotnega obodnega zidu in traktov ob njem govori obrambna logika grajske celote. V teku 15. in 1. pol. 16. stoletja so dvignili grad za vrhno etažo, ga višinsko izravnali z glavnim stolpom, stolpasto izgradili severovzhodni ogal, obokali več prostorov, prizidali renesančni rondel (in s tem zaprli prvotni vhod v grad), nasuli dvorišče in ustvarili sedanji grajski vhod. Nato so prizidali severozahodni stolpasti prizidek, zgradili vodni zbiralnik in napravili cisterno v rondeli, arkadno obzidali dvorišče, obokali več prostorov itd. V začetku 16. stoletja so odstranili razne fasadne pomole, fasade poenotili in zgradili uvozni most, ki je sedaj skrit pod tlakom zunanjega dvorišča. Manjše prezidave je grad doživljal tudi v 19. stoletju, pri zadnjih obnovitvenih delih pa so odkrili na notranjem dvorišču ostanke starejših stavb iz 11. in morda celo 9. stoletja.

— Bresternica. Gre za šentpavelsko pristavo iz leta 1653 in ne graščino. Pač pa sta v kraju še neoromanski dvorec iz 19. stoletja in Štok, dvorec krške škofije, ki se prvič omenja leta 1551, a je sedaj stanovanjsko predelan.

— Brežice. Stavbna zgodovina gradu je po avtorjevem mnenju enostavna, kar pa ne drži. Grad je nastajal med leti 1530 in 1601. Prvotno je bil zgrajen kot obmejna utrdba s 4 okroglimi ogalnimi stolpi in dvojnimi obodnimi obzidjem ter stolpasto stavbo v sredini dvorišča. Šele med leti 1567 in 1601 je bil spremenjen v bivalni grad. Nastali so po vrsti: vzhodni in del severnega trakta, južni obrambni hodnik, zahodni in končno severni trakt. Trakte je leta 1590 spojil arkadni hodnik, ki je poskrbel za horizontalno povezavo gradu, medtem ko je vertikalni služilo več vretenastih in ravnih stopnic. Gradbena dela, ki so se končala leta 1801, pa gradu niso vzela utrdbenega videza. Šele barokizacija iz 1. četrtine 18. stoletja je grad spremenila v rezidenco s slavnostno dvorano, stopniščem, kapelo in nasuto dvoriščno teraso.

— Brode. Stavba iz okoli 1700 hrani postgotški kletni portal, ki dokazuje, da je v jedru starejša in vsaj iz začetka 17. stoletja.

— Celje. Datacija nastanka Starega gradu v 1. pol. 13. stoletja se mi zdi prepozna z ozirom na arheološke ugotovitve v njegovem jedru, čeprav je tudi neposredno povezovanje nastanka gradu z zadnjim savinjskim mejnim grofom Gunterjem tvegano, saj je njegova lokacija gotovo starejša. Kot lastniki Celja so mu sledili sorodni Vovbržani, ki so po sredini 12. stoletja postavili sedanje grajsko jedro.

— Dobrna. Verjetnost, da bi viteza Henrik in Bertold de Novo castro domovala na novem vitanjskem gradu, odpade, ker leta 1224 tega zgodnjegotskega gradu še ni bilo. Pač pa se leta 1257 omenja domus noua apud s. Mariam, ki ga Pirchegger locira v Špitalič pri Žičah, verjetno pa je vendar stal v Dobrni. Grad je nastal v začetku 13. stoletja v od leta 1155 krški Dobrni, predikat Novi pa je dobil za razliko od Starega v Vitanju. Po Koropcu je Novi grad nastal okoli leta 1300, ime pa je dobil za razliko od Ranšperka, ki se leta 1335 imenuje Altes Haus, čeprav je lastni spodnji novi grad dobil šele po 1487.

— Dornava. Omemba cerkve sv. Ruperta ad Turnowa leta 1178 se ne nanaša na Dornavo, kajti tu je cerkev posvečena sv. Doroteji. Gotovo pa je bilo v 14. stoletju v vasi več dvorov, med njimi tudi Otokarjev iz leta 1315.

— Muta. Stari Kienhofen iz okoli 1500 je deloma ohranjen v sedanji graščini iz začetka 19. stoletja (1808, 1819).

— Frajštajn pri Sp. Polskavi je zelo kvalitetna italijanska renesančna arhitektura, ki je bila zgrajena v 3. četrtini 16. stoletja in se leta 1570 kot taka prvič omenja.

— Gornji grad. Predikate tukajšnjih gradov je treba izvajati neposredno iz njihove uporabe oziroma označbe. Gornji grad in Vrbovec nastopata od 1. pol. 13. stoletja dalje z imenoma Obernburg in Altenburg ter z oznakami castrum antiquum, haws in vest. Stari grad je bil leta 1140 še brez imena, alodialna posest pa se je imenovala Obbremburch, verjetno po obrambni postojanki (naselbini) z prazupno Marijino cerkvijo in dvorom. Ko je po letu 1140 nastal patriarški grad Vrbovec, sta se rodili oznaki Gornji in Spodnji grad. Ko pa je po letu 1210 nastal blizu samostana novi grad Gornji grad, se je stari označil kot stari grad (castrum antiquum) Gornji grad (1243), Vrbovec pa kot Stari grad (Altenburg 1248). Oznaki Spodnji in Novi sta se kmalu zgubili, njujni nasprotni oznaki Gornji in Stari pa sta postali del imena obeh gradov, mlajšega samostanskega in starejšega patriarškega.

— Gorica pri Račah. Dvomljiva lokacija, čeprav jo omenja Vischer leta 1678. Verjetno gre za radvanjsko pristavo pri Cirkovcah, kjer je bil celo sedež deželjskega sodišča. Severovzhodno ležeči Gorica in Ješenca (Elsnitz) sta bili le manjši srednjeveški fevdalni postojanki.

— Hartenštajn. Časovna razlika med Cloubuciarichem in Vischerjem ni dobrih 150 ampak slabih 80 let.

— Hompoš se ni razvil iz Radvanja ampak Razvanja, delitev Walseejskega premoženja je bila leta 1352 in ne leta 1325.

— Hrastovec. Ime Gutenhage iz leta 1256 se ne more nanašati na naselje Lenart, ker je cerkev, po katere patronu je kraj dobil svoje ime, stala že leta 1196. Lenart tudi ni dobil trških pravic leta 1443, ampak že pred letom 1332. Leta 1443 so mu bile le znova potrjene. Leta 1256 se torej pod označbo Gutenhage pojavlja strelski dvorec, ki je nastal pred letom 1160, ko je tu blizu še potekala madžarska meja.

— Jamnik. Avtor predvideva dva gradova, starega izpred leta 1337 na hribu blizu jame in mlajšega pod njim, ki je nastal blizu grajske cerkve sv. Pankracija iz leta 1342. Gornji grad je moral propasti po letu 1477, spodnji pa je obstojal do 19. stoletja, cerkvico so razstrelili celo šele leta 1911.

— Kamnica. Castrum ad Lapidem izpred leta 1220 se nanaša na lokacijo pri Radljah in ne na Kamnico. Tu je obstajal spanheimski dvor že v 11. stoletju. Okoli leta 1200 si je Leopold Limbuški postavil na šentpavelski zemlji grad, a se je moral proti odškodnini umakniti. V poznejših stoletjih je tu obstajalo več dvorov in pristav: šentpavelski upravni dvor, Hengsbaški, Schweighartov, Radtov (od leta 1608 šentlamberški), Rotenberški, Žabji, Gankersbaški, dvor v Krivcu, Rotenturm itd.

— Kozje je bilo leta 1130 v posesti krške škofije in ne samostana.

— Kozjerep ni bil pri Tinjah ampak nad Framom. Mariborčan Henrik Kozjerep iz leta 1372 ni nujno v zvezi z grajskimi razvalinami, omenjenimi leta 1296.

— Krčevina. Dvor iz leta 1342 spada v kategorijo primestnih dvorov, ki jih je bilo precej okoli naših srednjeveških mest.

— Kunšperk. Pilštanjski grof Engelbert ni historična oseba, zato ga tudi ne moremo smatrati za prvega savinjskega mejnega grofa že pred letom 980.

— Landek. Po imenu sodeč stara vendar ne točno določljiva fevdalna lokaliteta, s katero nima omemba iz leta 1708 nobene zveze, ker se nanaša na Lindek, vulgo imenovan tudi Landek.

— Laško. Tu vlada rahla lokacijska nejasnost. Stari grad je stal na mestu sedanjega Tabora že leta 1265, a so ga v začetku 14. stoletja prezidali. Novi grad, ki se omenja leta 1328 in 1338 kot neue vest Tyuer pa je stal blizu cerkve ob robu takratne naselbine. Uničili so ga Celjani. Leta 1524 in 1621 so še obstajali njegovi ostanki, imenovani Amthaus, ki so ležali blizu tržnega prostora v obsegu povečane naselbine. Valvasorji so si po letu 1554 uredili novo upravno poslopje, grofje Vetter von der Lilie pa so med leti 1676—1678 zgradili sedanjo graščino na mestu 4 porušenih trških hiš.

— Lemberg ni bil svobodna posest Žovneških, ampak njihov krški fevd, ki so ga imeli že pred letom 1235 (letnica 1144 je dvomljiva). Leta 1438 je bil uničen in njegova gosposčina leta 1479 združena z zbelovsko.

— Limbuš. V okolici vasi stoji vrsta dvorov, zidanic in kleti, ki so večinoma iz 1. polovice 19. stoletja.

— Lindek, ki se prvič omenja leta 1264, je leta 1331 kupila krška škofija, s čemer je postal njen fevd.

— Ljubnica. Ostanek stolpa med Vitanjem in Stranicami. Avtor ta stolp povezuje z onim, ki ga je Vitovec uničil leta 1438 zu Weittenstein. To pa je sporno. Glej opombo pri Vitanju.

— Ljutomer. Ker je bilo ljutomersko ozemlje odvzeto Madžarom šele okoli leta 1200, so vse starejše omembe dvomljive. Trdni letnici sta šele leti 1221 in 1242.

— Lušperk je prišel šele z nakupom leta 1331 v last krške škofije, s čemer je postal njen fevd.

— Maribor. Vse omembe Mariborskih gospodov pred letom 1185 so vprašljive. Grajske razvaline so leta 1784 porabili za obnovo Betnave. V mestu sta bila 2 srednjeveška dvora, zahodni in severovzhodni. Zahodni je nastal verjetno že v 12. stoletju, saj se označba »de oppido superiori« iz leta 1185 lahko nanaša le nanj ali na naselbino ob njem. Sedanji mestni grad je dobil ogalne stolpiče že pred prezidavami grofov Khiesslov po letu 1620 oziroma njihovih adoptirancev baronov Zwicklov po letu 1657. Da bi stopniščni rizalit iz let 1747 do 1749 zgradil Janez Fuchs ni mogoče, ker je šele po letu 1755 prišel v Maribor.

— Melje je bilo šentpavelska last, ki so jo imeli med leti 1192 in 1217 v fevdu meljski gospodje z bližnjega gradu Thannhofs, nato pa Ivanovci do leta 1800.

— Muretince so zgradili velikonedeljski križniki po letu 1652.

— Ormož sestavljajo 3 dvonadstropni in vzhodni enonadstropni domestikalni trakt. Po avtorju naj bi bil južni trakt s prizidkom iz 2. pol. 13. stoletja,

ostalo pa naj bi nastalo v teku 14. stoletja okoli pravokotnega dvorišča. Vse kaže, da je stolp iz sredine in južni trakt iz konca 13. stoletja, ostali trakti pa iz konca 15., 16. in 18. stoletja.

— Pakenštajn. Interpretacija izraza Turm und Hof kot ene same stavbe, opredeljene po značaju kot stolp in po pravnem statusu kot dvor je napačna. V našem primeru gre za sestavo zidanega stolpa ter enakega ali lesenega dvora, saj pojem dvor (Hof) ni samo pravnega, ampak tudi tehničnega značaja.

— Pilštanj. Pojav Engelberta in Tute leta 963 in 980 je zgodovinsko nedokazan. Glej opombo pri Kunšperku. Grad so leta 1515 poškodovali kmetje, leta 1570 pa ga je prezidal krški škof Urban Sägstetter.

— Podčetrtek. Po avtorjevem mnenju je prvotni grad v sestavu sedanjega iz let 1612—1625 z izpostavljenim opazovalnim stolpom nad seboj, po mojem pa je prvotni grad stal nad sedanjim, bil poškodovan v madžarski vojni in ob kmečkem uporu leta 1515, nakar je bil pod njim zgrajen sedanji grad, ki so ga Tattenbachi med leti 1612—1625 obnovili in povečali, obnavljali pa so ga tudi še Attemsi po letu 1782 in 1874.

— Podgrad pri Vranskem. Izraz villa iz leta 1257 zagotovo ne pomeni dvora ampak vas, purch pa grad, torej imamo opraviti z vasjo Gradom (Podgradom). Grad je stal na Taboru na mestu poznogotske Hieronimove cerkvice, ki se prvič omenja leta 1534. Dvor pod njim se pojavi leta 1376, ter se leta 1426 omenja kot curia zu Podgor. Grad na Taboru je kmalu propadel, sedež gosposke pa se je preselil v dvor Podgrad. Sedanja graščina še hrani stavbne elemente iz 16. stol.

— Podsreda. Avtor uporablja napačno oznako za višjo stopnjo sodišč. To niso bila deželna (tako je bilo samo v Gradcu), ampak deželska sodišča. Izvajati ime Herberch kar iz karolinške utrdbe je pretirano. Gotovo pa izvira iz zaveščenosti, ki je toč mimo vodila iz Pilštanja proti Kunšperku in Brestanici. Pri tem ne smemo spregledati tudi prastare božje poti na bližnji Stari sveti gori. Podsreda je bila krški fevd vse do leta 1486, ko so si jo prisvojili deželni knezi.

— Pogrenja. Predlagam, da bi za zgodovinsko tako važen grad namesto krajevnega imena uporabljali grajsko ime Tranek ali Dranek (v nasprotju z Dravinjekom pri Tržcu). V 1. pol. 12. stoletja ni bil last mariborskega škofa, ampak grofa Bernarda. Kralj Bela IV. ga je dal lahko v najem leta 1255 in ne 1245 (repertorij štubenberških arhivalij iz 1467), saj je bil v posesti Štajerske med leti 1254 in 1260. Grad je stal nasproti salzburškega Vidma, vendar je bil deželnoknežja last, ker je nastal na osvojenem madžarskem ozemlju vsaj na začetku 12. stoletja.

— Polzela. Polzelski gospodje nastopajo med leti 1170 in 1263 kot fevdniki gospodov de Ort. Župnija je nastala pred letom 1256, komenda pa je obstajala med leti 1323 in 1779.

— Prebold. Avtor postavlja nastanek sedanje graščine v leto 1634, vendar je po elementih v kleti sodeč, v osnovi še iz 16. stoletja.

— Ptuj. Večkrat omenjeni superintendent ni Teobaldi, ampak Tebaldi, zahodni stolp ni Smodniški, ampak je Stari, Smodniški pa je stal nizbrežno pod njim. Glede gradbene zgodovine gradu je avtorjeva razlaga preveč zgledovana po Baševi oziroma po grajskem kompleksu v Brežah (F. Baš: Mali grad v Ptuj. ZČ 4/1950). Lokacija tako imenovanega Malega gradu na zahodni planoti (Tur-nirski prostor) se mi slejkoprej ne zdi verjetna, razen če so njegovo temeljno jamo (tako imenovano staroslovansko svetišče) ob arheoloških izkopavanjih pedantno očistili vseh gradbenih sledov, kar v 16. stoletju italijanski gradbeniki gotovo niso storili. Glede celotnega razvoja grajskega kompleksa glej moj sestavek: Poročilo o kulturnozgodovinskem delu in raziskavah v Pokrajinskem muzeju Ptuj za leta 1970—1974. ČZN NV 10/1974, p. 227—266).

— Pukštajn je kot andeška posest prešel leta 1251 v patriarško last, nato pa že pred letom 1361 pristal v rokah deželnega kneza.

— Rače. Grad v Račah je nastal med leti 1528 in 1533, glavni stolp nad prečnim traktom pa je dobil sedanjo obliko in visokost šele leta 1915. Nadstropen grad gotsko-renesančnega izvora, torej iz 1. in ne 2. pol. 16. stoletja, oklepa dve pravokotni dvorišči. Starejšega stolpastega jedra, kot meni avtor, nima, pač pa je bil barokiziran in tudi pozneje večkrat predelovan.

— Račji dvor je v vzhodnem traktu iz 17. stoletja, med leti 1733—1734 in 1776—1778 so ga povečali za južni stanovanjski in zahodni gospodarski trakt, severni pa je zamenjal starejšega lesenega šele leta 1865.

— Radlje. O mostu pri Vuhredu ne moremo govoriti, pač pa o brodu, ki se omenja že leta 1251. Grad je nastal v začetku 13. stoletja na šentpavelskem ozemlju, imenovanem Kamen. Castrum ad Lapidem iz okoli leta 1210 se leta 1216 omenja kot Marienberch in leta 1251 kot castrum Merenberch.

— Ravne. Avtor ugotavlja razlike med Vischerjevimi upodobitvami iz let 1678 in 1881, kar navaja k sklepu, da je grad med tema letnicama pogorel in bil v preprostejši obliki obnovljen.

— Reštanj. Avtor upravičeno opozarja na grajsko cisterno s filtrom iz prehodne romansko-gotske dobe, saj je v našem grajskem gradivu zelo redko ohranjena.

— Rotenturn v Slovenj Gradcu. Gradbeni razvoj tega gradu je drugačen, kot ga razlaga avtor, saj ni iz enega liva, kot to trdi. Gradbeno jedro gradu predstavlja mestno obzidje s kvadratastim stolpom, ki je presegal njegovo sedanjo višino. Verjetno je to stolp Ilije Schulthäuzingerja (1470—1483), h kateremu se je leta 1493 prenesla uprava gospodstva, postavila pristava in druga poslopja, nakar se je gradu že pred letom 1542 oprijelo ime Rotenturn. Ko se je leta 1595 sedež gosposke prenesel na Gradišče, se je razvoj Rotenturna upočasnil. Še leta 1681 stoji stolp precej samostojno in visoko presega spremne stavbe. Južni del sedanje graščine je iz 17. stoletja, severni del pa iz okoli leta 1700, ko so v južnega vdelali stopnišče in ga malo pozneje opremili z arkadnim hodnikom ter dodali še majhen prečni trakt. Leta 1755 so vso stavbo poznobaročno fasadirali in opremili s kamnoseško bogatim portalom z grbom grofov Kulmerjev.

— Roženberk. Oznaka dvor in stolp ne pomeni stolpastega dvora, ampak dvor s stolpom kot dvema posebnima stavbnima sestavinama.

— Slovenj Gradec. Gradu niso posedovali Weimer-Orlamünde, ampak Ažvini do okoli leta 1135, Spanheimi in Traungavi do leta 1192, Andechsi do leta 1251, patriarhi formalno do okoli leta 1425 in nato deželni knezi do leta 1587; cerkveno gosposko pa do leta 1164 belinjski samostan, do leta 1174 Traungavi, do leta 1228 Andechsi in nato do okoli leta 1425 patriarhi. V gradu s cerkvijo so sočasno prebivali fevdniki in župniki, ki so med leti 1228 in 1304 opravljali celo vice-domske posle. Svetna in cerkvena oblast sta se dopolnjevali, čeprav sta bili v različnem fevdnem odnosu. Cerkvena stavba je služila obema namenoma ter je šele po letu 1228 postala samo cerkev kot memorija za umrlim istrskim mejnim grofom Henrikom Andeškim. Za to govori tudi napis na portalu. Od prvotnega gradu je ohranjeno le pritličje glavnega stolpa s preko 3 m debelimi stenami in cerkev, v kateri so 3 gradbene faze: prvotna grajska iz 11. stoletja, ona patriarha Bertolda iz okoli 1230—1240 in obnovitvena po razdejanjih Turkov in Madžarov iz okoli leta 1493. Hugo Blotius ni potoval skozi Slovenj Gradec leta 1471 ampak leta 1571. Opomba 4 je historično napačna, saj je grof Bernard padel že leta 1147 in torej ni mogel voditi bojev s samostanom Belinje za posest cerkvene gosposke. Tudi se cerkev sv. Pankracija ne omenja prvič šele leta 1164,

ampak že okoli leta 1100. Kompleks na Gradu hrani zanimivo gradbenozgodovinsko problematiko, katere interpretacija pa presega vsebinski okvir recenzije.

— Slovenska Bistrica. Tudi z gradbenozgodovinsko razlago tega gradu se ne strinjam z avtorjem, ki ga datira v zgodnjo gotiko. Prvotni grad (leta 1311 burk) je januarja 1384 z Marijino kapelo vred pogorel. Njegov naslednik iz konca 14. stoletja je doživel med leti 1550 in 1568 obnovo ter prešel leta 1587 v privatne roke. Današnji grajski kompleks se je razvil iz treh enot: dvora-gradu, mestnega ogalnega stolpa in Massenbergovega, od 1478 Graslovega, od 1485 štatenberškega stolpa. Po turški opletnitvi leta 1532 so ogalni stolp in grad do leta 1568 obnovili, s tem da so prvega prezidali in dvignili, drugega izgradili v obliki južnega grajskega krila z okroglim jugovzhodnim stolpom, Graslov stolp pa skupaj z Anino kapelo zanemarili. Stal je blizu zahodnih mestnih vrat in je od okoli leta 1350 služil za bivanje gradnikov. Pozneje se je njegovo poimenovanje preneslo na jugozahodni mestni stolp, ki je v 19. stoletju služil kot grajska žitna kašča. Grad je bil sicer že v 14. stoletju vključen v mestni utrdbeni sistem, vendar ni zasedal celotnega severozahodnega mestnega kota. To se je zgodilo šele ob koncu 15. stoletja, ko so ga obdali z jarkom in obzidjem in v 2. pol. 16. stoletja, ko so ga ponovno utrdili in mu priključili južno predgradje. Šele ko je grad leta 1587 prešel v privatno posest in se s tem formalnopravno ločil od deželnoknežjega mesta, se je popolnoma osamosvojil. V 1. pol. 17. stoletja je grad dobil približno sedanjo obliko in velikost. Ko so ga dobili v posest Attemsi leta 1717, so ga velikopotezno barokizirali. Takrat je glavni portal iz 16. stoletja dobil svoje čelo, ki so ga doslej zmotno datirali v 1. pol. 17. stoletja. Datacija severnega trakta v zgodnjo gotiko zaradi ostanka polžastih stopnic je zgrešena, posebno ker podstrešje jasno dokazuje, da je ta trakt naslonjen na renesančno obnovljen severozahodni ogalni mestni stolp, ki je sicer od 17. stoletja dalje integralni del gradu, vendar pa se ga kot posebno stavbno gmoto jasno čuti v obeh nanj naslonjenih grajskih traktih (severnem in zahodnem, ki obsega tudi star vodnjak). Tudi niso gradu v 16. stoletju izzidali v obliki kastele in ga obdali z renesančnim obzidjem in stolpiči, pač pa je v tem stoletju nastal južni trakt z okroglim stolpom, medtem ko so ostali trakti nastali na mestnem in grajskem obzidju v 1. pol. 17. stoletja, sredi stoletja pa predgradje in sedanje grajsko obzidje z odprtimi stolpiči.

Podobna ugotovitev velja za jugozahodni mestni ogalni stolp, vulgo Graslov (enak je pred zadnjo vojno stal na jugovzhodnem mestnem ogalu in prvotno gotovo tudi na severovzhodnem ogalu), ki je v zasnovi sicer iz 1. pol. 14. stoletja, dejansko pa je renesančen iz 3. četrtine 16. stoletja, ter ga na ogalu krasi svitkasto okrašena ščitna kartuša s kombiniranim deželnim in mestnim grbom.

— Slovenske Konjice so bile do leta 1122 eppensteinske, do 1147 spanheimske in nato traungavske, babenberške itd. Zato Konjiški gospodje kljub občasni mogočnosti niso nikoli bili svobodni rod, kot meni avtor, v 14. stoletju pa so naglo propadli in okoli leta 1397 izumrli na Jamniku. Leta 1337 so jim sledili Viltuški, leta 1385 Devinski, leta 1399 Walsejski in leta 1466 deželni knez z upravniki in najemniki, dokler ga ni leta 1576 kupil Hans Khiessl.

— Soteska. Leta 1460 se omenja novi grad (haws) nasproti ostalinam starega (vest). Torej ne gre za gradbeno ali lokacijsko kontinuiteto, ampak za dva gradova, enega nad Škrlnovo domačijo, drugega morda na bližnjem Kjumberku.

— Studenice. Zofija Rogaska ni ustanovila hospitala in nato samostana leta 1237 in 1247, ampak leta 1229 in 1239. Gradu nad samostanom niso pozidali kmalu po nastanku samostana, ampak šele po turških opletnitvah samostana leta 1478 in 1494 ter kmečkem zavzetju samostana leta 1515, vendar pa pred letom 1542.

— Švarcenštajn. Vretenaste ali polžaste stopnice niso nujno gotske, saj jih srečamo tudi v 16. stoletju (Brežice), kot pomožne pa celo v 1. pol. 17. stoletja (Slovenska Bistrica).

— Thumersfelden, Štok ali Novi grad v Vuzenici nosi letnico 1658, vendar pa polžaste stopnice in lesen renesančen vhod na podstrežje kažeta na čas nastanka ob koncu 16. stoletja.

— Trappov stolp v Slovenj Gradcu se pojavi po sredi 14. stoletja kot Windischgrätzov, preide leta 1381 v posest Trappov, leta 1562 Hollenburgov, leta 1578 Gaisruckov, po letu 1687 pa se ne omenja več. Njegovo lokacijo je domnevati na jugovzhodnem mestnem ogalu v sklopu sedanje Lesnine poslovne stavbe.

— Turn pri Šoštanju je kašča iz 16. stoletja, predelana leta 1734 v sedanjo graščino.

— Turn v Brestanici ni pristava, ocenjena leta 1542 na 300 ft, ampak brestaniški spodnji ali mali grad iz 12. stoletja, kamor so se umikali gradniki ob nadškofovem obisku. V 16. in 17. stoletju je dosegel sedanjo obliko in velikost.

— Valdek. Adrijan Greissenegger ga je imel v zastavi med leti 1500 (ne 1550) in 1534.

— Vartenhajm. Dvor iz 15. stoletja, ki so ga Turki uničili leta 1532, nakar so ga obnovili kot račko pristavo, so porušili ob izgradnji mariborskega letališča pred nekaj leti.

— Vitanje. Stari grad se posredno omenja že leta 1107, neposredno leta 1140, Novi grad leta 1301, ko so ga krškim škofom izročili Strassburgi, curia episcopalis v trgu pa leta 1404. Leta 1439 naj bi Vitovec zavzel Turn v Ljubnici ne pa gradu v Vitanju (Thurn zu Weitenstein). Vendar verjetno ta domneva ni pravilna, saj je oznaka utrdbe lokacijsko jasna in se nanaša na Vitanje in ne na precej oddaljeno Ljubnico.

— Vojnik. Po letu 1241 deželnoknežji fevd, povezan z Miltenbergom, Zalcem in Žaženberkom. Uničen leta 1439. Njegova pristava v trgu se omenja leta 1524 kot razvalina. Grad je zgubil na pomenu po letu 1241, ko se je cesta dokončno preselila z rovske na polansko traso. V poznoromanski kapeli sv. Tomaža se je leta 1524 še maševalo.

— Vurberk. Relief plesačev iz okoli leta 1570 je v Pokrajinskem muzeju Ptuj in ne v Pokrajinskem muzeju Maribor.

— Vuzenica je bila najprej ažvinska, nato spanheimska, šentpavelska in od leta 1456 deželnoknežja z upravniki in najemniki, dokler je niso leta 1587 kupili Ammani in po par zamenjavah lastnikov leta 1663 radeljske dominikanke.

— Zgornja Polskava. Graščina kaže dve predbaročni gradbeni fazi. Prva, kateri pripada spodnji omet na fasadah in vežin križnogrebenasti obok, je še iz 16. stoletja, druga pa je iz časa njene obnove po letu 1635. Vischer nam jo kaže z njene vzhodne, vrtni strani, ki je opremljena z bifornim oknom, medtem ko je zahodno, glavno fasado členil plitev osrednji rizalit. Dietrichsteini so graščino med leti 1744 in 1756 povečali, povišali in barokizirali. Severno od nje je po letu 1635 nastala žitna kašča, ki jo je leta 1743 (ne 1747) zamenjala sedanja baročna stavba.

— Žovnek, ki se prvič izrecno omenja leta 1173, je v jedru iz 12. stoletja, v obodu pa iz zgodnje gotike, iz katere naj bi bil tudi mogočen jugozahoden okrogel glavni stolp z ostanki rebrasto obokane kapele in z zidnimi stopnicami. Grad je imel dve predgradji in propugnaculum, Dvorec v dolini pod razvalinami je iz leta 1816. Ima vhodni portal savinjskega tipa in v veži tri neogotske, na oslovski hrbet usločene portale.

QUELLEN ZUR NATIONALSOZIALISTISCHEN ENTNATIONALISIERUNGS-
POLITIK IN SLOWENIEN 1941—1945

VIRI O NACISTIČNI RAZNARODOVALNI
POLITIKI V SLOVENIJI 1941—1945

Milan Ževart*

Mariborska založba Obzorja je založila že precej del o okupaciji in narodno-osvobodilni vojni na Slovenskem, med temi tudi izjemno pomembno delo dr. Tonea Ferenc o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji, ki ga bomo še omenili. Založila pa je tudi dva obsežna zbornika virov o nacističnem nasilju na Slovenskem 1941—1945: zbornik virov o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji (Maribor 1980), o katerem poročamo, in zbornik Poslovilna pisma žrtev za svobodo (prva izdaja tega zbornika je imela naslov Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski). Končno je tudi knjiga Koncentracijsko taborišče Auschwitz — Birkenau (Oswiecim — Brzezinka), ki sta jo skupaj izdali založba Obzorja in založba Borec v Ljubljani 1982. leta predvsem zbornik spominskih virov. Poleg sicer obsežne uvodne razprave o tem uničevalnem taborišču vsebuje namreč od str. 161—510 pričevanja in izjave naših ljudi, ki so bili v taborišču Auschwitz—Birkenau in so dočakali svobodo. Vire za zbornik, o katerem poročamo, je zbral in uredil dr. Tone Ferenc.

Med osnovne značilnosti fašistične okupacije v Sloveniji uvrščamo: ponovno razkosanje že prej razkosanega slovenskega narodnega ozemlja, aneksionizem in raznarodovanje. Dr. Tone Ferenc, ki je zbral in uredil vire za zbornik, je v kratkem uvodu v zborniku zapisal: »Fašistična okupacija Jugoslavije spomladi 1941 je še posebej zelo prizadela mali slovenski narod. Vsi trije okupatorji — nemški, italijanski in madžarski — so ga namreč obsodili na smrt. Nameravali so ga uničiti kot etnično enoto in nemški okupator je bil pri tem najnačrtnejši, najnestrpnejši, najtemeljitejši in najdoslednejši. Njegov raznarodovalni program je imel tri bistvene prvine: množično izganjanje Slovencev, množično naseljevanje Nemcev in naglo ter popolno ponemčenje dežele in ljudi, ki bi še ostali doma. Vendar svojih načrtov ni uspel uresničiti do kraja, ne samo zaradi spremenjene vojne sreče, ki mu je vedno bolj kazala hrbet, temveč tudi zaradi vedno močnejšega osvobodilnega boja slovenskega naroda in drugih jugoslovanskih narodov pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije.« S tem je dr. Ferenc zelo strnjeno označil vsebino teme, ki jo obravnavajo v obsežnem zborniku (715 str.) Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941 do 1945 (odslej zbornik) objavljeni viri.

V zborniku je objavljenih 323 virov iz naših in inozemskih arhivov, iz okupatorjevih uradnih listov in drugih službenih publikacij in iz okupatorjevih

* Dr. Milan Ževart, izredni profesor, Muzej narodne osvoboditve Maribor.

časnikov. Od tega je 273 virov objavljenih po dokumentih v arhivih, 50 pa po objavah v okupatorjevih službenih publikacijah in časnikih. Po izvoru je velika večina objavljenih virov neposredno nemških (318). Gre torej predvsem za zbornik virov, ki so nastali pri načrtovalcih in izvajalcih nacistične raznarodovalne politike na Slovenskem. Stirje dokumenti so nastali pri delegaciji Nezavisne države Hrvaške pri preselitvenem štabu Spodnja Štajerska. Gre za tri njena poročila in en memorandum (št. 88, 103, 119 in 138). Eden od objavljenih dokumentov (št. 311) pa je ukaz štaba IV. operativne cone NOV in POS vsem štabom njegovih bataljonov dne 9. junija 1943 o akcijah, ki naj dezorganizirajo okupatorjev aparat in onemogočijo ponemčevanje slovenskega življa. Ta edini v zborniku objavljeni dokument partizanskega izvora seveda ne more širše osvetliti neposredne in posredne dejavnosti narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda proti ponemčevanju. Dejansko je narodnoosvobodilni boj na Štajerskem, Gorenjskem in Koroškem bil vedno tudi boj proti ponemčevalnim prizadevanjem nacističnega okupatorja, in to zelo uspešen. O tem pričajo tudi nekateri nemški dokumenti v zborniku. Dr. Ferenc je navedeni dokument vsekakor uvrstil v zbornik zato, ker vsebinsko neposredno priča o akcijah narodnoosvobodilnih enot proti ponemčevanju.

O obsežnem delu, ki ga je avtor zbornika opravil pri iskanju in zbiranju gradiva za zbornik in za svoja druga dela o okupacijskem sistemu in o nacistični raznarodovalni politiki na Slovenskem, priča tudi podatek, da so v zborniku objavljeni dokumenti, ki jih je dr. Ferenc našel v 16 jugoslovanskih in inozemskih arhivih in drugih ustanovah, ki hranijo arhivsko gradivo. V Sloveniji in tudi Jugoslaviji največ gradiva o temi, ki jo zajema gradivo v zborniku, hranita arhiva Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (odslej AIZDG) in Muzeja narodne osvoboditve Maribor (odslej AMNOM). Poleg teh dveh arhivov hranijo dokumente, ki so objavljeni v zborniku, v Jugoslaviji še: Arhiv SR Slovenije, arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja in arhiv Republiškega sekretariata za notranje zadeve (navedeni arhivi so v Ljubljani), Muzej revolucije v Celju, Arhiv Jugoslavije v Beogradu, arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu in Historijski arhiv v Zagrebu. Trije dokumenti, ki so bili tedaj, ko jih je dr. Ferenc že pred dolgimi leti proučeval v Pokrajinskem arhivu v Mariboru, so sedaj v AMNOM (št. 2, 9 in 218). Zunaj Jugoslavije pa so v zborniku objavljeni dokumenti v Zveznem arhivu v Koblenzu, Političnem arhivu zunanjega ministrstva Zvezne republike Nemčije v Bonnu, Nemškem osrednjem arhivu v Potsdamu (Nemška demokratična republika), v Berlinskem dokumentacijskem centru, en objavljen dokument pa je iz arhiva v Varšavi. Dvajset dokumentov je Ferenc objavil po mikrofilmih, ki jih je dobil iz Nacionalnega arhiva v Washingtonu. Gre za mikrofilme nemških dokumentov, ki so jih po vojni odpeljali v ZDA. Če upoštevamo posamezne arhive, potem je nad polovico virov, ki jih je dr. Ferenc uvrstil v zbornik, v Zveznem arhivu v Koblenzu, v AIZDG in v AMNOM. Iz nekaterih arhivov je v zborniku objavljenih le malo virov: le po eden, dva, trije ali štirje. So pa dokumenti, ki niso hranjeni le v enem arhivu. Značilno je, da v zborniku ni virov iz avstrijskih arhivov oziroma iz arhivov v Gradcu in Celovcu. Ti arhivi so za obdobje, ki ga obravnava zbornik, zaprti in ni nam znano, kaj hranijo o nacistični raznarodovalni politiki na Slovenskem. Vse objavljene vire je avtor zbornika opremil z znanstvenim aparatom, ki dokumente pojasnjuje, dopolnjuje in jih vsebinsko povezuje.

Od 323 objavljenih virov jih deset ni nastalo v letih, ki jih navaja naslov zbornika (1941—1945). Na začetku je objavljenih 9 dokumentov (spomenic in dopisov) iz 1940. leta, ki pričajo o nemških imperialističnih ozemeljskih zahtevah v Sloveniji. V zvezi s temi so že pred napadom na Jugoslavijo potekale tudi

stvarne priprave za zasedbo slovenskih pokrajin in za njihovo ponemčenje. Tako so med drugim, ko so 1940. leta v Inštitutu za jugovzhodno nemštvo v Gradcu načrtovali bodočo upravno razdelitev Spodnje Štajerske, pri tem upoštevali tudi nacionalnopolitične razloge oziroma načrte za ponemčenje dežele (glej dok. št. 9). Iz prvih devetih objavljenih virov je razvidno, da so nacisti 1940. leta predvideli več različic za novo mejo Nemčije na slovenskem ozemlju (več o tem glej: Tone Ferenc, Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940, Zgodovinski časopis XIX/1975, št. 3-4, str. 219—246). Lahko trdimo, da pomeni prvih devet objavljenih dokumentov v zborniku zelo smotrni in za razumevanje nacistične raznarodovalne politike na Slovenskem po zasedbi in razkosanju Jugoslavije potreben uvod. Po trije od teh devetih dokumentov so nastali v Gradcu (v Inštitutu za jugovzhodno nemštvo), v Celovcu in v Berlinu. Vir, ki je v zborniku objavljen pod št. 323, je nastal v preiskovalnem zaporu pri nas po osvoboditvi. Gre za pričevanje dr. Helmuta Glaserja o delovanju preselitvenega štaba na zasedenem območju Koroške in Kranjske. Glaser je bil 1941. leta štabni vodja omenjenega preselitvenega štaba. Vsi ostali objavljeni viri so nastali od začetka aprila 1941 do konca septembra 1944. Zajemajo še torej čas po kapitulaciji Italije. Po času nastanka pa je velika večina objavljenih virov iz časa od aprila 1941 do konca 1942, in to 278, kar je v zvezi s problematiko, ki jo obravnava zbornik, razumljivo. Iz let 1943 in 1944 je torej v zborniku 35 virov.

V zborniku so viri o nemški okupaciji v Sloveniji in o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji: oboje je namreč med seboj tesno povezano, saj je bila glavna naloga okupatorjeve civilne uprave pri nas uničenje slovenskega naroda kot etnične enote. Viri o okupaciji pojasnjujejo predvsem tista vprašanja okupacijskega sistema, ki so povezana z izvajanjem nacistične raznarodovalne politike. Velika večina virov pa neposredno priča o raznarodovalnih prizadevanjih in ukrepih nacističnega okupatorja.

Precej objavljenih virov je takih, ki zajemajo vse slovensko etnično ozemlje, največ pa takih, ki pričajo o nacistični raznarodovalni politiki na slovenskem Štajerskem, v delu Dolenjske (pas ob Savi), na Gorenjskem in na območju jugoslovanske Koroške. So pa v zborniku tudi viri o raznarodovalnih ukrepih v zamejski slovenski Koroški in med drugim o izgonu slovenskih družin aprila 1942. leta (glej dok. št. 214, 216, 217 in 219). Končno so v zborniku viri o nemškem okupacijskem sistemu in o nacističnih ciljih v tistih slovenskih pokrajinah, ki jih je po koncu prve svetovne vojne in po zlomu stare Jugoslavije zasedla Italija, po njeni kapitulaciji septembra 1943 pa Nemčija. Nemška zasedba teh pokrajin zaradi narodnoosvobodilnega boja seveda ni mogla biti popolna.

Za tisti del Slovenije, ki si ga je Nemčija prilastila aprila 1941, viri v zborniku pričajo predvsem o izganjanju Slovencev in naseljevanju Nemcev in o drugih prizadevanjih in ukrepih za ponemčenje dežele in slovenskega prebivalstva, ki je še ostalo doma. Med drugim so v zborniku viri o ponemčevanju v otroških vrtcih in šolah in seveda o ponemčevalni dejavnosti Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze. Precej virov govori o spreminjanju oziroma ponemčevanju zunanjega videza slovenskih pokrajin, in to o ponemčenju javnih napisov in krajevnih imen, o ponemčenju imen in priimkov, o dejavnosti ukinitvenih komisarijev za društva, organizacije in zveze, o uničevanju slovenskih knjig, o plenjenju naših kulturnih dobrin in še o drugih ponemčevalnih dejanjih nacističnega okupatorja.

Če upoštevamo posamezne slovenske pokrajine, je v zborniku veliko virov za območje Spodnje Štajerske (okrog 150). Če pa upoštevamo posamezne ponemčevalne ukrepe, so v zborniku močno zastopani viri o izganjanju Slovencev in doseljevanju Nemcev.

Posebej je treba omeniti tiste dokumente v zborniku, ki pričajo predvsem o zločinih nacističnega okupatorja v zvezi z njegovim bojem proti narodnoosvobodilnemu gibanju v letu 1942, ko je nacistično nasilje na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem doseglo vrhunec. Hudi zločini, ki jih je zagrešil okupator v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju, pa so bili močno povezani z nacistično raznarodovalno politiko, z uničevanjem slovenskega naroda. Gre za 13 dokumentov iz 1942. in 4 iz 1943. leta, ki govore predvsem o kruti usodi svojcev tistih sodelavcev in organizatorjev narodnoosvobodilnega gibanja, ki jih je okupator usmrtil na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem in družin partizanov. V navedenih dokumentih so tudi podatki o »ukradenih otrocih«, kot je poimenoval pokojni Stane Terčak otroke, ki so jih nacisti po aretacijah družin usmrčenih sodelavcev narodnoosvobodilnega gibanja odvzeli svojcem in jih po rasnem pregledu določili za ponemčenje. Je pa v zborniku tudi dokument oziroma povelje o uničenju treh vasi na Gorenjskem v letu 1942, o usmrtni in o odgonu njihovih prebivalcev (Hrastnik, Kokra in Sovodenj). Avtor je pri ustrezni opombi navedel še osem vasi, ki jih je nacistični okupator v juliju in avgustu 1942 požgal na Gorenjskem in pri tem pobil moške stare nad 15 let, ostale pa izselil. Navedel je tudi, da je bilo še več zaselkov tako uničenih, ne da bi okupator to objavil z razglasi.

Dr. Ferenc je za objavo v zborniku zbiral in izbral vire po temeljitem premisleku in tako le-ti pričajo o vseh bistvenih raznarodovalnih ukrepih. Zelo nazorno pričajo o tem, da so nacisti slovenski narod obsodili na smrt in o tem, kako so hoteli to obsodbo uresničiti. Dokazujejo za nas zelo pomembna dejstva in med drugim zelo velik obseg deportacij Slovencev in naglico pri izvajanju le-teh in o tem, da je okupator hotel v zelo kratkem času povsem uresničiti svoje ponemčevalne načrte. Nacisti so to hoteli opraviti v presenetljivo kratkem roku in še zlasti kratek rok so določili za ponemčenje Spodnje Štajerske. Ta dežela naj bi bila povsem ponemčena kar v obdobju treh do petih let. Za večino Gorenjske — del te pokrajine je bil v okviru Spodnje Štajerske — pa so bili nacisti, ki so tam izvajali raznarodovalno politiko, tudi zaradi izkušenj na Koroškem, le malo previdnejši glede roka za ponemčenje dežele. V objavljenih virih je tudi dosti podatkov o razmerju med nacistično ponemčevalno politiko in odnosom prebivalstva do okupatorja in o tem, kako je narodnoosvobodilni boj oviral, razbijal in onemogočal delovanje ponemčevalnih ustanov in organizacij in tudi naseljevanje Nemcev.

Morda se bo kdo le vprašal, zakaj je avtor uvrstil v zbornik ta ali oni dokument. Na enem primeru naj prikažemo premišljenost izbora tudi v primeru, ki bi utegnil biti za koga vprašljiv. V zborniku so objavljene tudi odredbe obeh šefov civilne uprave o uvedbi vojaške obveznosti in državne delovne službe na Spodnjem Štajerskem (marca 1942) in Gorenjskem (julija 1942). Vsekakor so te odredbe tesno povezane z vprašanji okupacijskega sistema, a morda bi kdo pomislil, da niso v neposredni zvezi s ponemčevalno politiko. Toda tudi nemška mobilizacija je po okupatorjevih zamislih sodila med ponemčevalne ukrepe, kar je med drugim razvidno iz poročila komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem iz novembra 1941, ki je tudi objavljeno v zborniku (dok. št. 178) in v katerem je zapisano, da bodo vpoklici v državno delovno službo in v nemško vojsko bistveno pripomogli k ponemčenju. Štajerski vladni predsednik pa je na štabnih razgovorih v začetku 1942. leta trdil v zvezi s pripravami na nemško mobilizacijo, da bo z njo odstranjenih precej nemirnih elementov iz Spodnje Štajerske.

Govoril sem o premišljenem izboru virov. Drugo, kar pa je treba tudi naglasiti, je to, da je dr. Ferenc dosledno in zgledno upošteval načela znanstvenega objavljanja zgodovinskih virov in v skladu s temi načeli in tudi z namenom

oziroma poslanstvom zbornika obdržal jezik virov. Če izvzamemo tri dokumente v hrvaškem jeziku (eden od štirih objavljenih dokumentov delegacije NDH pri preselitvenem štabu Spodnja Štajerska je v AMNOM ohranjen v nemščini) in enega v slovenščini, so vsi v zborniku objavljeni viri v nemščini.

Navedeni dve bistveni kvaliteti zbornika sta sad Ferenčevega dolgoletnega prizadevnega zbiranja in proučevanja virov in okupacijskih sistemov pri nas ter raznarodovalne politike na Slovenskem v letih 1941—1945. Predvsem je treba povedati, da je zbornik virov o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji pripravil najboljši poznavalec te problematike pri nas. Iz te teme je 1965. leta doktoriral, leta 1968 pa pri založbi Obzorja izdal obsežno in temeljito monografijo z naslovom Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941—1945, ki je bila uvrščena v problemski del Knjižnice NOV in POS. Slovenska izdaja je v knjigarnah kmalu pošla. Leta 1979 je založba Partizanska knjiga izdala to delo v srbohrvaščini (Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945). Ko sem pred objavo Ferenčeve monografije o nacistični raznarodovalni politiki za uredniški odbor Knjižnice NOV in POS o njej napisal poročilo, sem poudaril, da je name napravila izredno velik vtis avtorjeva širokotežnost in temeljitost pri zbiranju in obravnavanju virov. Poudaril sem tudi, da o temeljitosti dela priča obsežen znanstveni aparat, ki ima kar 1934 opomb. Monografija temelji predvsem na virih, na veliki množici virov. V poročilu sem navedel tudi, da gre za izjemno kvalitetno in pomembno delo. Po izidu monografije je njen avtor še naprej iskal nove vire in pregledal gradivo še v treh tujih oziroma nemških arhivih in našel pomembno gradivo vrhovnih upravnih ustanov tretjega rajha. Poleg navedenega temeljnega dela o nacistični raznarodovalni politiki je dr. Ferenc objavil pri nas in drugje vrsto razprav in člankov o tej temi in o okupacijskem sistemu pri nas, kar je delno razvidno tudi iz seznama literature med prilogami na koncu zbornika. Med drugim je že 1963. leta izšla v francoščini njegova razprava o nacističnem okupacijskem sistemu v Sloveniji (*Le système d'occupation des nazis en Slovénie, v: Les systèmes d'occupation en Yougoslavie*, Beograd 1963, str. 47—133). O okupacijskih sistemih in ponemčevalni politiki na Slovenskem je imel dr. Ferenc tudi več referatov na znanstvenih posvetovanjih. Z nacistično raznarodovalno politiko pa nas je dr. Ferenc seznanjal tudi z muzejskimi razstavami. Predvsem je treba omeniti, da je avtor vsebinsko tehtne in tudi oblikovno lepo urejene stalne razstave o slovenskih izgnancih na gradu v Brestanici.

Treba je povedati tudi tole: ko je dr. Ferenc začel pripravljati zbornik virov o nacistični raznarodovalni politiki, je že imel velike izkušnje pri objavljanju dokumentov. Lahko rečemo, da se od slovenskih zgodovinarjev okupacije in narodnoosvobodilnega boja s tem največ ukvarja. Objavil je tudi nekaj tehtnih poročil o zbornikih virov. Bil pa je dr. Ferenc tudi arhivski delavec. Pridobil si je torej veliko praktičnih izkušenj in teoretičnih spoznanj za objavljanje virov.

Kljub temu, da je dr. Ferenc sam obdelal osnovno temo, o kateri govori gradivo v obravnavanem zborniku, pa bo ta zbornik temelj za nadaljnja proučevanja nacistične okupacije in njene raznarodovalne politike.

Če bi na koncu skušal na kratko oceniti pomen zbornika še z enega zornega kota, moram reči zlasti tole: kljub naši razmeroma obsežni in tudi kvalitetni literaturi o okupaciji in o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem in tudi o nasilju in zločinih fašističnih okupatorjev pri nas, je to zunaj Jugoslavije pre-malo znano in v tuji literaturi ni dovolj upoštevano. Pogosto v tej literaturi be-remo o nacističnem zločinu v vasi Lidice blizu Kladna na Češkem junija 1942 in v francoski vasi Oradour v departmaju Haute-Vienne junija 1944. In prav je, da beremo. Toda skoraj ničesar ne najdemo v tuji literaturi o požganih in porušeni vseh na Slovenskem, o ljudeh, pobitih v teh vaseh in o drugih zlo-

činih fašističnih okupatorjev pri nas. Nacistična raznarodovalna politika na Slovenskem je bila kot celota velik zločin in zbornik virov o njej bo zaradi objave virov v izvirnem jeziku omogočil, da bodo tuji raziskovalci lahko proučevali tisto dejavnost nacističnega okupatorja pri nas, ki je bila povezana z njegovimi ponemčevalnimi prizadevanji in tudi tiste okupatorjeve ukrepe in zločine, ki so bili hkrati povezani z njegovim bojem proti osvobodilnemu gibanju slovenskega naroda in z njegovo ponemčevalno politiko.

Upoštevač pošlanstvo zbornika zunaj, bi morda kdo želel, da bi dr. Ferenc na začetku zbornika zgoščeno prikazal cilje, bistvo in metode nacistične raznarodovalne politike pri nas in zločine nad slovenskim narodom pri izvajanju te politike, in pisal o boju narodnoosvobodilnega gibanja proti okupatorjevim raznarodovalnim prizadevanjem. Pri virih z zelo neresničnimi trditvami, ki pa so jim nacistični oblastniki pri nas tudi verjeli, ker so bili ujetniki svojih nazorov in svoje propagande ter svojega tolmačenja zgodovine in narodnostnih razmer, bi si morda želeli pri opombah širše kritične ocene takih trditev in podatkov. Dr. Ferenc se je odločil, kot je povedal v uvodu, prepustiti besedo virom in ne vsiljevati svojih ali drugih ocen. Morda je tako prav. Objavljeni viri bodo sami po sebi tujim raziskovalcem veliko povedali. Ne bo se jim npr. treba posebej truditi, da bodo ob trditvah o nemškem značaju Spodnje Štajerske, ki jih najdemo v objavljenem gradivu v tem zborniku, spoznali njihovo tedencioznost ob podatku, ki ga tudi najdemo v dveh v zborniku objavljenih virih okupatorskega izvora, da od 72.000 osnovnošolskih otrok na Spodnjem Štajerskem le 0,6 % oziroma 432 otrok obvladuje nemščino v besedi in pisavi (glej vira št. 178 in 190). Navedeni podatek velja za leto 1941 oziroma za stanje v začetku delovanja nemškega šolstva na Spodnjem Štajerskem. Dr. Helmut Carstanjen, nacionalnopolitični referent v zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze, pa je v svojem članku iz aprila 1943 navedel, da je po nemški zasedbi na Spodnjem Štajerskem obvladovalo nemščino 0,97 % šoloobveznih otrok (glej vir št. 303). Končno je dr. Ferenc tuje raziskovalce v zborniku opozoril tudi na našo literaturo. Znanstveni aparat pri objavljenih virih pa jih bo pritegnil s svojo temeljitostjo.

Vire, ki so objavljeni v zborniku, je avtor razporedil po časovnem zaporedju njihovega nastanka. Tako razporeditev sta narekovala njihova raznovrstnost oziroma to, da posamezni viri obravnavajo več vprašanj in zato tematska ali pokrajinska razvrstitev gradiva ni prišla v poštev. Urednikove opombe vire, ki obravnavajo ista vprašanja, povezujejo, orientacijo po objavljenem gradivu pa omogočajo tudi kazala na koncu zbornika, in to imensko, krajevno in stvarno.

Poleg navedenih kazal je dr. Ferenc na koncu dodal še shematični prikaz nacističnih uradov in štabov, ki so bili povezani z izganjanjem Slovencev, po stanju iz leta 1941 in iz začetka avgusta 1942, in to z imeni njihovih vodij in vodij referatov. Dodal je tudi prikaz zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze in njenih okrožij z imeni funkcionarjev in vodij uradov ter okrožij, in to po stanju konec 1941. leta. V dodatkih so še: skici razkosanja slovenskega ozemlja 1941. leta in izselitvenega pasu ob Savi in Sotli, seznam činov v SS s primerjavo s čini v nemški vojski, seznam oziroma izbor literature in seznam oziroma pojasnila kratic. Na koncu zbornika pa je objavil tudi 28 fotografij nacističnih funkcionarjev, ki so bili povezani z izvajanjem ponemčevalne politike na Slovenskem.

Tudi ob obravnavanem zborniku ponovim to, kar sem povedal o Ferencu v monografiji Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941—1945: taka dela nastanejo le, če avtorju ni žal truda in časa, če dela z dobro metodo in če je s srcem pri stvari.

V S P O M I N

TRETJE SPOMINSKO OBELEŽJE PROFESORJA
FRANJA BAŠA

Pred kratkim se je slovenska znanstvena in kulturna javnost ponovno, hvaležno in z globokim priznanjem oddolžila spominu in bogatemu življenjskemu delu profesorja Franja Baša. Ob 60. letnici Geografskega društva Slovenije, katerega soustanovitelj je bil v mladih letih tudi Franjo Baš, so mu njegovi ožji stanovski tovariši odkrili spominsko ploščo v njegovem rojstnem kraju v Kamenčah pri Braslovčah v Savinjski dolini.

14. novembra 1982 je bila deževna nedelja po vsej Sloveniji. Vode so povsod močno narasle. Tudi v Spodnji Savinjski dolini so mnogokje prestopile bregove. Na mnogih travnikih in njivah je stala voda, na bližnjih višjih obronkih je padel že prvi sneg. Tako je prijazno in lepo obdelano pokrajino pokrivala strnjena odeja deževnih oblakov vse počez. Domačija prof. Franja Baša, kjer gospodari danes njegov nečak, je v bistvu nespremenjena. Visoko pritlična rojstna hiša, tipičen savinjski hlev in kozolec s sadovnjakom ob robu nizke terase z lepim pogledom na široko obdelano polje. Žal ga kazijo številne nove, razstresene stanovanjske hiše, znak nagle preobrazbe nekdanje enotne agrarne pokrajine.

Pod napuščem rojstne hiše in streho sosednjih gospodarskih poslopij so vedrili in prisostvovali odkritju številni domačini, šolska mladina in mnogi udeleženci iz širše celjske regije, Ljubljane in Maribora. Bilo je doživeto slavlje. Bil je to praznik ne samo domačega kraja in sosednjih Braslovč, temveč celotne žalske občine. Odprl ga je predsednik Geografskega društva Slovenije dr. J. Kunaver. Spominsko ploščo pa je odkril Bašev ožji stanovski tovariš dr. R. Savnik, ki je podal ob tem nekaj zanimivih osebnih spominov na slavljenca. Celovitejšo podobo življenjske poti prof. Franja Baša, njegov lik, njegovo bogato raziskovalno, kulturno, organizacijsko in mentorsko vlogo pa je razgrnil pred zbranimi poslušalci podpisani. Slavje so z deklamacijami in čitanjem odlomkov obogatili tudi učenci braslovške šole, ki jo je v rosnih letih obiskoval tudi mladi Franjo Baš, ter domače pevsko društvo. Predsednik krajevne skupnosti se je v kratkem nagovoru vzradoščeno zahvalil geografskemu društvu, ki je bilo pobudnik odkritja, ter s ponosom prevzel spominsko ploščo v čuvanje. Intimno srečanje, bogata vsebina in toplo vzdušje ob odkritju spominske plošče je bilo kljub slabemu vremenu slovesno in prisrčno.

O Baševem znanstvenem, raziskovalnem in kulturnem delu je že mnogo zapisanega, in tu tega ne bi ponavljali. Podrobno je prikazan njegov življenjski lik in njegovo raziskovalno delo v 11 prispevkih v Baševem zborniku,¹ zlasti je v njem podal obsežnejši očrt njegovega življenja in nekaj spominov nanj Janko Glazer. Naj le sumarično, informativno omenimo, da obsega Baševo celokupno bibliografsko delo kar 768 enot,² v nekaterih letih tudi po 40 do 50 bibliograf-

¹ Časopis za zgodovino in narodopisje (nova vrsta), Bašev zbornik, 5. letnik, Maribor 1969.
² Ivanka Zmavc-Baranova, Delo profesorja Franja Baša, ČZN (nova vrsta), 5. letnik, Maribor 1969.

skih naslovov. Od tega je izšlo npr. v ČZN 185, v Zgodovinskem časopisu 16, Geografskem in Turističnem vestniku 56, v Slovenskem etnografu 34, v Kroniki slovenskih mest 32 prispevkov itd. Najplodnejši je bil v času bivanja v Mariboru kot banovinski arhivar in navnatelj pokrajinskega muzeja. Franjo Baš ni bil kabinetski učenjak, temveč širok, življenjski in mnogostranski proučevalec, terenski opazovalec in popotnik. V svojem znanstvenem in organizacijskem delovanju je pokazal, da je bil raziskovalec velikega formata in širokih koncepcij, povrh tega pa še razdajajoči se mentor in pedagog.

Prof. Franjo Baš je bil izjemna osebnost. Z rezultati njegovega dela »so se oplajale, bogatile in rasle mnoge naše nacionalne vede«. ³ V znanstveno raziskovalni vnemi je deloval na mnogih področjih zgodovine, geografije, etnografije, kartografije, arheologije, muzealogije, arhivistike, vendar je bil tudi v geografiji tako zasidran, da tudi pri proučevanju pojavov in problemov z drugih področij ni nikdar zanemarjal stvarnega geografskega prostora. Njegov prvenec — Hmeljarstvo v Savinjski dolini — in njegovo zadnje delo — Braslovče, zgodovina trga — skoraj simbolično kažeta na povezovanje raziskovalne tematike v domači pokrajini.

Mnogotero njegovo raziskovalno in organizacijsko delo je služilo pomembnim odločitvam časa, »ko se je Maribor razvijal iz dotakratnega provincialnega mesta v drugo največje kulturno mesto in središče Slovenije«. ⁴ V tem času je imel tudi najtesnejše in najpristnejše stike z mariborskimi ČZN. V ospredje je Franjo Baš postavljaj celovite znanstvene in kulturne probleme. Bil je široko razgledan in delovno zagnan. Posamezna vprašanja si je prizadeval prikazati kompleksno, kavzalno-posledično »ad fontem«. Prof. Franjo Baš je bil ob vsem tem samonikel, izredno marljiv in vsestransko izobražen, povrh vsega borben za resnico in pravico slovenskega človeka. Takšen je bil že v študijskih letih, takšen je ostal do poznih let življenja in delovanja.

Tako je dobil prof. Franjo Baš po odkritju spominske plošče kot zgodovinarju in etnografu na pročelju mariborskega muzeja, kjer je preživel najplodnejši del svojega življenja in bogatega kulturno znanstvenega dela in kjer je doživel svoj »akme«, ter po odkritju spominske plošče kot muzealcu in organizatorju tehniških muzejev v Bistri pri Vrhniki, kjer je deloval po odhodu iz Maribora znanstveno in organizacijsko, še tretjo spominsko ploščo. Čeprav na tej ni vklesana beseda »geografu«, temveč le »Geografsko društvo Slovenije«, moremo sklepati iz tega, da je bil Franjo Baš ploden raziskovalec in zaslužen tudi na geografskem področju.

Če smatramo sodobno geografijo kot kompleksno znanost, katere osnovni predmet proučevanja je realen pokrajinski prostor z vsemi elementi v medsebojni sozavisnosti in funkcionalnosti, če vemo nadalje, da je bil Franjo Baš močno predan slovenski zemlji ter znal prisluhniti njenemu utripu, je prav, da stoji tretja spominska plošča na njegovi rojstni hiši. Od tam je šel v svet z vso predanostjo slovenski besedi in zemlji, njeni biti in izvirnosti v sedanosti kot v preteklosti. Z odkritjem tretjega spominskega obeležja se ne klanjamo samo njegovemu spominu, temveč ponovno hvaležno in vzhičeno strmimo pred njegovim celokupnim in izredno plodnim življenjskim opusom.

Mavricij Zgonik*

³ Milan Natek, Profesor Franjo Baš — zaslužni raziskovalec slovenske zemlje, Naši razgledi — 18. 10. 12. 1982, št. 23.

⁴ Iz slavnostnega govora dr. M. Zgonika ob odkritju spominske plošče prof. Franju Bašu v Kamencah pri Braslovcah 14. 10. 1982.

* Dr. Mavricij Zgonik, izredni profesor v pokoju, Maribor.

IVAN ŠKAFAR

15. februarja 1983 je v svoji hiši v Vorančevi ulici v Radljah ob Dravi umrl upokojeni župnik in dekan, bibliograf in zaslužni zgodovinar Prekmurja Ivan Škafar. Odšel je iznenada, tiho in skromno, kakor je živel. Njegova življenjska pot je imela veliko postaj, toda znova in znova se je na neki način vračal k svojemu rodnemu Prekmurju. Tudi njegova poslednja pot mrzlega februarskega dne ga je pripeljala v Bratonce, kjer je po lastni želji, v grobu svojih staršev, našel poslednjo bivališče.

Škafar je bil rojen 6. maja 1912 v Beltincih kot sin kmečkih staršev. Domovina je malim prekmurskim kmetom rezala tanke rezine kruha. Zato se je Škafarjeva mati z enoletnim sinom izselila v Združene države (South Bend v Indiani), kjer ju je pričakoval oče, ki se je bil že prej izselil. V tem kraju je preživel otroštvo in nekaj časa obiskoval osnovno šolo. Že leta 1920 se je skupaj s svojimi starši vrnil v domovino, in sicer v Bratonce. Po končani osnovni šoli v domačem kraju je obiskoval sedem razredov gimnazije v Murski Soboti, osmi razred z maturo pa je napravil v Ljubljani. Po maturi je izbral duhovniški poklic. Zato je leta 1932 stopil v mariborsko bogoslovje, kjer je bil že po četrtem letniku študija leta 1935 ordiniran. Po končanem bogoslovnem študiju je bil Škafar naslednjega leta nastavljen kot kaplan v župniji Prevalje, kjer je služboval eno leto. Leta 1937 je bil prestavljen za kaplana k Sv. Juriju ob Taboru, kjer je ostal eno leto. V letih 1938—1940 je služboval kot izseljeniški duhovnik za prekmurske sezonske delavce v Vojvodini in Nemčiji. Leta 1940 je bil zopet v domovini, tokrat kot kaplan v Slovenskih Konjicah, kjer ga je zatekla vojna in nemška okupacija. Aprila leta 1941 je bil aretiran in zaprt v Mariboru ter Rajhenburgu (Brestanica), odtod pa izgnan na Hrvaško. Uspelo mu je, da se je iz Zagreba mogel vrniti v Prekmurje, kjer so ga imeli za madžarskega državljanca. (Prekmurje je madžarska okupacijska oblast že bila anektirala). Služboval je po madžarskih župnijah szombathelyske škofije, v Alsógágu, Karakóju in Szepetneku, v prvih dveh farah po eno, v Szepetneku pa dve leti. Sredi leta 1945 se je vrnil na svoje službeno mesto v Slovenske Konjice in nastopil kaplansko službo. Še istega leta (15. julija) je postal župnijski upravitelj izpraznjene župnije Kebelj na Pohorju, kjer je ostal do poletja 1959.

Svojega službovanja na Kebelju se je spominjal z mešanimi občutki.

V lepem spominu je ohranil prijazne, preproste Kebeljčane, nezaceljena rana pa je bila njegova več kot dveletna prisilna odsotnost v letih 1950—52 (Stopinje 1984, str. 111—112), katero je vedno imel za krivično. Posledica tega je bilo razrahljano zdravje in velika nezaupljivost, ki sta ga spremljali vse do groba. S tega vidika morda moremo bolje razumeti pokojnega Škafarja.

V Radljah ob Dravi so sledila imenovanje za župnika, dekana in monsignorja (papežev častni komornik). V začetku oktobra 1975 je pastoralne obveznosti prepustil mlajšim ramenom in se umaknil v pokoj. Preselil se je v svojo hišo in se intenzivno ukvarjal z raziskovanjem zgodovine Slovenske Krajine — Prekmurja. Tako se je na neki način vračal h koreninam

Že pred 2. svetovno vojno je Škafar priložnostno pisal v naše liste: Duhovno življenje, Kalendar Srca Jezušovega, Marijin List, Novine, Vzajemnost, Rafael in Slovenec. Začel pa je že tudi raziskovati kulturno zgodovino Prekmurja.

Studiral je širjenje in vpliv knjig Družbe sv. Mohorja (danes Mohorjeva družba v Celju). V Književnem glasniku te ustanove za leto 1937 — Književni glasnik, Celje 1937 (IV), 2, str. 17—32; str. 41—42; 4, str. 62—63 — je objavil obširni članek z naslovom Družba sv. Mohorja in Slovenska Krajina. Ta članek je nekoliko predelan objavil tudi v Novi Mladiki (1973, 7, 8, 9, 10).

Po vojni se je Škafar lotil obsežnega zgodovinskega dela o prekmurskem delu beksinskega arhidiakonata, ozemlja današnje lendavske dekanije. Ta južni, pretežno nižinski del Prekmurja je od začetka 13. stoletja do leta 1777, ko je bila ustanovljena škofija v Szombathelyu, spadal k zagrebški škofiji. To obširno in temeljito delo, ki je bilo zasnovano kot dizertacija, je bilo objavljeno šele leta 1979 v slovenskem jeziku v zagrebški publikaciji *Croatia christiana periodica* III, Zagreb 1979.

Škafar je dopisoval v strokovne revije *Jezik in slovstvo* (1969, 36—44), *Dialoge* (1970, 463), *Prostor in čas* (1974, 4), *Slavistično revijo*, 1972 (20), 2, str. 237—244; Jožef Borovnjak in Anton Trstenjak, veliko pa v pomurski koledar — zbornik *Stopinje*, kjer je objavil 10 prispevkov (1973, 1974, 1975, 1978, 1979, 1980). Glede na usmeritev te publikacije so ti članki napisani preprosto in poljudno, pa vendar zgodovinsko-kritično neoporečno. Poljudni značaj imajo dopisi v *Družini* (1963, 1967, 3). Sodeloval je pri sestavljanju posebnega pastirskega pisma o prekmurskem preporoditelju in narodnem buditelju F. Ivanócyju leta 1957, ko se je obhajala stoletnica njegovega rojstva (Sporočila škofijskega ordinariata 1957, VII).

Pokojni Škafar je sodeloval pri slovenskih zgodovinskih strokovnih publikacijah: *Časopisu za zgodovino in narodopisje* (ČZN), *Kroniki*, *Zgodovinskem časopisu* (ZČ) ter *Acta ecclesiastica Sloveniae* (AES).

Največ je Škafar objavil v ČZN:

Gergur Mekinić Pythiraeus, hrvatski protestantski pisatelj, in začetki slovestva pri gradiščanskih Hrvatih. (Povzetek, 5 faksimilov, 1 karta.) 5 = 40 (1969), str. 273—295.

Kovačičevi spomini na Prekmursko iz leta 1893. — 6 = 41 (1970), 2, str. 321—352. Dolnjelendavska rodbina Haholt (Banfi, Banič) in rast njene posesti do leta 1381. (Povzetek, —7 = 42 (1971), 1, str. 40—69.

Opustošene vasi v dolnjem Prekmurju leta 1481. (Povzetek, 1 karta) —7 = 42 (1971) 2, str. 153—158.

Posest dolnjelendavskih Banfijev leta 1389. —8 = 43 (1972) 1, str. 35—64.

Madžari v prvih štirih knjigah Mikloša Küzmiča. (Ob 170-letnici njegove smrti.) (Povzetek) —11 = 46 (1975) 2, str. 246—258.

»Veliki abecednik« Mikloša Küzmič iz leta 1790 in njegov ponatis. (Povzetek, 5 faksimilov, —12 = 47 (1976) 1, str. 117—142.

Sodelovanje dr. Franca Ivanócyja in J. Klekla st. pri zemljevidu slovenskega ozemlja /1921/. (Povzetek) —13 = 48 (1977), 1-2, str. 249—258.

Gradivo k zgodovini uvedbe madžarščine v slovenske ljudske šole v Prekmurju. (Povzetek) —14 = 49 (1978) 1, str. 100—114.

Slovenski abecedar Mähaela Bakoša iz leta 1786 in njegov ponatis /1973/. (Povzetek, 1 faksimile) —14 = 49 (1978) 2, str. 222—237.

Dnevnik dolnjelendavskih Bánfijev. (Povzetek) 16 = 51 (1980) 1, str. 71—89.

Jurišičev pohod v Prekmurje, Kološev letak in vrsteče se osvoboditve do resnične osvoboditve 12. avgusta 1919. (Povzetek) 16 = 51 (1980), 2, str. 403—410.

V *Kroniki* 1970 (18), 1, str. 39—43 je objavil Dve ohranjeni pismi Jožefu Borovnjaku.

V Kroniki 1970 (18), 2, str. 83—88 je objavil članek Gaborjevo pismo upravi Slovenskega gospodarja leta 1876.

V Kroniki je objavil članek Jožef Bagáry, Anton Trstenjak in martjanska pogodba iz 1643 in Dve ohranjeni pismi Božidarja Raiča Jožefu Bonovnjaku (Kronika 1972, 20, str. 39—49).

V Zgodovinskem časopisu je objavil Odgovor Miroslavu Kokolju (ZČ 34—1980, str. 461—466). To je odgovor na kritiko Škafarjevega članka v AES 1979, 137. V isti publikaciji je objavil Evangeličanske ali kalvinske šole v Prekmurju v letih 1595—1612. (ZČ 36, 1-2, 1982, str. 125—130).

V publikaciji Inštituta za cerkveno zgodovino na teološki fakulteti v Ljubljani Acta ecclesiastica Sloveniae je objavil tri obsežnejše sestavke: Jezuitski misijoni v krajini med Muro in Rabo za časa katoliške obnove 1609—1730 (AES I, Ljubljana 1979, str. 137—169, povz. slov., nem., angl. in ital.); Oda Jožefa Košiča (AES I, Ljubljana 1979, str. 171—185, povz. kakor spreadaj); Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiaconata (AES III — 1981, Ljubljana, str. 81—174, povz. kakor zgoraj).

Objavljanje tega gradiva je imel namen nadaljevati, vendar ga je smrt prehitela. Pokojni Škafar je bil marljiv ustvarjalec in velik entuziast, saj je svoje zgodovinsko delo opravljal ob obilici poklicnega pastoralnega dela, opravil in vsakdanjih dolžnosti, katere je vestno izpolnjeval. Nikoli ne bo znano, koliko je žrtvoval od svojih skromnih dohodkov, da je mogel prihraniti za potovanje in bivanje v Zagrebu in zlasti v madžarskih arhivih in knjižnicah. V polemikah je bil zagnan, nikoli pa ni omaloževal ali žalil svojih oponentov. Z marsikom je »prekrižal meč«, kar je tudi njegov svojevrstni prispevek k odkrivanju resnice, takšne, kakor se zrcali v dokumentih časa, ne pa takšne, kakor bi jo nekateri želeli imeti. To pa nikakor ne pomeni, da je on vedno imel prav, ne moremo pa dvomiti, da je bil sam o tem prepričan.

Ob tem ne moremo mimo načina, kako je Škafar prikazan v spominskem članku v Kroniki (31. 1. 74): med vrsticami je skrita polemika z mrtvim človekom, ki se več ne more braniti! Zakaj vendar pisec ne bi ostal pri dobrem starem reku: »De mortuis nil nisi bene.«

Anton Ožinger*

* Anton Ožinger, arhivist, Skofljski arhiv Maribor.

DR. PETER PETRU 1930—1983

Zgodaj zjutraj 20. 4. 1983 je nenadoma obstalo srce dr. Petru Petruju, ravnatelju Narodnega muzeja in izrednemu profesorju za rimsko arheologijo na Filozofski fakulteti. Bil je gotovo v tistem času osrednja osebnost slovenskega starinoslovja. V njegovi bogati bibliografiji sicer ne srečamo prispevka za naš Časopis, a vpliv, ki ga je imel na vse arheološko pisanje tudi v našem glasilu, nam narekuje, da se ga spomnimo tudi tu. Znal je čudovito poživljajoče združevati radoživo družabnost in poglobljeno raziskovalno vnemo, znal je biti pomočnik, spremljevalec in garač, bil je prijatelj in vodnik.

Izšel je iz rudarske družine v Laškem in se je šolal v Mariboru in Celju. Tu je bil med dijaki prof. Mlinarja in že tedaj se je, dasi je še mislil, da bo študiral medicino, seznanil z arheološkim izkopavanjem, ko je vihtel kramp na izkopavanjih prof. Klemenca na Sadnikovem vrtu. Kmalu nato se je dokončno usmeril na arheologijo. Študiral in diplomiral je na arheologiji na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Tu je tudi doktoriral s tezo »Hišaste žare Latobikov«. Najprej je delal kot kustos za antično arheologijo v Narodnem muzeju, nato je bil konservator za arheologijo pri republiškem zavodu za spomeniško varstvo, leta 1970 pa je stopil na čelo Narodnega muzeja kot njegov ravnatelj.

V dobrih petindvajsetih letih skoro ni področja v našem starinoslovju, ki bi se ga snovanje Petra Petruja ne bilo tvorno dotaknilo. Morda največ naporov so zahtevala prizadevanja za slovensko arheološko publicistiko, kronali pa so te napore tudi razveseljivi rezultati. Ni majhen delež, ki je v teh objavah pripadel tudi zaradi urednikovega osebnega prizadevanja prav prispevkom in gradivom s področij, ki jih obravnava tudi naš Časopis.

Enako kot drugod po Sloveniji je bil sodelavec in svetovalec pri mnogih terenskih arheoloških delih na Ptujju, v Celju, v Slovenskih goricah. Nekatere odločilne faze izkopavanja, konservacije in objave Šempetra v Savinjski dolini in Ajdovskega gradca nad Vranjem pri Sevnici so pa povsem njegovo delo.

Bil je član in funkcionar mnogih strokovnih organizacij doma in po svetu; mnoge od teh organizacij že leta črpajo svojo moč iz njegovega dela.

Kot recenzent in član uredništva je ustvarjalno vplival na razvoj slovenskih humanističnih ved in kot delaven javni delavec na razvoj kulture nasploh, muzealstva pa še prav posebej. Dasi ne sodi v njegovo ožje strokovno področje, mu je bil v zadnjih letih mogoče nastanek muzeja slovenskega taborskega gibanja še prav posebej pri srcu.

Petru Petruju arheologija nikoli ni bila veda za izbrance. O vsakem delu, vsakem spoznanju je spregovoril tudi poljudno in poskrbel za to, da so si mogli dogodke in dosežke iz preteklosti živo predočiti tudi ljudje brez posebne starinoslovske izobrazbe. To delo, začeto z živahnim poročanjem o najdbah iz Šempetra v tedniku PP, je gradil z mnogimi oddajami, predavanji in članki, razstavnimi katalogi in uvodniki, kronal pa s svojim prispevkom v Zgodovini Slovencev (1979). Sam je opisal vsa stara zgodovinska obdobja do naselitve Slovanov. Pri tem je sprožil zagnano strokovno debato — in prav je tako — saj

smo se mnogi zbali, da o vsem tistem, kar je moralo odpasti, kar generacijo dolgo ne bo mogoče več spregovoriti. Toda obenem je dal tisto, kar je znal med vsemi le on. Zgradil je rekonstrukcijo dogajanja, o kateri bi se najraje izrazili kot da govorimo o sliki: široke poteze čopiča, gauginovske barve...

Odšel je pa tudi pisec mnogih preciznih znanstvenih objav in prispevkov, ki so si pridobili mednarodno veljavo. Tako je prikazal rimsko dobo in njeno arheologijo pri nas v veliki mednarodni ediciji *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, pisal je odlične analize arheoloških sledov na kraških zaporah, o rimskem Drnovem. Njegovo poslednje oddano delo je poglobljena analiza vsebine reliefov na Vindonijevi grobnici v Šempetru. Pri tem je segel do dva tisoč let stare želje donatorja, kako ohraniti v kamnu svojo zgodbo in svoj spomin. Sam je pri tem gradil porok svojega spomina, ne iz marmora, iz snovi, ki je trajnejša od bronu kot pravi veliki pevec antike — *exega monumentum aere perennius*...

Iva Curk*

* Dr. Iva Curk, arheologinja, Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine, Ljubljana.

DR. BERNARDA PERC 1929—1983

Povsem nepričakovano je 30. maja 1983 podlegla v Ljubljani zahrbtni boleznini arheologinja in egiptologinja dr. Bernarda Perc. Celjanka po rodu, hči očeta, ki je bil velik ljubitelj starin, se je v Celju tudi šolala. V petdesetih letih je bila nato v skupini prvih diplomantov Arheološkega seminarja na Univerzi v Ljubljani. Potem je delala dvanajst let kot kustos za prazgodovinsko in staroslovansko arheologijo v Pokrajinskem muzeju na Ptuju. Približno leto dni je opravljala tudi naloge ravnateljice te ustanove. Še v Ptuju se je začela ukvarjati s študijem zvrsti starinoslovja, h kateri jo je vedno prav posebej vleklo, s študijem egiptologije. Nato je egiptologijo več let študirala v tujini in leta 1968 v Münchnu obranila tudi svojo doktorsko disertacijo »Beiträge zur Verbreitung ägyptischer Kulte auf dem Balkan und in den Donauländern zur Römerzeit«. Poslej je delovala v okviru raznih organizacij z namenom, pripraviti pot in poseben kabinet tudi na Slovenskem za egiptološke raziskave.

Mnogokrat nerazumljena, a vselej polna poleta in zavidanja vredne energije, je stremela k temu cilju tudi s pripravo posebej za prikaz v Jugoslaviji prirejenih razstav, ki naj bi širšo javnost seznanile s subtilnimi otenki mogočne civilizacije ob Nilu. Delala je tudi s Slovenskim orientalističnim društvom. V zadnjem času je posvetila posebno pozornost raziskovanju egiptoloških prizadevanj A. Lavrina, slovenskega rojaka, ki je v avstroogrski diplomatski službi v minulem stoletju dalj časa živel v Egiptu. Njen ostali znanstveno publicistični opus na egiptološkem področju je ostal sicer nezaokrožen in nedokončan, a pogumno je stopila na pot, po kateri slovenska znanost zavestno še ni hodila in kamor ji bo morala prej ali slej slediti tudi druga noga.

Žal pa je prav tako ostalo torzo njeno raziskovanje prazgodovinskega Ormoža, kjer je začela na prej povsem neznanem najdišču izkopavati leta 1955. To izkopavanje je v naslednjih letih postalo eno večjih pri nas, po načinu dela ga je bilo moč postaviti ob bok kateremukoli od velikih izkopavanj po svetu, bilo je visoka šola terenskega dela za mnoge arheologe in prikazalo je neslutene časovne, kulturne in gradbeniške razsežnosti zgodnje železne dobe ob Dravi pred tri tisoč leti. Ko je najdbe začela interpretirati, pa je sledila dan za dnem obsežnejšim in bolj celostnim vprašanjem in odgovorom nanje in je uspela o delu poročati le v dveh prispevkih.

Ko obžalujemo, da se je njena znanstvena pot prekmalu končala in ji ni bilo mogoče zaokrožiti del, pa se spomnimo še dejavnosti, ki je rodila mnogo prej sadove in to bolj neposredno. Za to delo ji gre v našem Časopisu še posebna zahvala. V mislih imamo njene zasluge za ptujski muzej. Takoj spočetka je s svojim solidnim znanjem tujih jezikov in jasnimi strokovnimi zasnovami obnovila muzeju mnoge povsem pozabljene arheološke strokovne stike. Po njenem prizadevanju je zrasel preprost, a jasen koncept lastniške in stvarne dokumentacije v obliki inventarnih knjig, snovnih in abecednih kartotek. Vse novodošlo gradivo je bilo sproti dokumentirano, fotografirano, zrisano. Vsa dela so bila opravljena z na moč preprostimi sredstvi in to lahko nepoučenega zavede, da bi

se takih muzejskih dokumentov sramoval. Toda vzroka za sram ni, vsa dokumentacija bi lahko še danes povsem ustrezno in sodobno delovala. Ko se je morala Bernarda ukvarjati tudi z drugimi oddelki muzeja, je energično poskrbela za depoje, pa četudi na videz še tako improvizirane, za sistem, da so postali ti depoji tudi pregledni, poskrbela je za sistem paznikov in vodičev, za ustrezen način odpiranja zbirk. Gotovo lahko trdimo, da gre Bernardi Perc zahvala za izrazito profesionalizacijo strokovnega dela v ptujskem muzeju. Tudi po Bernardini zaslugi je bil muzej upoštevano kulturno žarišče v času njenega delovanja, saj je bila s svojim bogatim družbenopolitičnim delom prisotna v vsem utripu javnega življenja in to ne le na Ptuj, ampak v širšem Podravju. Bila je prvi republiški poslanec iz muzejskih krogov. Pri vsem tem ji pa ni bilo nikdar odveč spregovoriti o muzejski dejavnosti ali o zanimivem predmetu po radiu, voditi razred dijakov ob najbolj neprimerni uri in povsem iznenada, pripraviti mimogrede in s preprostimi sredstvi občasno razstavo, napisati kratko razlago za časopis. Z ormoškimi gradivom je bila na filmskem zapisu v poskusnem programu začetkov slovenske televizije.

Svojemu sličen način dela je pričakovala tudi od svojih sodelavcev in znala je zanj navdušiti. Z duhovito domisljico, z na čase pikrim humorjem, ki pa nikoli ni postal ne dolgočasen ne plehek, je dala svojemu delu in svojim prizadevanjem poseben značaj.

Gotovo je mnogo tragičnega v dejstvu, da se razgibana, pogumna in zahtevna življenjska pot zgodaj in nepričakovano konča. Toda tako čudno predejo sojenice, da je v resnici nadvse pomembno tudi tisto snovanje, ki mu človek sam ne pripisuje posebnega pomena. To se je uresničilo tudi pri Bernardi. Pripada ji trajno mesto v slovenski kulturi.

Iva Curk*

* Dr. Iva Curk, arheologinja, Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine, Ljubljana.

AKADEMIK MARJAN MUŠIČ

Potem ko je prestopil prag letošnjega (1984.) leta, v katerem bi dne 16. novembra slavil 80-letnico svojega življenja, je nenadoma umrl akademik univ. prof. Marjan Mušič, pripadnik one generacije naših arhitektov, ki so se šolali pri velikem magu naše gradbene umetnosti, mojstru Jožetu Plečniku. Z njim je legel v grob človek širokega znanja, svetovljanske kulture in vsestranske umetnostne veljave, saj ni bil samo prefinjen oblikovalec arhitekture, ampak tudi njen ohranjevalec, mojster govorne in pisane besede, dober slikar in odličen pianist. Vsestranska talentiranost je Mušiču kot 25-letnemu diplomiranemu arhitektu odpirala široke razvojne možnosti in mnoge interesne smeri, za katerimi je slutil ne samo funkcionalno ampak tudi kulturno poslanstvo arhitekture. Medtem namreč ko likovne umetnine (slike in kipi) nastajajo v času, arhitektura ustvarja s časom, saj ga prostorsko zajetega v stereometrične oblike posreduje prihodnosti. Zato je za globlje razumevanje arhitekture potrebno veliko zgodovinskega znanja, kajti samo to omogoča dojemanje njenih mnogovrstnih pomenov. Tega se je Mušič zavedal. Zato ga je že od vsega začetka živo zanimala arhitektura kot historični pojav, dokument časa, materializacija globljih družbenih razmer, emanacija duhovnih potreb in sinteza določenih estetskih vrednot.

Pokojni akademik je izšel iz Novega mesta, ki je tudi po njegovi zaslugi veljalo v letih po prvi svetovni vojni za živahno kulturno središče, iz katerega je izšla vrsta pomembnih besednih, likovnih in glasbenih umetnikov. Po zaključenem šolanju pri Plečniku leta 1929 in po letih »pomočniške« prakse v Splitu, kjer je doživljal borbo Dygveja, Buliča, Abramiča, Gamulina in drugih za ohranitev globljih vrednot Splita, Dubrovnika in drugih dalmatinskih mest, se je strokovno obogaten zaposlil pri projektantskem oddelku regulacijskega urada pri ljubljanski občini in leta 1938 v podobni funkciji pri mariborski. V obeh službah je imel priložnost boriti se z gradbeno birokracijo za sodobnejše urbanistične koncepte, ki iščejo v sedanosti razvojne mostove med preteklostjo in prihodnostjo ter v dobro premišljenem kompromisnem sožitju najdejo kreativno koeksistenco med tradicijo in napredkom. Po osvoboditvi je bil imenovan za načelnika urbanističnega oddelka pri ministrstvu za gradnje, v katerem je združil ves strokovni potencial takratne Slovenije, že naslednje leto pa je postal profesor za zgodovino arhitekture in urbanizma na Fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo (FAGG) univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, kjer je kot ordinarij sodeloval pri šolanju vse povojne generacije naših arhitektov in urbanistov. Imenovan za člana akademij v Zagrebu in Ljubljani je preživel zaslužen, a z delom in načrti izpolnjeni pokoj do tistega usodnega januarskega dne, ki mu je prekrizal še zadnjo veliko željo, napisati knjigo o Plečnikovi šoli in njeni vlogi v razvoju novejši slovenske arhitekture.

Iz bogate in mnogotere Mušičeve ustvarjalnosti nas kot zgodovinarje najbolj zanima njegova aktivnost na področju spomeniškega varstva in konservatorstva, ki ju je pospremil z bogato publicistično dejavnostjo ter se s tem uvrstil

poleg Ivana Vurnika in Dušana Grabrijana med pionirske začetnike naše tovrstne strokovne literature.

Mušič se je že kmalu po diploml usmeril k proučevanju arhitekturne zgodovine, k varstvu arhitektonskih spomenikov ter k urejanju naselij in krajine. Dojemanje umetnostnega življenja kot izrazne celote ga je vodilo od književnega in glasbenega podoživljanja k likovnemu in od tega prek arhitekture k razmišljanju o organski enovitosti in duhovni povezanosti raznolikih življenjskih pojavov. To mu je dajalo sposobnost tenkočutnega doživljanja lepote in značilnosti kulturno-zgodovinskih in umetnostno-spomeniških vrednot, pri čemer ga je posebno privlačevala izvirnost in pristnost ljudske tvornosti, ne da bi pri tem prezrl njene materialne, ekonomske in tehnične osnove, njeno socialno in kulturno zaledje. Mušičevo čustveno in razumsko osvajanje domačijskih vrednot je doprinašalo toliko novega v znanstveno metodiko konservatorske problematike, da je lahko posrečeno dopolnjevalo izsledke Franceta Steleta in Franceta Mesesneta. Do Mušiča namreč Slovenija še ni premogla specializiranega arhitekta konservatorja, saj se je on prvi zavzel za metodično dosledne principe pravega konservatorstva in se kot tak prvi posvetil strokovnemu študiju splošne zgodovine domače in svetovne arhitekture. To mu je omogočalo, da je v vsakem spomeniku arhitekture zaznal delovanje fizičnih in duhovnih, krajevnih in časovnih pogojev, ob tem pa se zavedal, da vsak od njih predstavlja individualno izoblikovan organizem, ki ne prenese površnega ali šablonskega reševanja. Zato Mušiču ni šlo le za varstvo individualnega objekta, ampak za varstvo njegovega okolja, v katerem je spomenik zasidran kot del njegovega živega organizma. Mušič je ob znanstveno-teoretičnem in praktičnem delu dozorel v pionirja in inovatorja naše konservatorske stroke. S temeljitim poznavanjem historične in sodobne arhitekturne problematike je proniknil v teorijo urbanizma in arhitekture, pa v problematiko regeneracije in razvoja historičnih naselij ter revitalizacije posameznih spomenikov. Sad Mušičevih proučevanj je okoli sto člankov in razprav s področja zgodovine, arhitekture in urbanizma, etnografije in spomeniškega varstva. Danes stopa zaščita zgodovinsko pomembnih mestnih jeder pred propadanjem in iznakaženjem tudi po Mušičevi zaslugi vedno bolj v ospredje urbanistično-regulacijskih snovanj sodobne urbanistične službe. Z urbano-konservatorsko problematiko se je začel Mušič ukvarjati že v splitskem obdobju, ko se je bavil s problematiko Dioklecijanove palače in pozneje njenega peristila. Samostojno pa se je Mušič prvič lotil take naloge v Mariboru, kjer je pripravljal mestni regulacijski načrt. Iz tega časa izvirajo njegovi konservatorsko-restavratorski posegi v okviru sodelovanja s takratnim Spomeniškim uradom v Ljubljani. Najpomembnejše Mušičevo delo iz tega časa je stilno in gradbeno-zgodovinsko proučevanje mariborske stolnice kot priprava za njeno restavracijo, ki ga je objavil v ČZN 34/1939 p. 197—201 in 35/1940 p. 61—66 ter v Kroniki slovenskih mest 6/1939 p. 84—91. Njegov sočasen interes za etnografske objekte kaže objava gradbene analize dveh kmečkih hiš v Pekrah pri Mariboru v ČZN 34/1939 p. 107—110. Sicer pa je Mušič v tem času vodil asanacijska dela tudi pri župni cerkvi v Martjancih, pri kapiteljski cerkvi v Novem mestu in pri romarski cerkvi na Ptujski gori.

Glavna dejavnost na področju spomeniškega varstva pa je Mušiča čakala po osvoboditvi, ko je postal kot edini konservatorsko in restavratorsko usposobljeni arhitekt sodelavec republiškega zavoda za spomeniško varstvo. Vodil je akcije za reševanje, proučevanje in posnetje ogroženih ali porušenih dolenskih gradov, med njimi Otočca na Krki, projekt za konservacijo celjske Stare grofije in prizidavo Študijske knjižnice, zaščitna dela pri staroslovanskem grobišču na Ptujskem gradu, enaka dela pri rimskem zidu na Mirju v Ljubljani, zaščito porušenega cistercijanskega samostana v Kostanjevici in ruševin mino-

ritske cerkve v Ptujju, asanacijo pavlinske apoteke v Olimju, program konservatorskih del na Ptujski gori, sodeloval je pri zaščiti etnografskih in NOB spomenikov, domov velikih mož in primorskih urbanih naselbin, bil vodja Inštituta za proučevanje domače arhitekture itd., posebno pozornost pa je ves čas namenjal svojemu rojstnemu kraju, Novemu mestu.

V zvezi s temi in drugimi akcijami je Mušič objavljajl mnoge članke in razprave v predvojni Sodobnosti in povojnih Vartsvu spomenikov, Arhitektu, Slovenskem narodopisju, Sintezi, Naših razgledih, Novih obzorjih, Časopisu za zgodovino in narodopisje (40) 1969 p. 391—398. Kot eden vodilnih jugoslovanskih arhitektov-konservatorjev je prevzemal v reševanje ali konsultacijo tudi urbanistično-projektantske naloge državnega ali mednarodnega pomena v drugih krajih Jugoslavije: v Splitu, Zadru, Dubrovniku, Šibeniku, Poreču, predvsem pa Ohridu (1953—1955), Kopru in Piranu, pri čemer je večkrat sodeloval z najpomembnejšimi italijanskimi (Fernando Forlati) in francoskimi (Yves Froidevaux) konservatorji.

Mušič se je vselej zavzemal za napredek slovenske konservatorske znanosti. Zato se je boril proti predsodkom in nerazumevanju za kulturne vrednote, za spoštovanje narodovih arhitektonskih dosežkov, za upoštevanje z napredkom usklajene kulturne tradicije, h kateri se je začela v zadnjem času končno odpirati tudi naša urbanistična praksa, potem ko je naredila na naši urbani dediščini že mnogo nepopravljive škode. K temu razvoju, k uveljavitvi naprednih načel, katerih osnovo predstavlja pitagorejska misel o harmoniji kot enotnosti različnosti in soglasju nasprotij, služijo poleg Mušičevih konservatorskih realizacij, poleg objavljenih člankov in razprav, tudi knjige, ki najbolje obeležujejo razvoj njegovega umetniškega in strokovnega dozorevanja: Obnova slovenske vasi 1947, Arhitektura in čas 1963, Veliki arhitekti (v treh delih) 1965—1968, Arhitektura slovenskega kozolca 1970, Novomeška pomlad 1974, monografija o Jožetu Plečniku 1980. V njih se je Mušič dotaknil mnogih področij, povezanih z arhitekturo kot umetnostjo, ki jih je obvladoval s svojo znanstveno in umetniško zavzetostjo. Prav ta pa je tista človekova popotnica, ki se ne izniči z njegovo smrtjo, ampak živi naprej kot spomin nanj in na njegovo delo.

Jože Curk*

* Jože Curk, dipl. um. zgodovinar, Pokrajinski arhiv Maribor.

Uredniški odbor

dr. Vladimir Bračič
Jože Curk
Franc Filipič
dr. Bruno Hartman
dr. Jože Koropec, urednik
Tone Petek
dr. Vanek Šiftar
dr. Mavricij Zgonik
dr. Milan Ževart

Izdajateljski svet

dr. Vladimir Bračič, predsednik
Jože Curk
dr. Bruno Hartman
dr. Jože Koropec
Franc Marič
Gorazd Mazej
Ludvik Olas
dr. Mirko Pak
Ivan Rihtarič
Maks Šouc
Breda Varl
Herman Vogel
dr. Sergej Vrišer
dr. Mavricij Zgonik
Danica Ževart
dr. Milan Ževart
mag. Marjan Znidarič

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE
NOVA VRSTA
20. (LV.) LETNIK 1984, ZVEZEK 1

Uredili s sodelovanjem uredniškega odbora Jože Koropec — Izdala Univerza v Mariboru v sodelovanju z Zgodovinskim društvom Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor — Za založbo dr. Rudi Lešnik — Natisnilo 1984 ČGP Večer v Mariboru, v nakladi 600 izvodov

R dp
čZN
1984

39

119840074,1

COBIS5 •